

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 2

Vene intelligents ja vabadus	Mihhail Lotman
Aleksandr Vostokovi eluloost	Savvati Smirnov
Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?	Vello Helk
Kommunismi mäletamine ja unustamine	Alain Besançon
Georgia: Sotsiaaldemokraatlik talurahvavabariik	Karl Kautsky
Kvatši K. vürstlik elu	Mihheil Džavahhišvili
Elutunnetus Läänes ja Idas	Grigol Robakidze
Simon Wanradti katekismusest	Toomas Pöld
Tselluloositööstusest Eestis	Toivo Meikar, Teet Nurk
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas	Märt Läänemets

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 2 (143)

Vene intelligents ja vabadus:

Intelligentliku diskursuse analüüsiks

Mihhail Lotman 211

Tõlkinud Kajar Pruul

Suur slavist Saaremaalt: Aleksandr Vostokovi eluloost

Savvati Smirnov 260

Tõlkinud Irene Saal

Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?

Vello Helk 273

Kommunismi mäletamine ja unustamine

Alain Besançon 300

Tõlkinud Marek Tamm

Georgia: Sotsiaaldemokraatlik talurahvavabariik.

Katkendeid

Karl Kautsky 312

Tõlkinud Nils Bernhard Sachris

Kvatši K. vürstlik elu: Katkend

Mihheil Džavahhišvili 328

Tõlkinud Juta Bedia

Elutunnetus Läänes ja Idas

Grigol Robakidze 340

Tõlkinud Heli Mägar

Simon Wanradti katekismusest teoloogi pilguga <i>Toomas Põld</i>	352
Tselluloositööstusest Eestis <i>Toivo Meikar, Teet Nurk</i> . . .	363
<i>Arvustus: Triangulum. Germanistisches Jahrbuch '99 für Estland, Lettland und Litauen.</i> Sonderheft: Goethe. Sechste Folge. Hrsg. Claus Sommerhage. Tartu, 1999. 217 lk. <i>Eesti Goethe Seltsi aastaraamat II: Goethe Tartus.</i> Konverentsi "Goethe Tartus" (1999) ettekanded. Tartu: Eesti Goethe Selts, 2000. 233 lk. <i>Kairit Kaur</i>	381
Vene külaelust XX sajandi lõpus. Natalia Baschkoff, Nina Loimi, Johanna Takala. <i>Говорит Ивахново. Наблюдения над процессом выживания псковской деревни в 1996–1998 гг.</i> (Learning by Doing 2. Working Papers from the Russian Department University of Joensuu.) 2000. 132 стр. <i>Galina Ponomarjova</i>	384
Entusiastide mälestuseks. Ruudi Toomsalu. <i>Möödunud meenutades.</i> Tallinn: AED, 1999. 262 lk <i>Agu Tani</i>	389
Editorial note. Summaries	393
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi. I <i>Märt Läänemets</i>	399

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

VEENE INTELLIGENTS JA VABADUS

Intelligentliku diskursuse analüüsiks

Mihhail Lotman

Tõlkinud Kajar Pruul

SISSEJUHATUSEKS

Vabadus on vene intelligentsile alati olnud ja tänini jäänud üheks kõige valulisemaks arutlusaineks. Kui ka mitte kõik, siis vähemalt oluline osa intelligentlikest kõnelustest keerleb vabaduse

Artikli aluseks on konverentsil "Vene intelligents ja lääne intellektualism: Ajalugu ja tüpoloogia" (Napoli, mai 1997) peetud ettekannet. Selle venekeelne variant on avaldatud ajakirja **РОССИЯРУССИА** temaatilises erinumbris: М. Ю. Лотман. *Интеллигенция и свобода (к анализу интеллигентского дискурса) — Б. А. Успенский (сост.). Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: история и типологии. Материалы международной конференции. Неаполь май 1997. РОССИЯРУССИА, Москва—Венеция, 1999, 2 [10], с. 122–151.* Eestikeelse väljaande jaoks on tekst ümber töötatud: välja jäetud eesti lugejale ebaolulised detailid, lisatud mõned kommentaarid nii teksti kui viidetes (need viited ei ole nummerdatud, vaid märgitud tärniga). Autori töö eestikeelse variandiga on finantseerinud Underi ja Tuglase kirjanduskeskus.

ümber. Ilma eriti liialdamata võib öelda, et vene intelligentsi küsimus ongi esmajoones vabaduse küsimus. Algpärane intelligentlik kaemus (Nikolai Mihhailovski jt; tinglikult kuni *Tähisteni**) näeb intelligentsis ühiskonna vabadustarmastavat ja vabadusideid kandvat alget, *Tähistest* saab alguse intelligentliku enesekriitika traditsioon,¹ mille põhiteesiks on, et seesmiselt mittevaba intelligents projitseerib oma vabadusetuse väljapoole — ühiskonnale. See intelligentliku enesekriitika hääl resoneerib intelligentsile vaenulike ühiskonnastruktuuride ja -gruppide antiintelligentlike arvamusalaldustega, kuid ei sula nendega ühte.

Kas on intelligents vabaduse- või orjusetoojaks, kas on ta ise vaba või orjastatud, kas rõhuvad teda üksnes välised tingimused ja nende pitsituses säilitab ta oma seesmise vabaduse või on orjalik juba intelligentlik vaim ning selle mürgiaurud aitavad kaasa kogu ühiskonna orjastamisele — need ja nendesarnased küsimused kerkivad vaidlustes vene intelligentsi üle esile kogu aeg. Ehkki nende vaidluste viljakus — vene intelligentsi “küsimuse lahendamise” mõttes — ei näi olevat kuigi märkimisväärne, pakuvad vaidlused ise väärtuslikku ainet uurimaks intelligentsiga seonduvat kontseptuaalset kompleksi ja intelligentlikku diskursust, mille raames see kontseptualiseerimine toimub.

Siinse uurimuse eesmärk pole määratleda ega kirjeldada intelligentsi ennast (näiteks ajalooteaduse, sotsioloogia, sotsiaalpsühholoogia jne meetoditega), vaid tuvastada intelligentliku maailmataju ja eneseanalüüsi peamised siseparameetrid, nii nagu need

*Nikolai Mihhailovski (1842–1904), sotsioloog, publitsist ja kirjanduskriitik, oli vene liberaalse narodnikluse juhtiv ideoloog. Ta käsitas intelligentsi ühiskonna südametunnistusena (vt ka viide 29). *Tähised* (Vehhi, 1909 a) on vene intellektuaalse ajaloo jaoks üks tähtsamaid kollektiivteoseid. Selle autorid (nende hulgas olid vene suured mõtlejad Nikolai Berdjajev, Sergei Bulgakov, Semjon Frank, Pjotr Struve jt) analüüsisid esimestena kriitiliselt vene intelligentsi ning püüdsid näidata, et vene intellektuaalse kliima pahed ei tulene üksnes riigikorrast, vaid intelligentsi enda orjastatusest materialismi ja revolutsiooniliste teooriate poolt, selle dogmaatilisest ja kreatiivsusevaenulikust mõttemaailmast.

¹Sporaadiliselt sügenes säärane kriitika muidugi juba enne *Tähised* — vrd edaspidi Herzeni puhul öeldut, kuid ei moodustanud siis veel järjepidevat traditsiooni.

väljenduvad tema enese terminites, tema enda keeles (siin võiks kõnelda arheoloogist Michel Foucault' laadis).

Intelligent — see on erilise intelligentliku diskursuse subjekt; intelligenti (enese)määratlemine toimub selle diskursiivse ruumi piires. Etteruttavalt võib öelda, et kuigi vene intelligenti pro- ja antiintelligentlikud deklaratsioonid on näivalt nii lahknevad, osutub neil olevat ühine semantiline tuum ja iseloomulik kontseptualiseerimisloogika. Enamgi veel: vene intelligenti diskursiivne universum avaldab arvestatavat mõju kõigile, kes neil teemadel kõnelevad ja kirjutavad, sealhulgas ka autoritele, kes ise intelligenti hulka ei kuulu.

Just sellele samale diskursiivsele universumile ongi meil kavas keskendada oma analüüs.

1. LÄHENEMISVIISE

Siinse sõnavõtu aineks on vene intelligenti kontseptuaalne kompleks, mis seostub vabadusega. Formuleeringu hägusus on kavatsuslik, sest see on meie arvates kooskõlas aine enese põhimõttelise amorfisuse ja isegi seesmise vastuolulisusega. Teema "Intelligent ja vabadus" hõlmab vabaduse tähendust ja kohta vene intelligenti maailmavaatelistes süsteemis (viimane aga pole midagi ühtset ega muutumatut), intelligenti vabadusunistusi (need on olnud eri aegadel erinevad) ühes oma sellekohaste fraseologismide ja poeetiliste kujunditega, samuti intelligenti tegelikku võitlust kodanikuõiguste ja vabaduse eest jne. Teisalt hõlmab see ka küsimust intelligenti enese orjastatusest — võimu, ühiskondlik-poliitilise süsteemi jms poolt ning mis peamine, ka omaenda ideede ja eelarvamuste poolt.

Enne kui vaagida vahekorda siinse käsitluse pealkirjas esiletõstetud mõistete vahel, tuleks ilmselt püüda neid mõisteid kas või esialgselt määratleda, sest mõlemad on sageli andnud alust — mõnikord puht terminoloogilist laadi — vaidlusteks ja arusaamatusteks. Siiski sunnib uurimisaine ise kõikvõimalikesse apriorsetesse määratlustesse suure ettevaatusega suhtuma: võib juhtuda — nagu intelligenti üle mõtisklemise ajaloos enamasti ongi

juhtunud —, et niisuguste määratluste toodud selgus osutub ajuti-seks ning moonutab intelligentsi olemusele algusest peale omast amorfsust ja ambivalentsust.

Selgub, et intelligentsimääratluste puhul (aga neid on Mihhailovskit Solženitsõnini olnud hiiglasuur hulk) pole peapuuduseks mitte nende ebapiisav täpsus, vaid vastupidi, lihtsustatus ja sirgjoonelisus. Siin tuleks esile tõsta kaht asjaolu.

Kõigepealt, intelligentsialastes arutlustes ilmneb enamasti üks ja seesama lähenemisviis: tuuakse esile mõned intelligentsi tunnused, mis kuulutatakse üldkehtivaks ja — kohusetundlikes uurimustes — ühel või teisel moel verifitseeritakse. Sealjuures eraldivõetuna ei tekita ükski esiletoodud tunnustest enamasti mingit kahtlust, aga pruugib nad vaid kokku panna, kui saame pildi, mis pole üksnes eklektiline, vaid ka seesmiselt vastuoluline: tuleb välja, et intelligent on erakust sektant, lõputult reflekteeriv fanaatik jms. Tuleb kas mingitest tunnustest loobuda (mis viiks veelgi suuremale skematismile) või siis lähenemisviis ise vähemalt puudulikuks tunnistada.

Teiseks — intelligentsi käsitletakse kui harilikku, vaatlejast väljaspool asuvat uurimisobjekti. Nii võib füüsik rääkida tahke keha omadustest, keemik reaktiividest, ajaloolane minevikusündmustest, revolutsioonieelsest aadelkonnast jne. Aga uurimisained on siin põhimõtteliselt erisugused: isegi objektivistlike või kogunisti otseselt antiintelligentlike seisukohtadega autoril pole kerge leida sellist vaatepunkti, mis oleks täiesti sõltumatu tema käsitletavast fenomenist — intelligentsist. Asi pole siin niivõrd pro ja antiintelligentlike teooriate omavahelises kontseptuaalses ega mitte ka n-ö psühholoogilises läheduses, vaid pigem kirjelduskeeles endas. Lihtsalt öeldes: vestlused talupoegadest, aadlist või kaupmeestest ei pea ilmingimata sugugi ise olema talupoeglikud, aadellikud jne, aga mis tahes vähegi kvalifitseeritud kõnelused intelligentsist lülituvad täiesti loomulikult ja orgaaniliselt intelligentliku diskursuse ruumi.

Tuleb meenutada sedagi, et enamik antiintelligentliku suunilusega artiklite ja kontseptsioonide autoreid mitte ainult ei räägi üldjuhul intelligentsi keeles, vaid on ka ise ikka noodsamad in-

telligendid. Selle lihtsa tõsiasja unustamine viib säärase kurioosumiteni nagu vene intelligentsi tõlgitsus tuntud ameerika kirjan-dusteadlase ja publitsisti Gary Saul Morsoni töödes. Et Morsoni lähenemisviisi ekslikkus tundub olevat küllaltki õpetlik, peatu-gem sellel veidi üksikasjalikumalt. (Ideid, mida siin vaatleme, on ta väljendanud mitmes publikatsioonis; lihtsuse mõttes piirdume tsitaatidega vaid ühest neist, sest see on avaldatud ka venekeelses tõlkes.²)

Morsoni järgi on vene kultuuris olemas domineeriv "enamuse traditsioon" ja sellega opositsiooniline "kontratradsioon".

Enamuse traditsioon ehk "Vene Idee", nagu seda mõnikord on ni-metatud, väljendas radikaalse intelligentsi domineerivat meelsust. Asi on selles, et sõna "intelligents" leiutati Venemaal 19. sajandil ja see ei tähendanud mitte lihtsalt inimrühma, kes tegeleb vaimutööga, vaid teatud kindla mõttelaadiga inimrühma. [...] Tõeline intelligents, Belinskist Leninini, koosnes eeskätt üht või teist sorti fanaatikutest, nagu need, keda me kohtame Dostojevski ja Turgenevi romaanides. Nemad olidki "sortsid".

Katkestame siinkohal tsitaadi ja märgime, et intelligentsi esin-dajateks pole Morsonil siin ega edaspidi mitte ainult reaalsed isikud, vaid ka kirjandusteoste tegelased — Morson ilmselt ei aimagi, kui väga on ta ise sattunud sõltuvusse vene intelligentli-kust diskursusest. Loeme edasi:

Selle vene mõtteviisis domineeriva stiili tunneb ära kolmest iseloo-mulikust tunnusest: ekstremismist, totaalsusest ja messianismist. Sünnib ilmale süsteem, mis seletab kõik lõpuni ära, otsitakse ping-salt meetodit, mis lahendaks korraga ja igaveseks kõik "neetud kü-simused", raviks terveks kõigist inimlikest hädadest. Ehitame üles sotsialismi, ühineme taas idakristlaste ühtsesse Vene Õigeusu Kiri-kusse, hävitame Siioni Targad ja siseneme Jumala Kuningriiki. [...]

Ja edasi:

Lisaks bolševismile ja messianistlikule antisemitismile sisaldas Ve-ne Idee endas fatalismi ja poliitilise värvinguga müstitsismi mitme-suguseid vorme (lk 15).

²Morson 1992; leheküljenumbriid esitatakse tekstis sulgudes.

Seevastu "vene kontratraditsiooni" esindajaid ühendavad "**antiintelligentlikud lähtekohad**" (Morsoni esiletõst):

Mõnesid neist tõukas intelligentsist eemale selle janu totaalsete süsteemide järele [---]. Teisi, nagu Tšehhovit, ärritas eriti intelligentlik lodevus (lk 17–18).

Kontratraditsiooni esindajate hulka arvab Morson peale Tšehhovi veel Herzeni, *Tähiste* autorid, Bahtini ja *Anna Karenina* Levini.

Milleks seda kõike tsiteerida? Kogu Morsoni teooria aluseks on ilmne igale kompetentsele lugejale. Huvi ei paku siin mitte Morsoni kontseptsioon, vaid keel, milles see on väljendatud. Lugu on nii, et Morsonile on see kõik — *võõras* keel, mida ta püüdlukult tundma õpib ja taasesitada üritab. Vigased ütlused seatakse ritta õigetest sõnadest: ekstremism, vabaduseus, eluvõõrus, literatuursus, antisemitism, "vene idee", ja lõpuks intelligentsi vastandumine niihästi rahvale ja võimudele kui ka alternatiivsele intellektuaalsele traditsioonile — kõik need sõnad on vene intelligentsi puhul asjakohased. Morson on õppinud ära intelligentliku diskursuse leksika, kuid ei mõista ega taju üldse selle pragmaatikat, selle varjatud presumptsioone.

Hoopiski mitte kõike, mida on asjakohane öelda *seoses* vene intelligentsiga, ei saa pidada omaseks intelligentsile *enesele*. Näiteks lähtub Morson implitsiitsetest, ent näivalt nii enesestmõistetavast eeldusest, et vene intellektuaal, kes intelligentsi kritiseerib, ilmselt siis ise intelligentsi hulka ei kuulu. Samast loogikast lähtub ka Morsoni teine varjatud postulaat: intelligents suhtub vaenulikult autoritesse, kes lubavad endale antiintelligentlikke mõtteavaldusi.

Ometi on mõlemad eeldused kahtlemata ekslikud — valdav enamik antiintelligentlikest mõtteavaldustest pärineb ju intelligentidelt endalt, ja paljusid intelligentsivastaseid rünnakuid võtab intelligents vastu rahuldusega, mis on loomult lähedane masohismiga. Morsoni loetletud "kontratraditsiooni" esindajaist ei ole intelligent vahest vaid Tolstoi välja mõeldud Levin. Lahutada aga Bahtin vene intelligentsi traditsioonist on lihtsalt rumal. Veelgi paradoksaalsemana tundub tõlgendus, mis saab osaks Tšehhovi-

le — kõige intelligentlikumale vene kirjanikest, intelligentsuse laulikule ja intelligentide lemmikule: hoolimata kõigist vene intelligentide seas valitsenud maitseerinevustest ja ideelistest lahk-
arvamustest oli ja on Tšehhov intelligentstile üks küllaltki väheseid
“vaieldamatuid” autoreid.

Õeldu kehtib ka *Tähiste* kohta: kõigist selle kogumiku auto-
ritest võib tekkida mõningaid kahtlusi — intelligentsi hulka kuu-
lumise mõttes — üksnes Pjotr Struve puhul, kellest oli saanud
elukutseline poliitik. Kaasaegsetele oli “vehhiliku” kriitika in-
telligentlik iseloom ilmselge — ja seda niihästi intelligentide-
le (vrd nt Belõi 1909) kui ka viimaste võimukatele oponentidele.
Näiteks pealkirjastas toleaegne peaminister Pjotr Stolõpin oma
vastukaja *Tähiste* ilmumise puhul talle omase teravasõnalisuse-
ga — “Intelligendid intelligentidest” (Stolõpin 1909; poliitilise
spektri vastasservast panid *Tähistele* samasuguse diagnoosi Lenin
ja Trotski).

2. VENE INTELLIGENTSI DISKURSUS

Igaüks, kes vähegi ausameelselt kõneleb või kirjutab vene in-
telligentsist, on sunnitud tõdema, et raske või isegi võimatu on
täpselt määratleda niihästi selle mõiste mahtu kui ka sisu. Sise-
mised vasturääkivused on intelligentsi puhul sedavõrd suured, et
ühiseks nimetajaks osutub ehk vaid midagi enesehinnangu taolist:
“intelligent on see, kes ennast selleks nimetab”. Kuid sääraseidki
määratlused ei kata kogu nähtust, sest ühelt poolt on üheks intelli-
gentlikuks püsिमotiiviks isehakanute väljaarvamine intelligentide
seast, teisalt aga ütlevad paljud intelligendid ehtintelligentliku re-
negaatlusega ise sellest nimetusest lahti.³

³ Autorile on meelde jäänud iseloomulik episood 1960. aastate lõ-
pust (sellest teatas omal ajal nõukogude ajakirjandus), kui terve lend ühe
tehnikakõrgkooli lõpetajaid otsustas mitte kuuluda intelligentsi hulka
ja vaat et isegi taotles ametlikult õigust olla peetud mitte “teenistuja-
teks”, vaid “töölisteks”. Olukorra tegi veelgi pikantsemaks asjaolu, et
just nimelt selliste inimrühmade tähistamiseks oli olemas eraldi termin
“tehniline intelligent”, et eristada neid võimude silmis kahtlasemast

Tundub olevat viljakam jätta intelligentsi aprioorne määratlus andmata ja kirjeldada enne seda diskursiivset ruumi, milles vene intelligentsi (enese)määratlemine toimub. Kõik edasine ongi pühendatud intelligentsidiskursuse ruumi mõningate põhikoordinaatide kirjeldamisele. Seda ruumi vaadeldakse "seestpoolt", peaaegu eranditult tema enese terminites. Ainult nii on meil võimalik päevavalgele tuua süvaseosed selliste näivalt ühismõõduta asjade vahel nagu tõde ja rahvuslus, vabadus ja ohvrimeelsus jms. Seda laadi seosed ei allu formaalsele, väljastpoolt ette antud loogikale, vähe sellest — valdavalt ei teadvusta neid ka intelligentsidiskursuse "kandjad" ise.

Diskursusekategoriaid võib võrrelda keele grammatiliste tähendustega. Viimaseidki ei pruugi teadvustada, veel enam — nad justkui üldse polekski tähtsad ei kõnelejale ega kuulajale, kuid end neist "lahti rebida" on võimatu. Näiteks kui me vene keeles ütleme *pis'mennyj stol* [kirjutuslaud], siis ei mõtle me üldjuhul üldsegi eseme kahekordselt väljendatud maskuliinsusele, lihtsalt väljastpoolt sookategoriat (millela küll paljud teised keeled läbi saavad) pole võimalik vene keelt kõnelda.⁴

Siin esitatavad märkmed on tehtud Michel Foucault' "arheoloogilise" lähenemisviisi vaimus, mis nihutab kirjeldamisfookuse objektilt seda ümbritsevale diskursiivsele ruumile. Diskursus ei koosne üksnes sõnadest ja tekstidest, vaid ka nende produtseerimise, levitamise ja mõistmise strateegiatest, mis toetuvad kõnelise suhtluse (üldjuhul) implitsiitsetele kokkulepetele, presupositsioo-

"humanitaarintelligentsist", rääkimatagi siis juba "loomingulisest intelligentsist" — ühtaegu kõige äraostetavamast ja kõige ohtlikumast. [Pärast siinse kirjutise lõpetamist on esinenud ajakirjanduses analoogilise avaldusega tuntud vene keskaegse kirjaniku uurija akadeemik Aleksandr Pantšenko: "Ei taha olla intelligent". Pantšenko emotsionaalne kirjutis oli vastuseks tema nüüdseks juba lahkunud õpetajale Dmitri Lihhatšovile, kelle väitel intelligentsus on neid haruldasi inimomadusi, mida on võimatu võltsida.]

⁴Ligilähedase lähenemisviisi poeetilise keele kirjeldamiseks pakkus omal ajal välja Aleksander Žolkovski, kelle vaatepunktist kirjaniku "poeetiline maailm" on analoogiline keele grammatiliste kategooriate süsteemiga (vrd nt Žolkovski, Štšeglov 1976: 53).

nidele ja postulaatidele. Ja lõpuks, diskursus — see pole ainuüksi sõnad, vaid ka reaalsus, mis on pandud neisse sõnadesse ja mis nende sõnade mõjul transformeerub.

Eespool sai näidatud, et tavapäraselt esiletoodavad intelligent-si tunnused, mis ükshaaval võetuna näivad täiesti adekvaatsed, annavad summeerituna vasturääkiva pildi. Vasturääkivus kaob, kui neid tunnuseid ei käsitata mitte omadustena, mis on objektile objektiivselt omased, vaid diskursuse kategooriatena. Siis ei pruugi näiteks fanatism sattuda vasturääkivusse reflektiivsusega, sest need kategooriad ei pea ilmingimata üldse teineteisele vastastikku mõju avaldama.⁵ Enamgi veel, diskursiivsed formatsioonid ei tarvitse üldsegi mitte alluda sellistele loogikaseadustele nagu vasturääkivusprintsip, kolmanda välistamise seadus jms; ja nagu edaspidi selgub, kuulub intelligentlik diskursus just nimelt seda laadi formatsioonide hulka.

Kui juba intelligentsifenomeni piirid osutuvad raskesti tajutavaks, siis veel amorfsemad ja ebamäärasemad on intelligentliku diskursuse piirid — nii ajalised kui ka semantilised. Kuid seda välist ebamäärasust korvab erakordne püsikindlus, mis on oma ne diskursuse enese sisemisele struktuurile, tema loogikale, mis

⁵Siin võib taas kasuks tulla analoogia loomulike keelte grammatiliste kategooriatega: mõned kategooriad on teineteisega tihedasti vastastikku seotud (nii sõltub vene keeles käändevorm soost ja koguni säärasest eksootilisest kategooriast nagu elusus/elutus), teised mitte. Sealjuures pole mõtet otsida niisuguse vastastikuse seotuse iseloomu ja põhjusi leksikaalse semantika vallast (s.o semantikast, mida kõneleja/kuulaja teadvustab), vähe sellest: grammatilised tähendused võivad sattuda konflikti "sanimeliste" leksikaalsete tähendustega. Kui me näiteks eesti keeles ütleme: *homme ma teen*, on grammatiline olevik vastuolus leksikaalse tulevikuga; on selge, et sellises situatsioonis me "usaldame" leksikat rohkem kui grammatikat; sama on ka fraasiga *kahed piüksid* (või *prillid*): mõlemad tähendavad kahte (aga mitte ühte) paari. Kuid võib juhtuda ka vastupidi: grammatilise ja leksikaalse tähenduse vastuolu korral me usaldame pigem esimest. Nt lauses "Ma lugesin praegu raamatut, kui äkki helises uksekell", usume verbivormis sisalduvat minevikku rohkem kui sõnaga *praegu* väljendatud olevikku. Grammatilise ja leksikaalse tähenduse suhe on küllaltki analoogiline diskursiivsete ja ideoloogiliste kategooriate vahelise suhtega.

poolteise sajandi vältel on jäänud samahästi kui muutumatuks: liisandunud, muundunud või hääbunud on kõigest ta teisejärgulised koostisosad. See ei tähenda, et intelligentliku diskursuse arengus sisemine kronoloogia puuduks. Selgelt saab eristada kolme põhietappi:

1. Ettevalmistus ja süünd: tinglikult Kantemirist* Belinskini. See on diskursuse eelajalugu: intelligentsi veel pole, kuid diskursiivne ruum tema tarvis on valmimas.

2. Öitseng: Belinskist *Tähisten*i.

3. Pärast *Tähiseid* — omamoodi elu pärast (väljakuulutatud) surma.

Tähistel on nii intelligentsi enese kui ka intelligentliku diskursuse ajaloos sootuks eriline koht, sellepärast pöördume tema poole ka sagedamini kui mis tahes muu allika poole, kusjuures ei käsita teda tavaliselt mitte kui eri autorite tekstide kogumikku, vaid kui ühtset teksti.

*

Temaatilisel on intelligentlik diskursus erakordselt mahukas: geograafiline ja kultuuriruum, ajalugu ja eshatoloogia, kõlblus ja poliitika, saatuse ja missioon — kõik need probleemid pole mitte üksnes vaevanud eri põlvkondade intelligente, vaid, ja esmajoonel, nad on kategooriad, ilma milleta oleks intelligentliku diskursuse avaldamine mõeldamatu. Ja ometi tundub peamine olevat muus: mitte mahus, vaid seoste laadis ja struktuuris. Seda diskursust iseloomustab ülesidusus (kõik on kõigega seotud), mis eristab teda teaduslikku, filosoofilist või isegi publitsistlikku

* Antiohh Kantemir oli 18. sajandi alguse tähtsamaid vene luuletajaid ja publitsiste. Ta väljendas klassitsistlikult ratsionalistlikku maailmavaadet ning oma satiirides piitsutas tagurlikke pahesid, ennekõike ignorantsust. Näiteks satiir "Minu mõistusele" on kirjutatud negatiivse kangelase, laisa ignorandi vaatekohalt, kes püüab õigustada oma olemust selliste ideoloogiliste variväidetega nagu "Lõhed ja hereesid on teaduse lapsed".

tüüpi ratsionaalsetest diskursustest ja lähendab ilukirjanduslikele (kusjuures pigem luulelistele kui proosalistele) ja mütoloogilistele diskursustele. Aga ülesidusus omakorda viib seaduspäraselt ambivalentsuseni, amorfsuseni ja sirgjoonelisuseni. Toonitagem veel kord: jutt pole intelligentlike kirjatööde sisust — see on vägagi vaheldusrikas —, vaid selle sisu struktuurist. Siin selgubki, et narodnik Pešehhonov ja dekadent Merežkovski, vabadusefilosoof Berdjajev ja bolševistliku parteilisuse laulik Lunatšarski, rahvuslasest konservatiiv Solženitsõn ja kosmopoliidist liberaal Sinjavski — kõik nad mõtlevad ühtedes ja samades kategooriates, on ühtede ja samade stereotüüpide kütkes.

Allpool pakutav diskursiivsete kategooriate ülevaade ei pretendeeri mingil määral täielikkusele; tema ülesanne on muus: mõningate tüüpikategooriate näitel demonstreerida intelligentliku diskursuse kujunemise ja arengu siseloogikat. Mõned neist kategooriatest on kulturoloogilised universaalid, teised — vene kultuuri universaalid, kolmandad aga on eriomased just antud tüüpi diskursusele. Kahel esimesel juhul ei paku huvi mitte need kategooriad ise, vaid nende realiseerumise viis.

3. OMA—VÕÕRAS

Vene intelligentsi olemusse on algusest peale kätketud teatav kahtetus: ühelt poolt on ta tagajärg katsete luua Euroopa eeskujul (juba sõna “intelligents” ise viitab sellele täiesti ühemõtteliselt) ühiskonna haritud kihti — teatavat intellektuaalset eliiti, ja oleks lubamatu viga jätta see suhestatus Läänega arvesse võtmata.⁶ Vene intelligentsi jäljenduslikkusest sai üks käibetõdesid

⁶Siin tuleb märkida ühelt poolt “intelligentide” ja “nihilistide” ning teiselt poolt *ljubomudrõ*’de (bukv. ‘tarkusearmastajate’) põhimõtteliselt erisugust psühholoogilist suunitlust, mis väljendub juba nende rühmade enesenimetustes. Esimesed, olles küllaltki algupärane vene kultuuri fenomen, orienteerusid deklaratiivselt (täpsemalt määratlemata) Läänele; teised, olles ise sõltuvuses ühest täiesti kindlast Lääne (saksa) filosoofiatraditsioonist, hülgavad demonstratiivselt seesuguse orientatsiooni.

tema kriitike kirjatöodes. Vrd Mihhail Geršenzoni retoorilist hüüatust:

Kas pole rabav, et meie ühiskondliku mõtte ajalugu ei jagune mitte *seesmise* arengu etappideks, vaid erinevate *võõramaiste* doktriinide valitsemisperioodideks? Schellingism, hegeliaanlus, saintsionism, fourierism, positivism, marksism, nietzscheaanlus, neokantiaanlus, Mach, Avenarius, anarhism — *kus etapp, seal ka väljamaa nimi* (Vehhi 1909: 94–95; minu kursiiv — M. L.).

Teisalt on ilmne, et asi pole pelgalt Lääne-Euroopa mudeli ülekanndmises või siirdamises — selle paigutamine sootuks teistsugusesse kultuurikonteksti toob kaasa mudeli ümberkodeerimise just nimelt vene kultuurile eriomastes terminites, transformatsiooni, mille tagajärjel paljud lähtekomponendid on läinud kaduma, lisandunud mõned uued ning mis veelgi tähtsam — enamik rõhuasetusi on nihkunud, näiteks “libisenud” intellektuaalsest sfäärist kõlbelisse.⁷ Niisuguse kultuuridevahelise tõlke tulemusena kujunes vene intelligents nii sisulisest kui ka funktsionaalsest vaatepunktist hoopis teist laadi nähtuseks kui Lääne intellektuaalne eliit.⁸

Sama asjaoluga on seotud üks vene intelligentsi paljudest paradoksidest: “võõras” osutub spetsiifiliselt “omaks” (säärast maailmatajumust väljendas juba Batjuškovi vormel “Võõras — see on

⁷Sellega on seotud ka üks vene intelligentsi kõige märkimisväärsemaid iseärasusi, mis eristab teda Lääne intellektuaalsest eliidist ja mida täheldasid juba *Tähiste* autorid: põlastav suhtumine haritusse ja intellekti jõudu (seda põlgust kajastab ka nimetus *obrazovanštšina* — “haritsejaskond, haritsejad” —, mille nimme sel eesmärgil on loonud Aleksander Solženitsõn).

⁸Meenutagem selles seoses Lääne-Euroopa positivismi käekäiku vene pinnal, mille üheks tulemuseks oli muuhulgas selline eriomaselt venealik nähtus nagu nihilism — euroopalik “positiivsus” moondus rõhutatud negativismiks. Vrd:

Kui 19. sajandi keskel Prantsusmaal noor loodusuurija lahkas konna, siis tähendas see, et tal on tahtmine teha veel üks avastus või sooritada järjekordne eksam. Kui konna lõikab Bazarov, siis see [---] tähendab k o i g e e i t u s t (Lotman, Uspenski 1975: 175; autorite sõrendus).

mu varandus”⁹). See aga toob omakorda kaasa järgmise paradoksi: kui intelligentsi pooldavalt meelestatud autorid üldjuhul toonitasid tema läänelikku (mis selles kontekstis tähendas ühtlasi edumeelset) loomust, siis antiintelligentliku suunitlusega autorite silmis on intelligents vastupidi, spetsiifiliselt Venemaale omane, maailmakultuuri ajaloos unikaalne nähtus.¹⁰ Võiks tunduda, et viimase asjaolu peaksid slavofiilse orientatsiooniga autorid tema plusspoolele arvama, kuid seda ei juhtu: intelligentsi ainulaadsust nähakse tema erakordses “väärukses”, “reeglivastasuses”, “ebaorganilisuses” — intelligents osutub ühtaegu nii raiskuläinud “omaks” kui ka valeks “võõraks”.

Erilist huvi pakub selles suhtes Aleksander Solženitsõni seisukoht, kelle arvates nõukogude intelligents pole väärt isegi oma nime ja tuleks ümber nimetada:

... see haritud kiht, kõik see, mis ischakanult ja ennatult end nüüd “intelligentsiks” kutsub, nimetada *obrazovanštšina*’ks (Solženitsõn 1995: 99; autori kursiiv).

Pole kahtlust, et *obrazovanštšina* kõlab solvavamalt, kuid — kirjaniku kiuste — mitte sõna tüve, vaid sufiksi tõttu, mis kunagi märkis kõrget kirikuslavismi, nüüd aga madalkeelsust (“derevenštšina-zaselštšina” — nii hüüti solvavalt maamatse jms; vrd ka intelligentsi kunagist pilkenime: “kružkovštšina” — ringitsejad). Igauht, kes on üldjoonteski tuttav kirjaniku mõttelaadiga, iseäranis tema keelelaste vaadetega, peaks see hämmastama: veneliku kõlaga sõna konstrueerib ta nimme selleks, et anda madaldatud varianti “võõramaisest” — “oma” osutub halvemaks, madalamaks kui “võõras”. Selles seoses ei saa jätta märkimata, et just *ob-*

⁹Batjuškovile oli siinkohal tähtis ka “varanduse” [*sokrovištše*] etimoloogiline tähendus — ‘varjatu’ [*sokrovennoe*], ‘salajane’.

¹⁰Vrd Georgi Fedotovi formuleeringut:

Mis puutub vene intelligentsi, siis on meil tegemist ainulaadse, kordumatu ajaloonähtusega (Fedotov 1991: 67).

Georgi Fedotovil on Vene mõtte ajaloos eriline koht ja antiintelligentliku suuna esindajaks teda pidada ei saa, kuid tsiteeritud teoses ta mitte üksnes ei analüüsi vene intelligentsi, vaid mõistab ka tema üle kohut.

razovanššina'le omistab Solženitsõn kalduvuse tarvitada vene-
pärasl madaldavas tähenduses ja mõistab niisuguse kombe karmilt
hukka:

Astuge läbi nimekatest "haritsejate peredest", kus peetakse tõukoeri,
ja küsige, kuidas nad oma loomi hüüavad. Te kuulete (ja korduste-
ga): Foma, Kuzma, Potap, Makar, Timofei (119–120).¹¹

*

Mainitud kahetisus on kõige otsesemalt seotud vabaduseproblee-
miga. Psühholoogiliselt tähendas Lääne-suunitlus intelligentsile
alati eeskätt orienteeritust vabadusele. Teisalt võis juba üksi see
tõsiasi, et orienteeruti mingile valmismudelile, liiatigi Läänest
laenatule, tähendada ka risti vastupidist — vabade otsingute pii-
ramist, püüet pressida kogu elu mitmekesisus valmislahenduste
Prokrustese sāngi. Slavofiilsest vaatekohast ei saa vabadus ol-
la "orjaliku jäljendamise" tulemus; veel enam, õigeusklikku Ida
ja tema orgaanilise kogoduslikkuse [*sobornost*] ideaali tajutakse
kui seesmiselt vabamat võrreldes mehaanilise Lääne ning kõigi
tema mõistuspäraste ja formaalsete vabadustega.

4. OHVER vs. TÖÖ

Ohvrimeelsus on üks vene intelligentsi keskseid kategooriaid ja
seejuures kõige otsemalt seotud vabaduseprobleemiga: intelli-
gent (variandid: narodnik, nihilist, revolutsionäär jne) ohverdab
oma heaolu, aga ideaalis — ka elu teiste vabaduse ja õnne nimel.

Sellel intelligentlikul kinnismotiivil on kaks lähteallikat: kui-
gi revolutsioonieelne intelligents tervikuna oli meelestatud nii-
hästi aristokraatiavastasel kui ka ateistlikult, pärineb see motiiv

¹¹Huvitav, kuidas peaks sel taustal hindama rahvuslast Krõlovi ja te-
ma Kutuzovi-vastast valmi "Kass ja kokk": "Vaska aga kuulab ja sööb",
kus Vaska pole teatavasti mitte üksnes kass, vaid ka Napoleon? Ulatub
ju traditsioon anda loomadele (esialgu mets-, hiljem ka koduloomadele)
inimesenimesid üldiselt tagasi müüdi ja folkloorini ning mingit seost
kõige veneliku põlgamisega siin pole.

ühelt poolt Venemaa aadli ennastsalgava revolutsioonilisuse traditsioonidest (näiteks Herzen nimetab dekabriste “võitlejateks-aatekaaslasteks, kes läksid teadlikult kindlasse surma”, ja “tuleviku märtriteks”), teisalt aga läheb tagasi piiblivormeliteni, nagu “anda oma hinge oma ligimese eest” (vrd Joh 15.13 jt).¹² Igal juhul on ohvrimeelsuse-stereotüüp osutunud palju vastupidavamaks kui mis tahes poliitilised, ideoloogilised jne lahkkelid, mis vene intelligente on lõhestanud. Kui ongi midagi ühist Lenini ja Solženitsõni hingelaadis, siis on seda esmajoones heldimus vormelist: “Te ohvriks langesite saatuslikus võitluses” (nii algab üks populaarsemaid, Lenini armastatud revolutsioonilisi laule). Näiteks arvab Solženitsõn:

Läbipääs vaimsesse tulevikku avaneb ainult [...] teadliku vabatahtliku ohvri kaudu. Ajad muutuvad — muutuvad mõõtkavad. Sada aastat tagasi peeti vene intelligentide seas ohvritoomiseks surmanuhtlusele vastu minemist.¹³ Praegu kujutletakse ohvritoomisena — riskimist administratiivkaristusega. Ja kui arvestada ärahirmutatud iseloomude allaheitlikkust, pole see tõepoolest kergem (127).

Muide kohe selgub, et “administratiivkaristust” on meenutatud siiski ehk ainult retoorilisel eesmärgil — silmas peetakse ikka seda kõige tõelisemat ohvrit:

Läbi pääsenud (ja teel hukkunud) üksiklastest moodustub see eliit, mis kristalliseerib rahva (128).¹⁴

¹²Nagu sageli märgitud, põlvnesid paljud 19. sajandi intelligendid vaimulikkonnast. Taandada aga kogu probleem päritolule ja kasvatusel oleks kahtlemata lihtsustus. Olulisem on avada kontseptualisatsiooni sisemine loogika. Juba Sergei Bulgakov jt *Tähiste* autorid täheldasid, et Jumala kukutanud intelligents püstitab tühjaks jäänud kohale puuslikud-ebajumalad, kodifitseerides neid harjumuspäraselt religioosetes terminites; sellise intelligentide puuslikuna käsitlesid *Tähiste* autorid rahvast.

¹³See on väga tähendusrikas koht, kus kirjanik reedab oma intelligentlikud juured: hukkamine ootas üksnes neid intelligente, kes radikaalsete narodnikute jälgedes olid asunud terrori teele. Kusjuures ohvriks — siin on Solženitsõnil õigus — pidas terrorist (ja teda vaimsest toetav intelligentlik ümbrus) ennast ja mitte seda, kelle vastu tema terroriakt oli suunatud.

¹⁴Psühhoanalüütiliselt meeletatud uurija märkaks siin süntaktilise konstruktsiooni tähendusrikast ebamäärasust. Tõenäoliselt tahtis autor

On ülimalt märkimisväärne, et lunastusohvriks ei kutsu Solženitsõn üles ükskõik keda, vaid ikka neidsamu ta enese taunitavaid haritsejaid, täpsemalt — nende lapsi (ohver olgu süütu!):

... hõlvama karmi Kirret [---] peavad meie haritsejate helliklapsed, aga mitte ootama, et väikekodanlased ette jõuaks. [---] Meie praegusest põlastusväärsest amorfisusest ei ole meile jäetud mingit muud pääsu tulevikku peale isikliku ja esmajoones avaliku (anda eeskuju) ohvri (127–128; autori kursiiv).

Ehkki kaine mõistuse seisukohast jääb arusaamatuks, mis kasu tõuseb sellest, kui Kirret (Siberit? Kolõmad?) ei hakata hõlvama mitte kvalifitseeritud spetsialistide tööga, vaid haritsejate laste — tuleviku ohvrimeelse eliidi ohvritööga, ja edasi: kuidas see kõik seostub sellega, et “mitte osaleda vales” (lk 129; egas ometi mitte põhimõtte *ex oriente lux* järgi?), pole eetilise problemaatika säärane geograafiline projektsioon sugugi juhuslik — kõike seda oleme juba kohanud (olgugi et vahel vastupidise märgiga) küll Vladimir Solovjovil, küll Maksimilian Vološinil, küll Sergei Bulgakovil, ja veel kaugemas perspektiivis — Nekrassovil ühes ta Griša Dobrosklonoviga¹⁵ jne.

Ohvrimeelsus on Solženitsõni meelet tõelise intelligentsi jaoks nii kaalukas omadus, et see peaks kajastuma juba tema nimetuses. Eespool osundasime Solženitsõni sõnu selle kohta,

õelda, et tulevikueliidi moodustavad nii läbipääsenud (kohale jõudnud) kui ka hukkunud (see oleks küllaltki traditsiooniline kujund intelligent-sist kui Kirikust, Jumala rahvast, vt allpool), ent läbi selle pildi kumab ähmaselt üht-teist muudki — surmapüüdlus kui eesmärk omaette: hukkumine teel ongi läbipääs tulevikku, ainult hukkunuile ongi pääs sinna avatud.

¹⁵Griša Dobrosklonov on Nekrassovi poemi *Kellel on Venemaal hea elada?* peategelane, keda poeet iseloomustab nõnda: “Saatus on talle ette valmistanud / rahva eestkostja / kõlava ameti, kuulsurikka nime, / tiisikuse ja Siberi”. Vrd meid huvitavas seoses ka järgmist Nekrassovi väga väljendusrikast teksti, mille päevakohasus nõukogude ajal aina kasvas: “On Venemaalgi, mille üle uhkust tunda — / Nalja ära temaga tee! / Minna kuulsaid kummardama / ainult pikk on tee. / Sinu Kodumaa / Westminster Abbey [s.t parlament — *M. L.*] — / See on lumiste steppide / Maa-aluste rikkuste maa [s.t Siber — *M. L.*].”

et nõukogude intelligents on "isehakanud" ja ei vääri oma intelligentsi-nimetust, kuid mõni lehekülj hiljem selgub, et sõna "intelligents" on juba iseenesest, igal juhul paha ega ole sobimatu mitte üksnes *obrazovanštšina* puhul, vaid ka neile, kes end ohvriks tuues, "murdsid vaarudes läbi" tulevikku:

Sõna "intelligents", mis on ammu väärdunud ja ähmaseks muutunud, tunnistame ajutiselt parem surnuks [---] järelejäänud enamus hakkab neid kutsuma ilma keerutamata lihtsalt pühameesteks [*pravedniki*] [---]. Poleks vale nimetada neid seni *ohvrimeelseks eliitiks* (128; minu kursiiv — M. L.).

Ohvri elitaarsusest tuleb juttu edaspidi, praegu keskendugem "ohvrimeelsuse" semantika sellele komponendile, mis seob teda tööga. Vähe sellest, et ohverdus on seotud tööga — selgub, et ta samastatakse otseselt sellega. Säärane samastus on kinnistunud mitmesugustes kontekstides, kuid arvatavasti kõige kujukamalt tuleb nende mõistete kokkukasvamise määr ilmsiks väljendis "lunastav töö", mis intelligentlikust diskursusest kandus üle ametlikku nõukogude ideoloogiasse ja kodifitseerib töö ohvrina. Enne seda oli töö kui ohver ideoloogia lahutamatuks osaks narodnikutel, aga samuti mitmesugustel sellistel rühmitustel, mis oma ideoloogialt olid küll antiintelligentlikud, kuid diskursiivselt sõltusid intelligentsist (sotsialistid, tolstoilased jt).

See samastus tundub tähtis veel ühes mõttes. Kirjeldatud kontseptuaalset kompleksi saab suhestada Lääne-Euroopa mentaalsuse selle mõjuka traditsiooniga, mida Max Weberi järgi on kombeks nimetada protestantlikuks eetikaks. Ühisosaks on tööle omistatav eetiline ja isegi religioosne värving, kuid tõlgitsetakse seda täiesti erimoodi. Protestantlikus eetikas avaldus see esmajoones töötetija vastutustundes oma töö ja töötulemuste eest (s.o töö peab olema võimalikult tõhus ja kvaliteetne), nii-ütelda intelligentlikus eetikas aga märkame midagi suisa vastupidist: töö enese ülistamist, kusjuures seda tööd mõistetakse alati vaid füüsilise tööna (ohvrimeelne töö peab olema kurnav!), ning peaaegu täielikku ükskõiksust töö produktiivsuse ja kvaliteedi suhtes. Protestantlik eetika virgutab kutsemeisterlikkuse edendamist, intelligentlik diskursus seevastu kannustab äärmisele diletantismile (vrd sel-

les seoses Čapeki iroonilisi märkusi Tolstoi valmistatud saabaste kvaliteedi kohta). Veelgi enam — et tööst saaks ohver, peab see olema ühelt poolt võimalikult vähe seotud töötajaga sotsiaalse, professionaalse ja psühholoogilise ettevalmistusega, teiselt poolt aga peavad sellega kaasnema ebainimlikud tingimused. Edasi, protestantliku eetika vaatepunktist on töö puhul tähtsaks tingimuseks selle õiglane tasustamine: töö rikastab ühiskonda ja rikastab töötajat. Kui aga tõlgendada tööd ohvrina, osutub selle tasustamise küsimus sootuks kohatuks, peaaegu et pühadusteotavaks, ja igal juhul töötajat ennast solvavaks. Kogu see konstruktsioon on puhtakujuliselt intelligentlik — tema loojatele on füüsiline töö romantika, abstraktsioon ja askees, mitte aga loomulik viis oma igapäevast leiba teenida.¹⁶

Niisugusel tööülistusel oli mitu paradoksaalset tagajärge. Näiteks aitas see kaudselt õigustada jõudeolekut: esiteks, ei saa ju ometi kõigilt nõuda “kangelastegu”, s.o võimatut (argument “vaimult nõrkadele”), teiseks aga — mis kasu saab olla etteteadaolevalt kasutust tegevusest (argument “küünikutele”) ? Vene intelligentsi jõudeolek, tema vaenulikkus tulemusliku töö (ja esmajoones vaimutöö) vastu, on “vehhiliku” kriitika üks keskseid märklaudu.

Peab ütleva, et Tšernõševskile ja nihilistidele oli see problemaatika tuttav juba ammu enne *Tähiseid* ning selles kontekstis tuleb käsitada ka vene utilitarismi teket. Nii näiteks hülgab Tšernõševski “aruka egoismi” eetikadoktriin põhimõtteliselt ohvrimaelsuse idee enda. Sellel vene utilitarismil olid täiesti selged lääneeuroopalikud alglatteed. Ent väärrib tähelepanu, et (majandusteadlane!) Tšernõševski ei võta suunda mitte Adam Smithile, vaid Helvetiusele ja üldse 18. sajandi prantsuse sensualismi traditsioonile. Veel tähtsam on üks teine asjaolu: “aruka egoismi” näilik künism on puhtalt literatuurne ning sellisena omane ehk vaid Tšer-

¹⁶See ei tähenda, et nimetatud konstruktsiooni levik üksnes intelligentliku diskursusega piirdukski. Oluline kihistus temast läks transformeerunud kujul nõukogude ideoloogilise fraseoloogia koosseisu ja (pärast loobumist intelligentlikust reflektiivsusest ja “meie” asendamist “teie” või “nendega”) sai üheks motiveeringuks sunnitööle (mis muide samuti oli “lunastav”).

nõševski enese kirjanduslikele kangelastele ja osalt ka Turgenevi Bazarovile. Kõik see on kirjanduslik fiktsioon; kui nendesarnaseid isikuid ilmneski “tegelikus elus”, siis just nimelt nende kirjanduslike ideaalide teostusena. “Arukas egoism” kõlbas Tšernõševski teoste tegelastele, kuid mitte talle endale, ega Dobroljubovile, ega nihilistidele, ega narodnikutele — nemad kiirustasid kõik, vaat et üksteise võidu, oma märterliku lõpu poole; intelligenti sümboolseks ideaaliks saab põlemine (hiljem iseloomustab Mandelštam 1890. aastate põlvkonda kui enesepõletajaid¹⁷). Toimub huvitav, kogu intelligentlikule teadvusele küllaltki iseloomulik inversioon: elu osutub kirjandusest “kirjanduslikumaks”, kirjandus — “elulisemaks” elust. Sealjuures seostatakse ohver päris ühemõtteliselt evangeeliumikujunditega ja eeskätt ohvrisurmaga ristil. Vrd ateist Nekrassovi vastukaja teise ateisti — Tšernõševski “kodanlikule hukkamisele” (“Ära ütle: “Ta unustas ettevaatuse!...””). Luuletus algab arutlusega “aruka egoismi” printsiibi üle: “Ta näeb samuti kui meie, et võimatu / On teenida hüvet, ohverdamata ennast”; selgub, et see printsiip kehtib ainult elu kohta, surm aga nõuab teistsugust: “Elada endale ainult on võimalik ilmas, / Kuid surra on võimalik teiste heaks!” Edasi selgub, et kogu elule annabki värvi püüdlus ohvrisurma poole, et kogu elu on ettevalmistus selleks. Luuletuse lõpetab aga järgmine värsinelik: “Veel seni pole teda risti löödud, / Kuid tuleb tund ja teda ootab rist; / Ta saatis Raevu ja Kurbuse jumal / Maa orjadele meenutama Kristust.”

*

Joobumine oma ohvrimeelsusest võis mõnikord minna niikaugale, et ununes selle peaesmärk, mis oli seotud rahva vabastamisega;

¹⁷Vrd “Aja müras”:

Intelligents Buckle'i ja Rubiņšteiniga, juhitud helgetest isiksustest, kes oma pühas arulageduses teed ei valinud, pööras kindlalt enesepõletamisele. Nagu kõrged, hästiimmutatud tõrvikud, põlesid kogu rahva silma all narodnikud Sofja Perovskaja ja Željaboviga, aga kõik nood, kogu provintsiaalne Venemaa ja “õppiv noorsugu”, vindusid osavõitlikult, — ei tohtinud jääda ainsamatki rohelist lehekest.

veelgi enam, saanud omamoodi eesmärgiks iseeneses, hakkas ohver tagaplaanile tõrjuma ka seda, kelle heaks teda toodi. Vormel "surra teiste eest" moondus ülimaks egotsentrismiks selle paradoksaalses faasis (surra teiste eest enda jaoks; nii paiskab rahvuslane kriitika omaenda rahva vastu — pole tähtis, et halb, tähtis on, et kõige halvem), tung liituda rahvaga käändus uute psühholoogiliste barjääride püstitamiseks. Kogu see problemaatika on hästi tuttav institutsionaliseeritud religioonide ajaloost: rituaalne praktika (sh ohvritoomisega seonduv), mille sihiks on saavutada side jumaliku algega, hakkab hoogsalt arenedes seda alget varjutama ja kõrvale tõrjuma (ohvri meelepärasus seostub ikka enam selle rammususega), seevastu askeedist müstik, kes ekstaasihoos Jumalaga ühte sulab, talle ohvreid ei too.

Sama oluline on teinegi aspekt. Vabaduse eest toodava ohvri puhul on tähelepanu keskmes ohver, mitte vabadus. Viimast mõistetakse ülimalt lihtsustatult, peaaegu et ohvri mehaanilise tagajärjena. Vabadus on subjekti jaoks välisruum, kuhu — Solženitsõni sõnu kasutades — tuleb "vaarudes läbi murda". See aga, kas otsida seda ruumi Läänest või Kirdest, on diskursuseloogika vaatepunktist üsna teisejärguline küsimus.

5. HEIDIKUD vs. MAA SOOL

Üheks intelligentliku diskursuse püsimotiiviks on intelligentsi eraldatus rahvast, isegi vastandatus sellele. Ka siin ilmneb täiel mõõdul too eespool täheldatud seesmine kahetisus. Ühelt poolt — peaaegu religioosne rahvakummardamine (mida *Tähiste* autorid karmilt taunisid); eraldatus rahvast kui intelligentsi süü ja patt, mis nõuab lunastusohvrit. Teisalt — pidev liialdamine intelligentsi rolli, tema ajaloolise missiooni, vastutuse ja süüga niihästi intelligentsi jüngrite kui ka tema hurjutajate kirjatöödes. Me juba viitasime Georgi Fedotovi sõnadele vene intelligentsi ainulaadsusest maailma ajaloos. Mitte pelgalt ainulaadne, vaid lausa pretsedenditult tähtis on intelligentliku diskursuse vaatepunktist ka intelligentsi roll Vene ajaloos. Näiteks Ivanov-Razumnik kujutab

kogu vene kultuuri ja ühiskonnamõtte ajalugu 18. sajandi teisest poolest peale ainuüksi intelligentsi ajaloona:

Vene ühiskondliku mõtte ajalugu on vene intelligentsi ajalugu (Ivanov-Razumnik 1997: 3).¹⁸

Talle kiidab poolsajand hiljem takka intelligentsi äge kriitik Vladimir Kormer: "Intelligentsiprobleem on vene ajaloo võtmeküsimus," alustab ta oma 1969. aastal kirjutatud antiintelligentliku esseed (Kormer 1997: 209). Intelligents on pigem nõus võtma enda peale vastutuse oktoobripöörde ja sellele järgnenud rahvusliku katastroofi eest, kui tunnistama, et tal sündmuste käigule üldse mingit tegelikku mõju polnud.

Erinevalt Lääne intellektuaalsest eliidist puudub vene intelligentsil koht ühiskonna struktuuris, ta lipsab käest kõigil sotsiaalsel klassifikatsioonidel, teda pole võimalik kusagile liigitada ei professionaalsest, ei klassilisest, ei ühestki muust sotsiaalse kuuluvuse aspektist. Sotsiaalselt struktureeritud ühiskonnas (niihästi revolutsioonieelses seisuslikus ühiskonnas kui ka nõukogude "klassideta" ühiskonnas) paistab intelligents silma äärmise paigalpäsimatuse poolest, ta just nagu polekski siit ilmast.¹⁹

Intelligentsi vaenlased kõnelevad põlastusväärsest käputäiest heidikutest; intelligentsi apoloogeedid kodifitseerivad ta apostellikkusena, kusjuures viimast mõistetakse korraga kahes tähenduses: kui õpetajastaatust ja kui valmidust ohvriks. Tegelikult peavad mõlemad silmas enam-vähem üht ja sama: esiteks, ülim

¹⁸Kuigi vene intelligentsi tekke viib Ivanov-Razumnik 18. sajandi keskpaika, "Novikovi, Fonvizini ja Radištševi aegadesse", näeb ta selle üksikuid esindajaid ja kogunisti terveid intelligentide rühmitusi ka juba 15. sajandil (Nil Sorski ja Iossif Volotski "rühmad") ja 16. sajandil ("Maksim Kreeklase pooldajate partei"), kõnelematagi siis hilisematest aegadest.

¹⁹Tuleb siiski mainida, et võrdlemisi lühikese revolutsioonijärgse perioodi kestel oli intelligents arvatud ekspluataatorlike klasside hulka, kuid sinnagi ei jäänud ta kauaks pidama, sest peagi sugenes "töötava intelligentsi" kategooria. Lõpuks väljakujunenud nõukogude ühiskonnamudelil pole intelligents ei seisus ega klass, vaid vahekiht, ülimalt tühine nii hulgalt kui ka tähenduselt.

väiksearvulisus; teiseks, eraldi seismine oma ümbrusest. Vahe on eeskätt tähenduse kõige pinnapealsemates hinnangulistest komponentides: ühel juhul on tegu tumedate kujudega, kes kallutavad rahvast kõrvale õigelt teelt, teisel juhul — helgete isiksustega, kes teda õigele teele juhivad. Sellest, et need tõepoolest on ühe ja sama medali kaks külge, annab täie veenvusega tunnistust “vehhilik” kriitika: klassifitseerides intelligenti kui sekti, peetakse ühtaegu silmas nii tema heidiklust kui ka (vale)apostellikust.

Siiski sisaldab apostellikust üht tähtsat semantilist komponenti, mis olemuslikult eristab teda heidiklusest: väljavalitust. Intelligent on valitute ring, kus veendumuste põhimõtteline demokraatlikkus paradoksaalsel moel põimub psühholoogiliste hoiakute elitaarsusega. Tüüpiliselt intelligentlikes kõnelustes sellest, et intelligentiks võivad saada igaüks, sõltumata haridusest, rääkimatagi siis juba päritolust, vaikitakse maha asja teine külg: olla intelligent tähendab olla intelligentiks *tunnistatud*.²⁰ Intelligent peab küllaltki kiivalt silma peal oma ridade puhtusel, ühtlugu keelates mõnele õigust end intelligentiks nimetada ja ilmutades seejuures mõnikord niisugust sallimatust, et vähemalt 1860. aastast peale on ikka ja jälle kostnud proteste “liberaalsete sandarmite” omavoli vastu. Kui Aleksander Solženitsõn kõik intelligentid õigusest seda nime kanda ilma jättis, siis viis ta vaid loogilise lõpuni juba enne teda eksisteerinud suundumuse.

Huvitavam on muu: intelligentlikkuse kriteeriumidel, mis üldjuhul pole selgelt formuleeritud, ei ole peaaegu midagi pistmist intellektuaalse sfääriga (s.o vähe sellest, et ei mõistus ega haritus tee intelligentliku diskursuse silmis inimesest veel intelligenti, aga nad justkui polekski üldse eriti vajalikud; igal juhul peetakse tähelepanu keskendamist neile peaaegu et halvaks tooniks — kui kasutada nüüdisaegset Lääne argood, siis võiks selles näha poliitilise korrektsuse analoogi), vaid nad koonduvad eetika (intelligent

²⁰Vrd Ivanov-Razumniki tüüpilist arutlust:

Intelligenti rühma võib kuuluda ka poolharimatu talupoeg ja ükski ülikoolidiplom ei anna veel õigust arvata end intelligenti hulka (*Intelligentsija*. . . 1993: 74).

ei tohi olla vääritud inimene) ja ideoloogia valda (intelligent ei tohi olla reaktionäär). Kuid ennatlik oleks teha siit järeldust, et iga progressiivselt meelestatud korralik inimene võib end automaatselt pidada intelligentiks. Kõik need ja teised seesugused tunnused jooned mängivad tegelikult vaid üpris abistavat, välistada aitavat rolli (põhimõttel: "Ei, NN pole intelligent — ta on mats"). Intelligenti määratletakse teistel alustel: selle järgi, kuidas ta tunneb, mõtleb ja kõneleb, teisisõnu — suhestatuse kaudu intelligentliku diskursusega: need, kellele see on nii-öelda "emakeel", tunnevad sellise inimese ära kui oma. Aga enesemääratlus keelelise kuuluvuse põhjal pole ju iseloomulik — vähemalt psühholoogilises plaanis — mitte niivõrd sotsiaalset (ehkki teatud määral neilegi), vaid pigem rahvuslikku laadi grupeeringutele.

*

Sellest, kuidas väljavalitusega seotud stereotüübid viisid intelligenti degradatsioonini, on üksikasjalikult juttu *Tähistes*, meid aga huvitab rohkem nende kujundite süsteem, milles intelligentlikku elitaarsust kodifitseeritakse. Juba kõige pealispindsem analüüs näitab, et tugevasti domineerib piiblikujundistik: apostlid, uued inimesed, valitud rahvas, pisuke jääk (Paperno 1988; vrd ka Aleksander Solženitsõni eespool osundatud arutlusi). Nii põhjendas Belinski kirjas Herzenile 1844. aasta mais (s.t ammu enne "juudiküsimuse" teravnemist), miks tema lähenemine slavofiilidele oleks võimatu, niisuguste sõnadega: "Oma natuurilt olen ma juut, ja vilistitega ühe laua taga süüa ei saa" (vt Oksman 1958: 381–382).

6. INTELLIGENT JA JUUT

Vene intelligenti seost juutlusega käsitletakse tavaliselt üksnes tema judofilia ja juudi päritolu intelligentide märkimisväärse osakaalu kontekstis. Viimast asjaolu — vene intelligenti juudistumist [*prožidovljonnost'*] — arutavad eriti innukalt intelligenti vastased natsionalistlikust leerist, esitades tihtilugu ka sellekoha-

seid statistilisi arvutusi. Intelligentlikud autorid omakorda vastavad harilikult selles vaimus, et korraliku (= intelligentse) inimese silmis ei mängi rahvuslik kuuluvus üldse mingit rolli, tema jaoks ei ole olemas ei kreeklast ega juuti.

Põhjus, miks rahvuslik problemaatika intelligentsile oluline pole, näib ilmselge, ehkki see ei peitu niivõrd deklaratiiv-ideoloogilises, vaid pigem — üldjuhul teadvustamatus — diskursiivses sfääris: tavakeele rahvuslik terminoloogia on intelligentlikus diskursuses rakendatud muude (sotsiaalsete, ideoloogiliste) suhete kodifitseerimiseks; arutamaks tõepoolest rahvuslikku problemaatikat puuduvad lihtsalt adekvaatsed keelelised vahendid, probleem osutub intelligentlikku keelde tõlgitamatuks.²¹ Kui intelligents kodifitseerib iseend rahvuslikes terminites, siis intelligentsisestest rahvuslikest erinevustest kõnelda ei tule. Rahvuslik problemaatika pole intelligentsile vastuvõetamatu mitte niivõrd kui võõras ideoloogia, vaid pigem kui võõras keel. Kõik see loob eeldused intelligentsi äärmiseks tolerantseks just nimelt rahvusküsimuses. Viimane asjaolu tundub seda tähelepanuväärsem, et üldjoontes pole intelligents sugugi tolerantne, vaid vastupidi — printsiipaalne, küündides sallimatuse ja isegi fanatismi (seda on üksikasjalikult kirjeldatud *Tähistes*).

Ent kõik see on vaid asja üks kül. Rahvusprobleeme on intelligents tõstatanud küll ja küllaltki teravalt, kuid peaaegu alati on ta neid mõistnud teistsugustes, mitterahvuslikes terminites. Näiteks

²¹ Siin tuleb teha üks oluline täpsustus. Intelligent on täiesti võimaline uurima rahvuslikku probleemistikku kui etnograaf, ajaloolane jms (s.o teadusliku diskursuse piires), ilma et ta seejuures läheks iseendaga diskursiivsesse konflikti või isegi tajuks diskursuse vahetumist. Lugu paistab olevat selles, et neil juhtudel käivituvad põhimõtteliselt erisugused keelemehhanismid; Émile Benveniste nimetas neid vastavalt *ajaloo plaaniks* ja *kõne plaaniks*. Ajaloo plaanis ei suhestu kõneleja ja kuulaja ütluse ainega, vaid see väljendub "objektiivselt"; seevastu kõne plaanis suhestub kõik öeldu antud kõneaktiga, selle *mina-siin-ja-praegu'*ga, kõneaine väljendub suhtes kõne subjektiga (Benveniste 1966). Nagu eespool kõneldust võib järeldada, seostub intelligentlik diskursus, mille raames toimub intelligentsi pidev eneseidentifitseerimine, peaaegu eranditult kõneplaaniga.

ei kohta me intelligentlikus diskursuses arutlusi eri rahvaste vastastikuste suhete, kultuuridevaheliste kontaktide jms küsimuste üle. Kui aga jutt oleks just nagu kokkupõrgetest eri rahvaste vahel, siis ei mõelda tegelikult mitte suhteid laadis *rahvas—rahvas*, vaid ikka *rõhujad—rõhutud*, *rahvas—riik* jms. Isegi armeenia—türgi konflikte Taga-Kaukaasias tõlgitses intelligents sel moel, et vastutus nende eest ei langenud kummalegi konfliktipoolle, vaid jäi peaaegu üleni neid mõlemaid rõhunud riikluse kanda. Sellepärast ei erutanudki intelligentsi mingisugused prantslased või inglased, vaid esmajoones poola, juudi, armeenia jne “küsimused”. Rahvad jagunesid rõhujateks (roomlased, vilistid, tatarlased, türklased, sakslased jt) ja rõhututeks (juudid, poolakad, kreeklased, bulgaarlased, armeenlased jt), kusjuures sellise jaotuse alused polnud niivõrd reaalsed ega isegi ajaloolised, vaid pigem mütoloožilised. Eriti kujukalt on see näha suhtumises tatarlastesse: niihästi Vene Impeeriumis kui ka Nõukogude Liidus tulnuks nad ilmselgelt arvata rõhutud rahvaste kilda, kuid kui tatarlastest juttu tehti, siis enamasti ikka vaid seoses “tatari ikkega”.²²

Niisiis tõrjusid sotsiaalsed suhted rahvuslikud kõrvale, selle tagajärjel aga kandus rahvuslik terminoloogia üle sotsiaalsesse sfääri: rõhujat oli näiteks võimalik solvavalt nimetada tatarlaseks. Nii kõneleb Dobroljubov sisetürklastest, kes on välistürklastest hullemad. Veelgi ilmekama näite niisugusest sõnakasutusest leiame Peetri-järgse Venemaa iseloomustuses Herzenilt, kelle suus germanofoobne kujundilisus omandab pikantse lisavarjundi:

Nüüd on võimalik mõõta selle *kihi paksust*, mille Peterburi impeeriaatorikond on jõudnud ära rüvetada, meid poolteist sajandit germaniseerides. Saksa lümf paisus värskes veres [---] Saksa reitari ebainimlik, kitsamõistuslik inetus ja saksa bürokraadi madal, närune kuju on meil ammu kokku kasvanud laiade mongoli sarnadega, idamaise orja ja Bütsantsi eunuhhi loomalikult kahjutundmatu julmusega (Herzen 1959: 129; autori kursiiv).

²²1960.–1980. aastatel tegi intelligents erandi krimmitatarlastele, kellest kõneldi ootuspärastes kujundites (s.t just nagu ei olekski nad tatarlased).

Seega liituvad vene riigiametnikust rõhujas ("Minotauroses") halvimate rahvaste halvimid jooned, midagi venelikku temas pole.²³ Osundatud lõik polnuks mõeldav väljaspool intelligentlikku diskursust ja selle rahvusnimetuste metafoorikat.

*

Juudid on 19. sajandi viimase veerandi intelligentsi silmis ennekõike rõhutatud rahvas. Kuid rõhutatud rahvastegi seas on neil täiesti erandlik asend. Varem, intelligentliku diskursuse tekkeajal, olid erilise, s.o eriliselt tagakiusatud rahva rollis olnud poolakad, mis Poola ülestõusude mahasurumise taustal tundub täiesti seaduspärane. Poola rahvast rääkides kasutati märterluse- ja heroismi-kujundeid, ühes selgete piibliallusioonidega (sealjuures nii uus- kui vanatestamentlikega: Makabeide ülestõus), samasuguste kujundite kaudu kujutati ka nende orjastajaid — venelasi, austerlasi ja sakslasi. Nii kuulub Tšernõševski silmis vaat et iga poolakas juba ainuüksi oma poolakuse tõttu "uute inimeste", omamoodi ohvrimeelse eliidi ringi. Hiljem adresseeritakse paljugi sellest kontseptuaalsest kompleksist (rõhutades märterlikkust ja retušeerides heroismi) ümber juutidele, mis kohemaid leiab kajastuse ka ksenofoobses diskursuses (vrd näiteks seda, kuidas poolakad ja juudid osutuvad Dostojevskil kahtlaselt sarnaseks).

Intelligentsi eriline suhtumine juutidesse seostub kahe üsna ilmselge asjaoluga. Esiteks tõi juutide üleeuroopaline emantsipatsiooniprotsess kaasa nende olukorra teatava liberaliseerimise ka Venemaal, mis omakorda kutsus esile märkimisväärse osa juudi noorsoo väljumise getost ja hooga assimileerumise. Ühes sellega võib täheldada antisemitismi kasvu juutide sundasumispiirkonnas ja sellega külgnevatel aladel. Intelligentlikud autorid kirjutavad küll "poolkirjaoskamatu talupoja" intelligentsusest, kuid ometi võis vene intelligentsi seas tublisti sagedamini kohata juuti, kes end veel vene keeles täie kirjaoskusega väljendada

²³Kontekst, kus leidub tsiteeritud lõik, ei võimalda kindlaks teha, kas jutt käib üksnes riigiametnikkonnast, Peterburi ühiskonnast või venelastest üldse.

ei suutnud, kuid püüdis endale teed murda euroopaliku ilmaliku harituse poole. Ja küsimus pole siin üksnes intelligentlikus judofiilias. Poolkirjaoskamatu talupoeg pidi raamatutarkuse tundmaõppimiseks aega näpistama kas oma töö- või puhkeajast, aega õppimiseks polnud kunagi küllalt ja õppida tuli pidevalt väsinuna. Hoolimata kogu oma sisemisest intelligentsusest erines selline talupoeg ühes mõttes otsustavalt intelligendist: ta oli talupoeg. Et saada intelligendiks, pidi ta rebima end lahti talurahvast, saama — nagu ülejäänudki intelligendid — heidikuks. Juudi noorsugu aga põletas getost välja tungides enda järel kõik sillad ning, ütelnud lahti minevikust ja vabanenud kõigist kohustustest, püüdis tuleviku poole, mis avanes talle ilmalikes teadustes ja moodsates ühiskondlikes õpetustes. Need juutkonna usutaganejad-heidikud võetigi “avansina” vastu vene intelligentsi sekka.

Teiseks — kui hästi ka sobinuks piiblikujundistik teistegi rahvaste puhul, oma alguses, otseses tähenduses käis ta juutide kohta. Diskursuse loogika ise seostas intelligendid juutidega.

Siin tuleb teha väike kõrvalepõige antisemitismi. Intelligentlikud autorid liialdasid venelaste antisemitismiga. Kirjutades jätkuvate tagakiusamiste ja algavate pogrommide mõju all, ei jõudnud nad objektiivsuse ja igakülgse analüüsini. Hiljem võtsid teesi venelaste erakordsest antisemitismist ilma piisava kriitilisuseta üle paljud Lääne ajaloolased ja sovetoloogid. Ometi polnud Venemaa spetsiifikaks mitte niivõrd rahvastiku iseäranis antisemiitlik meelestatatus, vaid juutide jätkuv riiklik, sealhulgas seadusandlik diskrimineerimine, samal ajal kui Euroopas hakati seda juba halvaks tooniks pidama, ning samuti rahvamasside õhutamise antisemiitlikele tegudele võimude poolt. Üldiselt aga võib kinnitada, et ei Venemaa talurahvas, ei proletariaat, isegi mitte (nagu on hiljuti näidanud Vladimir Toporov) kaupmeeskond — s.o rahva põhikihid — polnud eriti antisemiitlikult häälestatud. Veendunud antisemiidid olid Aleksander III ja Nikolai II ning antisemitismimood levis nende valitsemisaastail peaaegjalikult aristokraatia, osati kunstieliidi ning sedasorti ettevõtmisteks alati valmis deklasseerunud elementide seas.

See siiski ei tähenda, et talurahva ja juutide või kaupmeeskonna ja juutide vahel puudunudks rahvuslik-psühholoogilised barjäärid. Vene kaupmees, kes riigi antisemitismipoliitika tõttu kahju kannatas, võis küll oma juudist äripartneri kaitseks välja astuda, kuid ei saanud teda eales tunnistada *omaks* — juuti, olgu või kõige assimileerunud, ei saanud pidada vene kaupmeheks või vene talupojaks. Ainult vene intelligents võttis juute *omadena*. Hiljem, silmanähtavalt intelligentsi eeskujul, sai see teatud määral iseloomulikuks ka proletariaadile.

Antisemitism oli kuulutatud ühtesobimatuks vene intelligendi kõrge nimetusega; antisemiitidest professorid olid sunnitud hirmust kolleegide ja eriti üliõpilaste arvamuse ees oma veendumusi varjama. See asjaolu eristas intelligentsi otsustavalt ühiskonna kõigest ülejäänud rühmadest ja kihtidest. Kuid see eristas teda ka Euroopa intellektuaalsest eliidist. Mitte üksi pelgalt intellektuaalne, vaid spetsiifiliselt akadeemiline antisemitism oli 19. sajandi lõpul Euroopa ülikoolides võrdlemisi laialt levinud (eeskätt Saksas, kuid samuti Prantsusmaal ja vähemal määral ka Inglismaal). Ja mitte kusagil, isegi mitte Inglismaal, ei pidanud antisemiidist professor oma vaateid häbenema. Intelligentliku müüdi kiuste ei ole antisemitism sugugi üksnes mahajäämuse, matsluse ja rumaluse vili: antisemitismist olid läbi imunud terved rühmad ja koolkonnad esmaklassilisi õpetlasi ja mõtlejaid; selgeid jälgi antisemitismist võib märgata nende aastate filosoofilistes, eetilistes ja juriidilistes doktriinides. Saksamaal olid antisemitismist haaratud isegi semitoloogia ja piibliuurimine, saksa piibliuurimisel aga oli tol ajal õpetatud maailmas juhtiv asend: Winckler, Harnack, DeLitzsch (kui piirduda vaid kõige tähtsamate nimedega) ei salanud oma vaateid, vaid lausa praalised nendega. See oli eriline professorlik antisemitism, mis oma rafineeritud stiiliga märgatavalt erines lihtrahva antisemitismist.

Kuulus Göttingeni teoloog ja orientalist Paul de Lagarde köitis kõik oma raamatud seanahka, et "hoida neid räpaste juudikäte puudutuse eest" (Deuel 1965 [tsit. vene tõlkest 1980: 415]).

Ses seoses on õpetlik võrrelda suhtumist Dreyfusi ja Beilise kõmulistesse kohtuprotsessidesse: Prantsusmaal oli avalik arva-

mus lõhenenud, Venemaal aga oli see samahästi kui ühtne oma nõrdimuses võimude omavoli üle ja Rozanov — “vene Nietzsche”, pealinna intellektuaalse ja kunstiliidi lemmik —, kes tuli sobimatul hetkel välja oma provokatiivse seisukohaga (nimelt väitis Rozanov, et juudi Seadus keelab küll verevalamise ja verekaotuse, kuid juutidel on ainulaadne haistev ja kompiv suhe verrega, seega võisid nad küll sooritada rituaalmõrva), langes avaliku ostrakismi alla, pandi vande alla nii intelligentide kui dekadentide poolt.²⁴

*

Intelligentsi seesmisest, sügavast lähedusest juutidega haaras kinni ja arendas seda edasi antiintelligentlik diskursus. Näiteks Dostojevski jaoks polnud vastuvõetamatud mitte niivõrd juudid ise, vaid pigem see, et nad moodustavad *status in statu*.²⁵

Väga tugev *status in statu* on vaieldamatult ka meie vene juutidel. Aga kui see nii on, siis kuidas on neil võimalik mitte minna, kas või osaltki, vastuollu rahvuse juurtega, vene hõimuga? (Dostojevski 1972–1990, 29-2: 140).

Peeter Toropi arvates on suhtumises juudiküsimusse

Dostojevskile *status in statu*-probleem üks olulisemaid (Torop 1997: 33).

Kuid peaaegu samade sõnadega iseloomustab Dostojevski ka intelligentsiprobleemi:

Peetri reformid löid meil omamoodi *status in statu*. Nad löid nimetatud haritud ühiskonna kihi (Dostojevski 1972–1990, 20: 7).

²⁴Tuleb siiski märkida, et küsimus polnud siin tõenäoliselt üksnes Venemaa ja Prantsusmaa olukorra erinevuses; hoolimata Dreyfusi ja Beilise kohtuasjade kogu sarnasusest, olid süüdistused, mis neile osaks langesid, siiski omavahel võrreldamatud: üks asi on spionaaž, hoopis teine — mõrv sihiga kasutada verd rituaalsel eesmärgil.

²⁵See kõnekujund on nähtavasti üle võetud J. Brafmani tuntud antisemitlikust teosest *Kahaali raamat*, mis leidis ka kirjaniku raamatukogus ja mille juhatab sisse Schilleri moto: “Die Juden bilden einen Staat in Staate” (vrd Torop 1997: 32).

Värskematest näidetest võib viidata Igor Šafarevitši "Russofoobiale": tema väike rahvas on põhimõtteliselt ambivalentne, see on tõeline kahepalgeline Janus: vaatad ühelt poolt — juudid, teisest küljest — intelligendid.

Intelligents ei piirdunud sellega, et võttis enda sekka juute, ta ka kodifitseeris iseennast valitud rahva kujundi kaudu. See kujund on mitmetähenduslik: vanatestamentlikus kontekstis seostas see intelligentsi juutidega, uustestamentlikus — kristlusega, kitsamas mõttes aga — Kirikuga. Olnuks intelligents lihtsalt üks ühiskonnakihtidest või -rühmadest teiste seas, siis paistnuks rahvusliku problemaatika "mahavõtmine" juhuse või veidra kapriisina. Et aga intelligents pole ühiskonna osa, vaid ühtaegu nii tema haputaigen kui ka jumalarahvas, siis ei saa intelligentsi jaoks tõesti olla ei kreeklasi ega juuti. Oma vaenlasi aga, eriti natsionalistlikust leerist, käsitabki intelligents paganatena, vilistitena jt valitud rahva vaenlastena.

7. TÕDE vs. KODUMAA

See esmapilgul väga kummaline vastandus paistab intelligentliku diskursuse loogika vaatekohast erakordselt tähtis. Intelligendid — tõetsijad ja õigusearmastajad — ei tunginud alatasa kallale mitte ainult kõigile Venemaa võimuinstiitutidele, vaid ka kõigile olemasolevatele ühiskonnakorralduse normidele ja traditsioonidele kui ebaõigetele ja ebaõiglastele. Vastuseks tuli intelligent-sil omakorda pidevalt kuulda süüdistusi patriotismi puudumises, hoolimatuses rahvuslike huvide vastu jms.

Veelgi suuremat ärritust kui intelligentlik kriitika olemasolevate ühiskondlike institutsioonide vastu aga kutsus esile selle kriitika ülekandmine minevikule, kallalekippumine Vene ajaloo, selle ajaloo, nagu toona oli kombeks öelda, substantsile enesele.²⁶ Eri-

²⁶Just see totaalsus ongi intelligentliku kriitika erijooneks. Vene ajaloo üksikute sündmuste ja protsesside (näiteks Peeter I reformide) kriitika on ju intelligentsivastaste autorite kirjatööde käibemotiive; seda laadi sündmused tähistavad nende silmis igipõlise rahvusliku ehtsuse moonutamist ja rikkumist.

line roll kuulub siin Pjotr Tšaadajevile, kellel oli vene mõtteilmale üldse pretseedenditu tähendus: olemata ise ei slavofiil, läänlane, ega intelligent, pani ta aluse kõigile neile diskursustele.²⁷

Haarake pilguga kõiki meie elatud aegu, kogu meie poolt enda alla võetud ruumi, — te ei leia mitte ühtki meeldivat mälestust, mitte ühtki auväärset mälestusmärki. . . (Tšaadajev 1989: 42).

Ajaloolist kogemust pole meie jaoks olemas; põlvkonnad ja sajandid möödusid, ilma et meil sest kasu oleks olnud. [---] Üksildased maailmas, ei ole me maailmale midagi andnud, talle midagi õpetanud; me pole lisanud inimkonna suurde ideedehulka ühtki ideed, pole mitte millegagi aidanud kaasa inimhõimude progressile, ja kõik sellele, mis meie sellest progressist saime, me moonutasime. [---] Mitte ühtki kasulikku mõtet pole sündinud meie *kodumaa* viljatul pinnal; mitte ühtki suurt *tõde* ei pärine meilt. . . (Tšaadajev 1989: 47; minu kursiiv — M. L.).

Tšaadajev heitis Venemaa välja ajaloost ja ühes sellega lahutas ka tõest, ning selles vastasseisus asus ta otsustavalt tõe poolele:

Mitte kodumaa kaudu, vaid tõe kaudu läheb taevate (Tšaadajev 1989: 148).

Säärase vastuasetuse enese aga näib olevat esimest korda sõnastanud — tõsi küll, veel allegoorilises vormis, — Radištšev, keda samuti tuleb lugeda intelligentliku diskursuse üheks algatajaks. Radištševil oli tähelepanuväärne osa ka intelligendi kui erilise psühholoogilise tüübi tekkes (kuhu ta ise, nagu Tšaadajevgi, ei kuulunud).

²⁷Tšaadajev paistis üldse välja terava stiilivaistu poolest, millest muuhulgas annab ühemõtteliselt tunnistust D. Šahhovskoi avastatud ja publitseeritud talupoegade ülestõusu õhutatav lendleht (*Literaturnoženastvo*, kd 22–24. Moskva, 1935), mis sisult, eriti aga stiililt ennetab Tšernõševski analoogilist kirjutist (anonüümset “läkitust vene talumeestele nende heasoovijalt”). Uus väljaanne (Tšaadajev 1989: 528) paigutab selle *Dubia*-rubriiki ja varustab skeptilise märkusega: “Selles väljendatud üleskutsed on vastuolus kõigi tema [s.o Tšaadajevi — M. L.] selle aja seisukohavõtude vaimu ja mõttega.” Just vastupidi: “Ei taha me teist tsaari, peale taevase” — see on kogu Tšaadajevi loomingu kinnismotiiv, mis deklaratiivselt avaldub tema esimese filosoofilise kirja motona, seejärel aga mitu korda korratuna: “Sinu riik tulgu”. (Ka kommentaatori tekstoloogilised arutlused on äärmiselt ebaveenvad.)

Samaaegselt oli kujunemas antiintelligentlik diskursus (intelligentsi selle sõna õiges mõttes veel ei olnud, aga diskursiivset ruumi tema jaoks valmistati agaralt ette: mitte ainult intelligentlik, vaid ka antiintelligentlik diskursus on vanem kui intelligents ise). Puškini lõpetamata jäänud luuletus "Haridusega sa oma mõistust valgustasid. . .", mis on kirjutatud ajendatuna kriitikast Poola ülestõusu mahasurumise vastu, kõlab kui otsene vastus Tšaadajevile:

Haridusega sa oma mõistust valgustasid, / Sa [---] tõe nägu nägid, / Ja võõraid rahvaid õrnalt armastama hakkasid, / Ja targalt oma rahvast vihkama (1831).

Viha oma rahva vastu, mida süvendab armastus võõraste rahvaste vastu, esineb hariduse ja tõe otsese tagajärjena. Rahvuslikud lüüasaamised teevad rõõmu ("Sa hõõrusid käsi meie ebaõnnestumiste pärast, / Salakavalalt naerdes kuulasid uudiseid"), võidud aga viivad meeleheitele ("Sa norgu lasksid pea ja kibedalt puhkesid nutma, / Nagu juut Jeruusalemma pärast"). See lühike tekst mahutab endasse peaaegu kogu tulevase antiintelligentliku kontseptuaalse kompleksi: haridus-antipatriotism-juudistumus (käte hõõrumine ja salakaval naer valmistavad ette lõpuvärsi puanti); järgnenud rohkem kui poolteist sajandit on sellele vaevalt midagi olulist lisanud.

Vene intelligentsi mainitud heidiklus ei väljendunud mitte ainult lahtirebituses oma sotsiaalsest keskkonnast ega isegi rahvast üldse, vaid ka irdumises kodupinnast. Vrd Georgi Fedotovi aforistlikku formuleeringut:

Vene intelligents on rühm, liikumine ja traditsioon, mida ühendab ülesannete ideelisus ja ideede pinnatus (Fedotov 1991: 71–72).

Intelligentsi süüdistamine pinnatuses saab käibetõeks, mis teda taas lähendab juutidele. Vrd ühelt poolt kampaaniat kodumaatute kosmopoliitide vastu ja teisalt Lev Šestovi "Pinnatuse apoteoosi" — omamoodi vene intelligendi-juudi manifesti. Seda, mis väljastpoolt vaadatuna paistis antipatriotismi, kosmopolitismi ja Igor Šafarevitši avastatud russofoobia kujundeis, kodifitseerisid intelligendid ise tõe ja õigluse termineis. Intelligent on tõe proh-

vet ja märter, tema pinnatus on apostlite pinnatus, kes on hüljanud kodu ja lähedased tõe nimel, riigi nimel, "mis pole siit ilmast".

*

Tähtis on märkida sedagi, et slavofiilse-pinnaslusliku suuna autorid, hoolimata kogu oma intelligentsivaenulikkusest, mitte ainult et võtsid omaks tõe ja kodumaa intelligentliku vastanduse, vaid ka arendasid seda omal viisil edasi. Nende mõttekonstruktsiooni üldised piirjooned on järgmised. Tõde kuulub *ratio* valda, mis omakorda nõuab ratsionaalset elukorraldust, s.o sotsiaalset õiglust, kodanikuvabadusi jne, lõppkokkuvõttes aga — kommunismi; viib aga kas Suure Inkvisitorini või siis revolutsioonini. Kõigele sellele vastandub Venemaa, tema seisab väljaspool tõe, kuid see-eest koos Kristusega. Võtmerollis selle diskursuse loomisel polnud mitte slavofiilsuse ideoloogid, vaid literaatidest publitsistid.

Kõigepealt Tjuttšev oma "võõramaise mõistuse" ja "ühise mõõdupuuga" ning Kristusega, kes õnnistab sünnimaad (mitte Kristuse, vaid Tjuttševi oma; poeet ise eelistas viimast võimalikult harva külastada); vrd ka väljakutsuvalt alogilist vastandust, millega algab prantsuse keeles kirjutatud pamflett "Venemaa ja revolutsioon": "Maailmas on kaks jõudu — Venemaa ja revolutsioon."

Veelgi tõhusam on Dostojevski panus. Venemaa ja Kristus on tema jaoks nii lahutamatult seotud, et loobumine ühest neist toob automaatselt kaasa ka loobumise teisest. Näiteks kirjas Apollon Maikovile 16. augustil 1867. aastal Genfist kirjutab Dostojevski Turgenevi kohta:

Need inimesed hooplevad muuhulgas sellega, et nad on *ateistid!* [---] Aga mida nad siis, need Turgenevid, Herzenid, Utinid, Tšernõševskid, meile [Kristuse asemel — *M. L.*] on pakkunud? Ülima jumaliku ilu asemel, mille peale nad sülitavad, kõik nad on nii vastikud enese-armastajad, nii häbenematult närvilised, kergemeelselt uhked, et on lihtsalt arusaamatu: mille peale nad loodavad ja kes nendega kaasa läheb? Ta sõimas Venemaad ja venelasi inetult, hirmsasti. [---] Kõik need liberaalitsejad ja progressistid [---] saavad Venemaa sõimami-

sest oma peamise naudingu ja rahulduse. [---] Sõimavad Venemaal ja soovivad otsesõnu tema kadumist (just nimelt kadumist!). [---] Nad vihkavad kõike, mis on Venemaal pisutki omanäolist (Dostojevski 1972–1990, 28-2: 210; autori kursiiv).

Muide Kristus on Dostojevskil samuti iseäralik: see on eriline “vene Kristus” (vrd nt *Idihoodis*, *Sortsides* jm); kõige märkimisväärsem aga on, et see Kristus nagu Venemaagi — asub väljaspool tõde. Vrd kirja Natalja Fonvizinale, kirjutatud juba jaanuaris-veebruaris 1854. aastal Omskis:

Juhul kui keegi mulle tõestaks, et Kristus on väljaspool tõde, ja tõesti oleks nii, et tõde on väljaspool Kristust, siis mina tahaks parem jääda Kristusega kui tõega (Dostojevski 1972–1990, 28-1: 176).²⁸

Motiiv kordub *Sortsides*, kui Šatov meenutab Stavroginile tema enese kunagisi sõnu; seosed jumalakandja rahva, vene Jumala ja väljaspool tõde oleva Kristuse motiivide vahel tulevad selles episoodis eriti selgelt ilmsiks (Dostojevski 1972–1990, 10: 198*).

²⁸Dostojevski tekstide loogiline struktuur väärib omaette uurimust. Selle aluseks on pidev pinge ootamatuse ja ebaloogilisuse (“äkki”) ning ülisisiduse ja üliloogilisuse (“kui... , siis”) pooluste vahel. Sealjuures paljastab viimane koopula peaaegu et demonstratiivselt selle, mida hiljem hakatakse nimetama implikatsiooni paradoksiks (ütlus “kui lumi on must, siis on inimene surelik” on tõene, sest inimene on surelik). S.o siin osundatud Dostojevski ütluses on loogika seisukohast relevantne vaid selle lõpuosa: “mina tahaks parem jääda Kristusega kui tõega”. Kuid huvitav on ka see, kuidas Dostojevski seda teesi ette valmistab: algul eeldatakse hüpoteetiliselt, et keegi võib tõestada talle, et Kristus asub väljaspool tõde (siin pole oluline mitte üksnes küsimus, kes see keegi võiks olla ja missugused võiksid olla tema tõendid, vaid ka see, et “mulle tõestaks” — veel esitamata tõendid on Dostojevski juba ette valmis vastu võtma), siis see väide just nagu verifitseeritakse: “ja tõesti oleks nii, et tõde on väljaspool Kristust” — Dostojevskile on väga tähtis tõestada mitte üksnes seda, et tema jääb Kristusega, vaid ka seda, et Kristus asub väljaspool tõde. (Hiljem naaseb selle küsimuse üle arutlema — tõsi küll, hoopis teistsugustelt positsioonidelt — Lev Šestov, kelle meelest ‘tõe’, ‘hüve’ jms kohaldamine Jumalale tähendab naiivset antropomorfismi.)

*Eesti k-s: F. Dostojevski, *Kurjad vaimud*. Tlk V. Krimm. Tallinn, 1997, lk 222. Tlk.

8. KAKS TÕDE

Vene keeles on tõe tähistamiseks kaks sõna: *pravda* ja *istina*.^{*} Neutraalses kasutuses esinevad need tavaliselt sünonüümidena, kuid tihti peale tehakse neil ka vahet. Arutlemine kahe tõe üle, nende omaduste ja eripärade üle, on nii intelligentsi apologetide kui ka tema vastaste üks meelistegevusi. Esimesena pööras sellele küsimusele tähelepanu Nikolai Mihhailovski oma kriitikas Buckle'i ja iseäranis tema järgijate ("buklikeste") pihta. Mihhailovski meelest on intelligentsi põhiomaduseks tõearmastus, kuid see tõde on eriline, sünteetiline, temas põimuvad lahutamatuult tõde kui õiglus [*pravda-spravedlivost*] ja puhas tõde, mida käsitleb nt teadus [*pravda-istina*].²⁹ Solženitsõn taaselustab oma "Obrazovanštšinas" esitatud kavandis intelligentsikriitika sildi all ikka sellesama paradigma: tema tulevikuintelligentsi, mida esialgu nimetatakse ohvrimeelseks eliidiks, moodustavad pühamehed [*pravvedniki* — s.t tõemehed], kelles tõde liitub pühadusega [*pravdenost*].

Pärast Mihhailovskit sel teemal kirjutanud autoritel need komponendid üldjuhul eraldusid teineteisest ja üht hakati pidama paremaks kui teist. Nii püüavad *Tähiste* autorid tõestada, et intelligentsi õiglusearmastus [*pravdoljubie*] kallutab ta eemale nii filosoofilise tõe [*istina*] kui ka juriidilise õiguse teelt, veel enam, viib intellektuaalse ebakriitilisuse, õigusliku nihilismi ja isegi fanatismi. Teised intelligentsikriitikud — enamasti slavofiilide leeris — seevastu tõendavad, et intelligents on just tõdede (tähen-duses *istina*; sealjuures tarvitatakse seda sõna valdavalt mitmuses;

^{*}Eesti keeles pole siin võimalik vahet teha: tõde on ikka tõde; edaspidi kasutame *pravda* asemel "õiglust" ja *istina* asemel "tõde".

²⁹"Kirjades tõest ja valest" (1877–1878) läheb Mihhailovski veeli kaugemale ning sõnastab tingimuste kolmainsuse "Tõe süsteemiks", nõudes sellist printsiipi, mis vastaks kõigile 1) teaduse pärimistele ja 2) südametunnistuse nõuetele ning "3) teeks seda niisuguse jõuga, et proselüüt religioosse andumusega liiguks vastupandamatult selle poole, milles süsteemi printsiip eeldab olevat õnne" (Mihhailovski 1909: 405–406). Viimast punkti tuleks vaadelda selle üldintelligentliku "puuslikutegemise" praktika kontekstis, mida *Tähistes* on kirjeldatud.

vrđ juba Puškinil: *t'my nizkih istin* — “madalate tõdede müriaadidest”) vangistuses ega suuda tõusta tõe-õigluseni, s.t *pravda*'ni (alati ainsuses).³⁰ Viimase variandi korral osutus kahe tõe kollisioon sageli parafrasiks eespool käsitletud tõe ja kodumaa süžeele: tõe vastuanduv õigus kodifitseeritakse kujundites, mis on üpris lähedased kodumaa omadele.

Huvitava, kuid mitte ootamatu pöörde teema arengusse toob juba perestroika-aastatel Vadim Kožinov, kes puhtsüdamlikult eeldab, et õigluse ja tõe vastuandus pärineb Prišvinilt. Prišvinile on — berdjajevlikus vaimus — õigus uskumise asi, tõe aga sihipäraste intellektuaalsete jõupingutuste objekt; Kožinovi meelest on õigus pinnapealne ja petlik, tõe aga midagi, mis väljauurimist nõuab. Näiteks räägivad rumalad ja pahatahtlikud inimesed Stalini süüst ja vastutusest, tõe aga peitub selles, et Stalin oli pelgalt varikuju, kelle selja tagant tõmbasid niite mustad jõud: Kaganovitš, Jakovlev (Epštein) jt.

9. “VENE IDEE”

Nagu oleme juba korduvalt rõhutanud, hakkas samaaegselt intelligentliku diskursusega sügenema ka sellele vastuanduv diskursus; parema puudusel oleme nimetanud seda lihtsalt antiintelligentlikuks diskursuseks. See moodustus erisugustest komponentidest ning samastada seda ühemõtteliselt näiteks slavofiilsusega oleks lubamatu lihtsus (nagu oleks lubamatu lihtsus ka intelligentliku diskursuse taandamine läänlusele). Hiljem hakati kogu selle diskursuse raames välja kujunenud kontseptuaalset kompleksi ni-

³⁰Esimesena vastandas õiglust ja tõe arvatavasti Turgenev proosaluuletuses “Õigus ja tõe” (1882) ning asus selles vastasseisus kindlalt õigluse poolele; veelgi teravama kuju võtab sama idee proosaluuletuses “Palve” (1881), mida võib interpreteerida kui väidet, et õigus on põhimõtteliselt ebatõene:

Iga palve taandub järgmisele: “Suur Jumal, tee nii, et kaks korda kaks ei oleks neli.”

Kõik see — sealhulgas “matemaatiline” argumentatsioon — meenutab vägagi Dostojevski arutlusi Kristusest ja tões.

metama "Vene Ideeks". Nimetust ei saa pidada päris õnnestunuks, sest tegemist pole niivõrd mingi lõpuni formuleeritud ideega, vaid pigem kontseptualiseerimisviisiga, s.o just nimelt diskursusega.

Oluline on toonitada, et ehkki mõlemad diskursused formeeruvad samahästi kui üheaegselt ning ennetavad ajaliselt intelligentsi astumist vene ühiskonnaelu eeslavale, tuleb neist lähtediskursuseks lugeda just intelligentlikku diskursust. Nii nagu intelligentlik diskursus kasvas ja arenes pideva võimukriitika kaudu (üks intelligendi enesenimetusi oligi "kriitiline isiksus"),³¹ nii on "Vene Idee" eeskätt intelligentsikriitika, s.o kriitika kriitika. Enamgi veel, suurem osa "Vene Idee" ideoloogide, v.a vanemad slavofiilid, kes olid päritolult aristokraadid, pärines sellest samast keskkonnast kust intelligendidki, ja paljud neist olid oma arengus teinud läbi intelligentliku etapi, s.o saanud heidikute heidikuiks, taganenud usutaganejatest. Selliste kujude puhul nagu Dostojevski või Rozanov tuleb kogu aeg silmas pidada, et diskursiivses sfääris eituse eituse seadus ei toimi; kirglik igatsus kogoduslikkuse, kogukondlikkuse jms järele on heidiku igatsus, kellel pole tagasi- teed.

"Vene Idee" eksisteerib kahes põhiversioonis. Esimest ja peamist alget edendavad innukalt kaks täiesti eraldi seisvat rühma: peamiselt segaseisuslikku päritolu patriootiliselt meelestatud literaadid ja vanema põlve slavofiilid. Nende rühmituste esindajad erinevad teineteisest põhimõtteliselt nii ideede kui ka psühholoogilise laadi poolest: Polevoi, Kukulniku, Bulgarini jt rahvuslik idee on esmajoonel riikluseidee, slavofiilidel seevastu on rahvas ja riik — täies intelligentlikus vaimus — teineteisele vastandatud. Edaspidi saab niisugune polaarsus (rahvalikkus vs. suurriikkus [*narodnost'* vs. *deržavnost'*]) "Vene Idee" sellele versioonile

³¹ Tähiste autorid paljastasid intelligentsi äärmist negativismi. Maksimilian Vološini lõpetamata jäänud poeemis "Venemaa" iseloomustatakse intelligenti järgmiselt: "Ta oli vermitud kui täpne negatiiv / Tsarismi vihatud profiili järgi: muhk, / Kus sellel rusikas, kus tääk — seal auk, / Kus veendumuste koht — seal paikneb eituse, / Kõik tunded ja ideed tal pahupidi: / "Kodanikuprotesti vaatenuurgast". / Ta uskus Jumala olematust, / Progresse, põhiseadusi ja teadust. . ."

iseloomulikuks. Põhilisteks parameetriteks on siin geograafiline, rahvuslik³² ja riiklik — ning kõigele sellele antakse messianistliku müstitsismi varjund. Enamik teese on sündinud poleemikast intelligentliku diskursusega, isegi “vene Kristus” on kõige muu kõrval ühtlasi hilineanud repliik Vjazemski “vene Jumalale”,* mis omakorda oli olnud repliigiks poleemikas patriootidega (muide Dostojevski kasutab sõnaühendit “vene Jumal” just positiivses tähenduses).

“Vene Idee” teise versiooni esitas Vladimir Solovjov ning seda arendasid Merežkovski, Berdjajev jt 20. sajandi alguse nn hõbeajastu mõtlejad ja publitsistid. Solovjov, tunnistades kirjeldatud kompleksi elutähtsust, muutis tegelikult ainult vaatepunkti: tähtis pole “mitte see, mis nõu on Venemaal Jumalaga, vaid mis nõu on Jumalal Venemaaga”. See oli väga tugev käik, mis lõi natsionalismil jalge alt kogu metafüüsilise pinna, jättes tema valdkonnaks vaid “zooloogia”. Nagu Solovjov näitas, on kõik “Vene Idee” slavofiilsed töötused õigupoolest inimjumaluse erikujud, s.o Solovjov süüdistas slavofiile just sellesamas, milles nood olid süüdistanud nii intelligentsi kui ka katoliiklust ja üldse Läänt.**

*

Intelligents ja “Vene Idee” pooldajad asuvad ühises diskursiivses ruumis, nad on nii-öelda erinevad vastused ühtedele ja samadele küsimustele. Nõnda ei tule imeks panna, et intelligentlik ja antiintelligentlik diskursus teineteisega pidevalt põimusid ning

³²Seda võtmetermiini tõlgendavad eri autorid erinevalt, mingis mõeldavas kompromissvariandis on see ulatuslik kompleks, mis koosneb hulgast teguritest: alates bioloogilistest ja lõpetades rahvusliku õigeuskikirikuga.

*“Vene Jumal” on Vjazemski teravalt satiiriline vene rahvusliku idee vastane luuletus.

**“Inimjumalus” on Dostojevski termin, millega ta tähistas domineerivat lääneeuroopalikku mentaalsust, mis upitab inimest Jumala kohale; seevastu vene mentaalsuses valitseb kirjaniku meelest “Jumala inimlikkus”.

termineid ja nendega seotud süüdistusi kogu aeg vastastikku ümber adresseerisid. Sealjuures muundus teataval viisil nii nende terminite sisu kui ka nende osutus, kehtivuspiirkond.

Näiteks valus süüdistus “rahvakummardamises”, mille *Tähised* esitasid intelligentsile ja narodnikutele, tähendab selle kriitika ümberadresseerimist, mis omal ajal oli olnud suunatud “Vene Idee” ja tema “jumalakandja rahva” jms vastu, ning järelikult ei saanud jätta kaudselt puudutamata ka antiintelligentliku diskursuse kandjaid.³³ Seejuures nihkub sõna ‘rahvas’ sisu mõneti paigast: intelligentsile oleks see eeskätt just nagu sotsiaalne, “Vene Idee” — rahvuslik kategooria; tegelikult aga oli see kategooria mõlemale peaasjalikult kõlbeline ja hinnanguline. Kõrgendatud aksioloogilisus on veel üks intelligentliku ja antiintelligentliku diskursuse ühisomadusi.

Sama laadi tähendusnihted ilmnevad terve hulga terminite puhul, mis ühel või teisel moel seonduvad rahvaga: ‘püha maa’, ‘valitud rahvas’ jms. Seejuures adresseeritakse süüdistused huvitavalt ümber: kui antiintelligentliku diskursuse loogika seisukohast on intelligents jumalatu ja talle vastanduvad õigeusklikud kristlased, siis intelligentliku diskursuse enda vaatepunktist on “Vene Idee” adeptid “maakummardajad”, kristlasi tagakiusavad paganad. Veelgi ilmekam on lööksõnade ja pilkenimede ümberadresseerimine. ‘Matsid’** on “tehniline” termin, mille intelligents võttis üle vene aristokraatia diskursusest, kui hakkas end tundma “vaimuaristokraatiana”.³⁴ Kui aga matsluses hakatakse süüdistama intelligentsi, siis tähendus nihkub: mats ei tähista enam

*Jällegi on tegu Dostojevski terminiga, millega ta tähistas vene rahvast.

³³Meenutagem, et enamik neist autoreist, kes sel ajal jagasid “Vene Idee” lähtealuseid, suhtus *Tähistesse* vähemalt niisama vaenulikult kui intelligentski.

**Mats, vene k *ham*; see sõna on tuletatud Piibli Haamist.

³⁴Aristokraatliku ja intelligentliku diskursuse vastastikused mõjud on omaette teema. Mainime vaid, et vene intelligentsi paljud iseärasused seonduvad just nimelt sellega, et subjektiivselt ei pidanud intelligents end mitte oma segaseisuslastest “esivanemate”, vaid aristokraatia “pärijaks” — olgugi isehakanult, olgugi pelgalt “vaimses mõt-

niivõrd mitte mühakat ja võhikut, kui pigem Haami, kes teeb hääbitult avalikuks oma isa (= Isamaa) alastuse.

Nagu ideoloogilistes väitlustes sageli, toimub ka vastupidine protsess: solvavaid hüüdnimesid ei tagastata adressandile põhimõttel: "ise oled", vaid võetakse uhke väarikusega omaks. Nii juhtus 'meeletutega' (vrd Kurotškini "Meeletuid", mis on rohkem kui vaba tõlge Béranger'lt), nii juhtus ka 'heidikutega' (Sokolov 1984).³⁵

*

Seni oleme vaadelnud intelligentlikku diskursust ja "Vene Idee" diskursust kui teineteist välistavaid ja piiravaid. Tõepoolest, enamik vene intellektuaale tegi teatud teadliku valiku neist ühe või

tes". Nii näiteks oli vene aristokraatia, nagu euroopa aristokraatia üldse, meelestatud küllaltki kosmopoliitiliselt, natsionalism aga oli kodanliku ideoloogia saadus. Seegi, et intelligents oli algusest peale opositsioonis mis tahes vormis võimuga, tema vabadusearmastus jms seostus samuti teataval viisil aristokraatliku diskursuse pärandiga.

Selle pärandi "ülevõtmise" protsessil pole siin võimalik kuigivõrd üksikasjaliselt peatuda, märkigem vaid, et aristokraatiale ei möödunud see sugugi mitte valutult. Selles mõttes on ilmikas evolutsioon vürst Pjotr Vjazemski hoiakutes, mida suuresti kujundas omamoodi diskursiivse kõrvaletõrjutuse tunne, soodustades ühe kõige väljapaistvama vene liberaali langemist reaktsioonilistele positsioonidele.

³⁵1866. aasta veebruaris luges Nikolai Sokolov prantsuse ajalehest Jules Vallès'i raamatu *Les réfractaires* ilmumise; pealkiri meeldis talle sedavõrd, et ta kohemaid otsustas raamatu tõlkida.

Ent lugenud J. Vallès'i raamatu läbi, nägi Sokolov, et on eksinud: raamatu sisu oli ülimalt argieluline ja üldse mitte ideoloogiline, nagu tema oli oletanud (*Šestidesjatniki*. . . 1984: 406).

Siis kompuleerib Sokolov koos teise kuulsa nihilisti Varfolomei Zaitseviga kiiresti uue raamatu samasuguse pealkirjaga ja annab selle samal 1866. aastal välja; on ilmne, et lisaks püüdlusele suurendada revolutsioonilise lugemisvara hulka innustas Sokolovi just sõna *heidikud*, mida sai tarvitada *maa soola* tähenduses. Teose edule aitas kaasa ka asjaolu, et kohe pärast raamatu ilmumist Sokolov ja Zaitsev seoses Karakozovi kohtuasjaga arreteeriti — paaria peab olema märter.

teise kasuks, diskursuse vahetamise juhtumid olid harvad ja üksnes kinnitavad reeglit,³⁶ sest neis nähakse ekstsessi ja reetmist.

Selle lõhestatuse taustal kostab kogu aeg, eriti aga "Vene Idee" leerist, üleskutseid ühinemiseks, rahvuslikult mõtleva intelligenti loomiseks. On huvitav, et sealjuures peetakse peaaegu alati silmas üht ja sedasama skeemi: olemasolev närune intelligent peab puhastuma oma pattudest ja eksimustest ning innustuma rahvuslikust mõtteviisist, samas kui vastupidist ja esmapilgul lihtsamat võimalust, s.o välise "intelligentliku sära" andmist rahvuslikult meeletatud noorsoole, ei arutata ja paistab, et isegi ei teadvustata. Ent need üleskutsed jäävad tagajärjetuks, sest selgub, et süntees on siin samahästi kui saavutamatu ja intelligentidest "reeturid" kaotavad miskipärast üsna kiiresti kogu oma intelligentsuse.

Ja ometi ei mahu suur hulk vene kultuuriloo võtmekujusid sellesse skeemi. Tšaadajevist oli selles seoses juba juttu, veelgi olulisem on Puškin — Impeeriumi ja vabaduse laulik, kui Georgi Fedotovi aforistlikku iseloomustust kasutada. Tšaadajev ja Puškin kehastasid ideid ja kujundeid, mis edaspidi said ühtviisi aktuaalseks nii intelligentlikule diskursusele kui ka "Vene Ideele". Pärast vastavate diskursuste väljakujunemist aga suutsid üksnes Vladimir Solovjov ja mõningal määral ka Georgi Fedotov edukalt koondada oma jõudu diskursiivse sünteesi saavutamiseks.

Vajab eraldi rõhutamist, et diskursiivne süntees ei seondu sugugi ilmtingimata ideoloogilise sünteesiga. Nii asusid Vološin ja Korolenko Kodusõja aastail üsna lähedastele ideoloogilistele positsioonidele "kõrgemal taplusest", ehkki Vološin seejuures kaldus selgelt "Vene Idee", Korolenko aga intelligentlike ideaalide poole.

³⁶Sel juhul läks pettunud intelligent tavaliselt üle "Vene Idee" pooldajate leeri, mis taas, olgugi kaudselt, tõendab intelligentliku diskursuse primaarsust.

10. LITERATUURSUS JA MÜTOLOGISM

Intelligentliku diskursuse üks iseloomulikumaid erijooni on tema selge orienteerumine ilukirjandusele. See kirjandusele orienteeritus on kahekordne, ta puudutab ühtviisi nii intelligentlikku teksti kui ka selle metateksti. Esiteks on intelligentidele omane “teha elus” nagu ühe või teise kirjandusteose kangelane, samuti tõlgendada elulist olukorda läbi kirjanduse prisma, s.t elu on kirjanduse kõrval sekundaarne. Teiseks, kõneldes tüüpilistest intelligentidest, ei tooda nende näiteks niivõrd mitte reaalseid isikuid, kui pigem kirjandusteoste tegelasi, kes täidavad seega omamoodi “etalon-intelligentide” funktsiooni.

Näiteks ei leia me Dmitri Ovsjaniko-Kulikovski 1910.–1911. aastal avaldatud kolmeköitelisest *Vene intelligentsi ajaloost* ei Meštšerskit, Katkovi, Pobedonostsevit, Rozanovi ega teisi intellektuaalidest “reaktsionääre”, see-eest on seal tähtis koht Lavretskitel, Oblomovitel jt kirjandustegelastel; ja niisugusel lähenemisiisil on autorile isegi põhimõtteline metodoloogiline tähendus:

See raamat koosneb reast etüüdidest vene intelligentsi psühholoogia kohta 19. sajandil, toetudes peamiselt ilukirjanduse andmetele. Esiplaanile nihutatakse siin nn ühiskondlik-psühholoogilised tüübid, nagu Tšatski, Onegin, Petšorin, Rudin jt (Ovsjaniko-Kulikovski 1910).³⁷

Tegu on kahekordse asendusega: reaalseste inimeste ja ajalooliste tüüpide asemel vaadeldakse kirjanduskangelasi, selle analüüsi tulemusi aga pakutakse välja elu enese uurimise pähe — selgub, et Onegin ja Petšorin pole kirjandustegelased, vaid ühiskondlik-psühholoogilised tüübid. Nii on ka Vladimir Kormerile intelligent ühelt poolt Smerdjakov, teiselt poolt — doktor Živago (viimastki taunib Kormer teravalt, ja jõuab koguni väiteni,

³⁷Ovsjaniko-Kulikovski kirjatööd paistavad üldse silma sedasorti naiivse realismi poolest: oma kirjandusuuringutes taandab ta viimase psühholoogiale ja elu peegeldamisele, elu ennast aga vaatleb läbi kirjanduse prisma. Tema uurimistöö väärtus ei seisne mitte vene intelligentsi fenomeni kirjeldamises, vaid selle kirjelduse keeles ja loogikas, mis ilmekalt demonstreerivad intelligentliku diskursuse iseärasusi.

et kogu romaan on pühendatud intelligent Živago paljastamisele). Intelligenti vastase tunneb ära ikka sellest samast intelligentlikust diskursusest: Tšernõševski, Dobroljubovi või isegi nihilistlik kriitiku Pissarevi kombel taunib ja mõistab Kormer hukka kirjandusteoste tegelasi nagu elavaid inimesi. See on iseloomulik ka teistele antiintelligentlikele autoritele, paljud neist olid elukutselt kirjandusteadlased. Näiteks tõstab Mihhail Geršenzon oma "Puškini mõttetarkuses" esile siiruseprintsibi, millest lähtudes kõigil kirjaniku kirjutatul on olemas elulised (eeskätt biograafilised) allikad, esteetikat asendab eetika, poeetikat — faktograafia; Gary S. Morson ei käsitle Dostojevski ja Tolstoi kangelasi mitte kirjandusteoste tegelastena, vaid nagu elavaid inimesi jne.

Niisiis on intelligent esmajoones kirjanduslik tüüp (midagi kurikuulsa üleliigse inimese taolist — nende tüpaažide segunemine pole juhuslik), literatuurne on tema olemus, literatuurne ta päritolu. Kust on näiteks tulnud sõna 'intelligent' ise? Üldiselt öeldes — pole teada,³⁸ kuid käsitletakse seda harilikult niisuguses vaimus, et Svjatopolk-Mirskil olla kusagil öeldud, et Boborõkinil mingis romaanis mingi tegelane ütleb selle sõna — intelligents on pärit sõnadest, mida on öeldud sõnade puhul, mida on öeldud sõnade puhul jne.

See pole enam pelgalt literatuursus, see on mütoloogia: müüt pärinemisest eikusagilt, sündimisest eimillestki. Intelligenti lätet pole teada, ta genealoogia on fiktiivne ja fantastiline. Mütoloogilises läbib intelligenti kõiki maailmatajumusi, ühes kogu tema utoopilise eshatologismiga, prohvetlusega, alalõpmatute müütiliste hirmude ja eriomaselt intelligentlike ebauskuudega.³⁹ Intelligentlik diskursus on oma alustelt läbinisti mütoloogiline ja

³⁸S.t tegelikult muidugi on teada — saksa *Intelligenz*'ist (mitte prantsuse *intelligent*'ist, nagu mõnikord väidetakse — vaid selleks, et otsemaid hakata arutama taandamatu omapära jms üle), kuid see justkui ei tuleks arvesse. Aleksander Ospovat on kindlaks teinud, et juba pool sajandit enne Pjotr Boborõkinit tarvitas seda sõna 1836. aastal Žukovski.

³⁹Muide viimast asjaolu võib tõlgendada ka teisiti: spetsiifilised ebausud on iseloomulikud ka mõnede kutserühmadele, selleks aga intelligenti üldjuhul ei peeta.

kõik tema eespool käsitletud parameetrid on omamoodi mütoloogemid.

Mütoloogiline on ka intelligentsi eneserefleksioon, tõsi küll, mütoloogia on siin teistsugune. Intelligentlik diskursus on põhimõtteliselt progressiivne (selle sõna etümoloogilises tähenduses), ta on suunatud edasiliikumisele, eimillestki — kõigeks, minevikust — tulevikku, kusjuures viimast kodeeritakse utopia ja eshatoloogia terminites. Metaintelligentlik diskursus seevastu on regressiivne ja tema aluseks on mütoloogiline kompleks kuldajastust. Intelligentsil, päritolult majesteetlikul (ta on Peeter I sünnitis), on selja taga hiilgav minevik, mille vääriline tänapäeva intelligents ei ole, nagu ta ei ole väärt ka oma nime.

Kui intelligentliku algmüüdi vaatekohast elab intelligents — uued inimesed, pisuke jääk — üle (vana) maailma huku ning saab näha uut taevast ja uut maad, siis reflekteeriv intelligents kujundab vastupidise müüdi: intelligents on surnud, aga elu läheb edasi. Kuid üldjuhul lisatakse samas kohe: intelligents on surnud, kuid ta sünnib uuesti. Intelligentliku diskursuse prohvetus projitseeritakse ka ta eneserefleksiooni valda. Kogu seda kompleksi kohtame juba Herzenil seoses järjekordse Poola ülestõusu mahasurumisega:

Me mõtlesime, et meie kirjandus on nii õilis, et meie professorid on nagu *apostlid*, me eksisime neis, ja küll see on valus; see paneb meid nõrdima nagu mis tahes kõlbelise languse vaatepilt. [...] Võib-olla tuleb meil üldse käed rüppe lasta, surra oma *a parte's* enne, kui see *haritud* Venemaa kärssav uimastus mööda läheb... Kuid viljatera, mis lebab maa sees, see torm välja ei kisu ega puuduta [...]. Tõusvale jõule aitab kaasa kõik — kuriteod ja vourused; tema ükski suudab minna läbi vere, ilma end määrimata, ja öelda metsikutele sõdalastele: "Mina ei tunne teid, — te töötasite mulle, kuid ei töötanud ju minu heaks" (Herzen 1959: 129–130; autori kursiiv).

Ja kes küll ja mis iganes ettekäändel pärast seda intelligentsi maha matnud pole: Dostojevski ennustas talle kiiret lõppu seoses 1861. aasta reformidega, *Tähised* — 1905. aasta revolutsiooniga, *Sügavikust* (*Tähiste* revolutsioonijärgne jätk) — 1917. aasta revolutsiooniga, 1920.–1930. aastate pagulaspublitsistika seoses sellega, et ta on end maha müünud enamlastele, sama ajajärgu

nõukogude publitsistika seoses sellega, et — kellelegi teisele, jne kuni meie päevadeni välja. Viimast variatsiooni sellele teemale kuulsin ma Andrei Sinjavskilt tema loengutel 1996. aasta kevadel New Yorgis W. Averell Harrimani instituudis: intelligents on surnud, sest müüs end maha Jeltsinile, tema riismed lasti maha Moskvas Valge Maja juures. Ja peaaegu alati on need filipikad ja anateemid vene intelligentsi tühja kenotaafi kohal lõppenud vaat et loitsimisega: kujune ümber ja tõuse surnuist üles. Näiteks 1959. aastal kirjutas “hõbeajastu” patriarh filosoof Fjodor Stepun:

Kas on Lenini poolt mahamaetud vana stiili vene intelligentsil veel šanss surnuist üles tõusta? [---] Jaa, vana intelligents peab taas ellu ärkama, kuid uuel kujul. Mitte ainult Venemaa, vaid kõik Euroopa maad vajavad inimeste eliiti, kes hooliksid alandatud ja solvatute kannatustest, [---] rajaksid oma elu töö tunnistamisele, oleksid valmis kaotusteks ja ohvriteks. Need vana intelligentsi loomujooned peavad vene ellu tagasi tulema (Stepun 1993: 302).

Jne.

KOKKUVÕTTE ASEMEL

Vene intelligentsi elujõulisuse põhjused pole seotud tema ideoloogiaga ega ühiskondliku seisundiga ning ammugi mitte mingite konkreetsete ajaloosündmustega või alandatud ja solvatute vajadusega tema järele. Need põhjused asuvad diskursiivses sfääris.

Intelligentlik diskursus on mõnes mõttes vene kultuuri metakeel, selle kultuuri sünnitatud, temaga homomorfne ja temast semantiliselt sõltuv. Õieti oleks võinud suurt osa sellest, mis eespool intelligentliku diskursuse kohta sai öeldud, kõnelda (ja ongi kõneldud) ka vene kultuuri enese kohta. Kogu intelligentlik problemaatika, kogu intelligentsi ja “Vene Idee” adeptide vaheline poleemika — kõik see on variant vene kultuuris igavesti käivast vägikaikaveost “uuenduste” ja “põliste kommete” vahel, kusjuures “põlised kombes” on üldjuhul “uuendustest” nooremad ja kujunevad vastukaaluna viimastele (Lotman, Uspenski 1977). Vene kultuuri sisemine antiteetilisus, tema eshatoloogiline suunitlus jms saavad intelligentlikus diskursuses üksnes oma äärmise

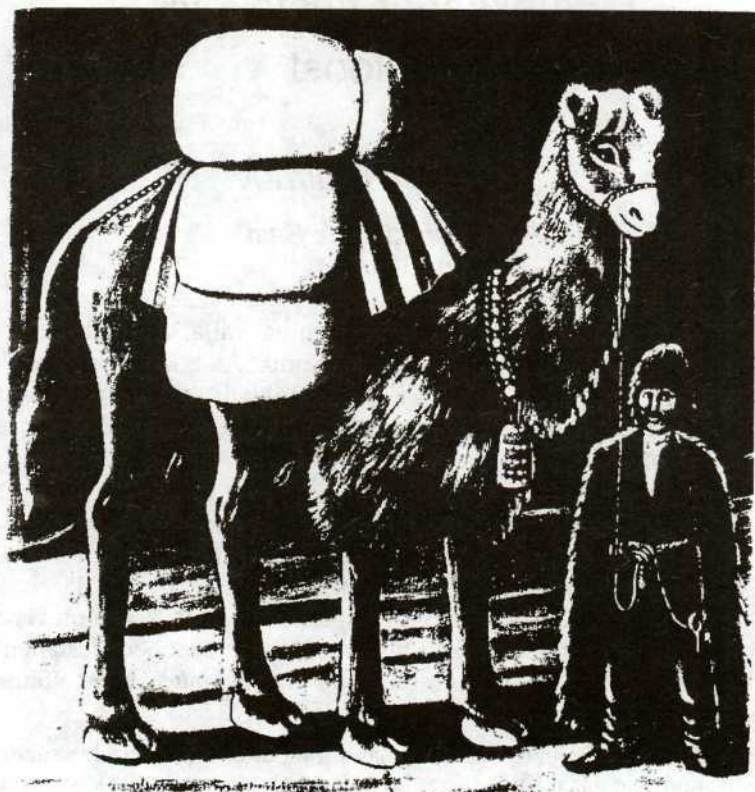
väljenduse. Intelligentlik diskursus on vene kultuuri funktsioon, intelligents ise aga — selle diskursuse hääl, ja ta kestab senikaua, kuni kestab säärane eneseväljendusvajadus vene kultuuris, ja erineb teiste rahvaste intellektuaalsest eliidist, nii nagu nende kultuurid erinevad vene omast.

Kirjandus

- Belõi 1909 = А. Белый. Правда о русской интеллигенции: По поводу сборника "Вехи". — *Весы*, № 5
- Benveniste, Émile 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Gallimard: Paris
- Deuel 1965 = Л. Дойел. *Завещанное временем: Поиск памятников письменности*. Москва, 1980
- Dostojevski 1972–1990 = Ф. М. Достоевский. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Ленинград. (Tsitaatides on märgitud mh kõide ja poolkõide.)
- Fedotov 1991 = Г. П. Федотов. Трагедия интеллигенции. — Г. П. Федотов. *Судьба и грехи России: Избранные статьи по русской истории и культуры*, т. I. Санкт-Петербург
- Herzen 1959 = А. И. Герцен. *Собрание сочинений в 30 томах*. Москва, т. 16
- Intelligentsija...* 1910 = *Интеллигенция в России: Сборник статей*. СПб, 1910. (Tsit. väljaande järgi: *Вехи: Интеллигенция в России. Сборник статей 1909–1910*. Москва, 1991.)
- Intelligentsija...* 1993 = *Интеллигенция. Власть. Народ: Антология*. Москва
- Ivanov-Razumnik 1997 = Иванов-Разумник. *История русской общественной мысли*. Тт. 1–2. СПб, 1906–1907. (Tsit. väljaande järgi: Иванов-Разумник. *История русской общественной мысли: В трех томах*. Москва, 1997.)
- Kotler 1997 = В. Кормер. *Двойное сознание интеллигенции и псевдо-культура*. Москва
- Lotman, Uspenski 1975 = Ю. Лотман, В. Успенский. Спор о языке в начале XIX в. как факт русской культуры. ("Промышление в царстве теней, или Судьбина российского языка" — неизвестное сочинение Семена Боброва). — *Труды по русской и славянской филологии*, XXII. Тарту. (УЗ ТГУ 358.)
- Lotman, Uspenski 1977 = Ю. М. Лотман, В. А. Успенский. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до

- конца XVIII века). — Труды по русской и славянской филологии, XXVIII. Тарту. (УЗ ТГУ 414.)
- Mihhailovski 1909 = Н. К. Михайловский. Полное собрание сочинений. Том 4. Изд. 4. С-Петербург
- Morsón 1992 = Г. С. Морсон. Бахтин и наше настоящее. — Бахтинский сборник II: Бахтин между Россией и Западом. Москва (tiitellehel — 1991)
- Oksman 1958 = Ю. Оксман. Летопись жизни и творчества В. Г. Белинского. Москва
- Ovsjaniko-Kulikovski 1910–1911 = Д. Н. Овсяннико-Куликовский. История русской интеллигенции. Тт. 1–3. СПб
- Paperno, Irina 1988. *Chernyshevsky and the Age of Realism: A Study in the Semiotics of Behavior*. Stanford UP
- Sokolov 1984 = Н. В. Соколов. Отщепенцы. — Шестидесятники. Москва
- Solženitsõn 1995 = А. И. Солженицын (1974). Образованщина. — А. И. Солженицын. Публицистика в трех томах, том 1. Ярославль, с. 87–132
- Stepun 1993 = Ф. А. Степун. Пролетарская революция и революционный орден русской интеллигенции. — Интеллигенция. Власть. Народ: Антология. Москва
- Stolõpin 1909 = А. Столыпин. Интеллигенты об интеллигентах. — Новое время, 23 апреля 1909
- Šestidesjatniki 1984 = Шестидесятники. Сост. Ф. Ф. Кузнецов, В. С. Лысенко. Москва
- Šturman 1993 = Д. Штурман. О вождях Российского коммунизма. Кн. II. (Исследования новейшей Русской истории. Под общей редакцией А. И. Солженицына). Париж—Москва
- Žolkovski, Štšeglov 1976 = А. К. Жолковский, Ю. К. Щеглов. Математика и искусство (поэтика выразительности). Москва
- Togor 1997 = П. Тороп. Достоевский: история и идеология. Тарту
- Tšaadajev 1989 = П. Я. Чаадаев. Статьи и письма. Москва
- Vehhi 1909 = Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции. Москва, 1909 (Tsit. väljaande järgi: Вехи: Интеллигенция в России. Сборник статей 1909–1910. Москва, 1991.)
- Vološin 1969 = М. Волошин. Россия: Фрагменты неоконченной поэмы. — М. Волошин. Пути России. 2 изд.

MIHHAIL LOTMAN (sünd. 1952) lõpetas 1976 TRÜ vene filoloogina. Eesti Humanitaarinstituudi semiootika ja kirjandusteooria professor, TÜ semiootikaosakonna lektor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “*Semiotica Tartuensis: Jakob von Uexküll ja Juri Lotman*” (koos Kalevi Kulliga; 1995, nr 12, lk 2467–2483); “*Struktuur ja vabadus: Märkmeid Tartu semiootikakoolkonna filosoofilistest alustest*” (1996, nr 9, lk 1795–1812); “*Värsisüsteemidest: Peamiselt eesti ja vene värsi näitel*” (1998, nr 9, lk 1846–1874; nr 10, lk 2058–2078) ja “*Faktiivsus ja assertiivsus*” (1999, nr 10, lk 2135–2146).

NIKO PIROSMANI. Tatarlane kaameliga. (Õli. 1909)

SUUR SLAVIST SAAREMAALT

Aleksandr Vostokovi eluloost

Savvati Smirnov

Tõlkinud Irene Saal

Eesti pind on andnud maailmale hulga väljapaistvaid slaviste: akadeemik A. Vostokov, akadeemik A. Sahmatov, Peterburi ülikooli professor O. Miller, Leningradi ülikooli professor E. Lemberg-Jakubinskaja, Tartu ülikooli professorid L. Masing ja P. Arumaa, Harkovi ülikooli professor V. Bessedina-Nevzorova jt.

Aleksandr Hristoforovitš Vostokov sündis 16. märtsil 1781 Saaremaal Kuressaares. Ta oli Hristofor Ivanovitš Osten-Sackeni (1737–1811), Saaremaa maamarssali ja õukonnakohtu liikme abieluväline poeg. P. Ariste kinnitusel oli Vostokovi emaks eestlanna nimega Katrin. Vostokovi lapsepõlveaastate kohta on vähe andmeid. Vaid tema paberite hulgas on säilinud mõned ülestähendused, mis V. Sreznevski on leidnud ja avaldanud. Neist võime lugeda järgmist.

Naine, kelle juures ma Tallinnas elasin, ütles mulle, et olen sündinud Saaremaal Kuressaares ja et olen sealt toodud temale kasvatada. Tundub, et ma hakkasin ennast mäletama nelja- või isegi kolmeaastaselt. Mäletan, kuidas kõndisin veel õige ebakindlalt, kuidas olin mõnda aega mingi silmahaiguse tõttu pime, kuidas põdesin leetrid. (Rõued pandi mulle teisel või kolmandal eluaastal, seda ma ei mäleta.) Sel ajal, kui jäin leetritega voodisse, sain endale kaaskasvandiku, kes nagu minagi oli leidlaps ja võib-olla leitud samast kohastki. Ta ristiti Georg-Voldemariks, eks mind kutsutud ju

Tõlgitud venekeelsest käsikirjast.

Aleksandr-Voldemariks; meie mõlema ristiisaks oli üks müürsepast naaber, kelle juurde mind pärastpoole enam kui ühel korral külla viidi, oma kaaskasvandiku kaotasin ma aga varsti silmist, kas ta suri või viidi kuhugi ära, ei tea. Kirjeldan nüüd maja, milles ma elasin. See asus Tallinna eeslinnas, kiriku ja karjamaa ligidal ja selle ees oli väike hoov saraga hanede ja muude selliste jaoks. Hurtsik oli ühe-korruseline ja jaotatud kaheks pooleks (nagu Liivimaal ja Eestimaal kombeks). Vasakul pool paiknes laut kolmele lehmale, paremal kaks kambrit, keskel eeskoda ja köök, selle taga ait. Maja elanikeks olid: 1) lesestunud majoriproua Treublut, neljakümne ringis, keda ma kutsusin emakeseks, 2) eit, tema sugulane, keda kutsusin vanaemaks, 3) garnisoni seersant Saveli, viiekümne ringis, 4) üks neiu, majoriproua sugulane, 5) teenijatüdruk Anna, kaheteistaastane.

Mu algne kasvatus Tallinnas oli üsna kasin: lugemiseks oli mul Piibel ja vahetevahel kuulasin muinasjutte ja valme, mida seersant mulle talveõhtutel jutustas; kui õppevahenditest jäigi vajaka, siis sai mu loomupärane mõistus see-eest vabalt areneda. Viieaastaselt hakati mulle saksa keele grammatikat õpetama. Kuueselt lugesin juba soravalt Piiblit. Ma jätsin vahele tähendamissõnad ja ettekuulutused ja kõik, mis ületas mu arusaamist, kuid olin üleni haaratud jutustustest nagu Toobija, Ruthi, Juuditi, Makkabeide jt raamatud. Unistasin Koljatist ja Taavetist ja mind kütkestasid kaunid kreeka nimed, mis tulevad ette Makkabeide raamatutes, kuna heebrea nimed on mu kõrvale alati vastumeelsed olnud. (Ma ei hakka laskuma kõigisse oma tollase elu üksikasjadesse, ehkki vahetevahel tulebki üht-teist meelde, nagu läbi une.) Kuni seitsmenda eluaastani elasin Tallinnas. Viimane sealviibimise aasta oli mulle eriti mälestusväärne. Seersant viis mind jalutama laadale, laevasadamasse, sõjaväeõppustele. Kõik oli mulle uus, kirev, mõistetamatu, ja mu mällu ei joonistunud midagi selgepiirilist. Viimaks saabus kiri, mis määras mu saatuse: "Er soll Ostenneck heissen," seisis seal. Tolle ajani ei teadnud ma endal muud nime kui Aleksandr. Uus tundus kummaline. Mulle hakati pidevalt kõnelema mu tulevases seisundist, Peterburist, mu isast — Kuressaare aadelkonna juhust, kes oli pärit Osten-Sackenite suguvõsast. Siiski äratas see kõik minus ka uudishimu, sest ma ei olnud osanud ette kujutada muid hüvesid kui neid, mida nautisin proua Treubluti hurtsikus. Saabus ärasõidu aeg. Mind varustati lambanahkse kasuka ja katkiste pükstega ning mu müürsepast ristiisa (kes elas naabruses) andis mulle sõidu peale kaasa ühe rubla vaskrahas. Mind saadeti teele koos mingi kapten Lindeniga. Lesknaine Treublut nuttis, seersant Saveli niisamuti,

kuna mina jätsin nendega hüvasti rahulikult, mõtlemata minevikule ega tulevikule; olin hõivatud hetkevaimustusest, et istun kibitkas, mille ette on rakendatud hobusepaar ja mis on valmis teele asuma.

1787. a kevadel toodi Vostokov pealinna ja aasta pärast anti Esimesse kadetikorpusse. Siin kirjutas ta oma esimesed värsid, oluliseks mõjutajaks õppejõud P. Železnjakov, eesrindlike veendumustega mees, kes 1800–1804 andis välja lugemiku *Lühendatud raamatukogu Esimese kadetikorpuse härraste kasvandike tarvis*. N. Gretš on isegi oletanud, et K. Rõlejev “ammutas oma sõgeduse” just nimelt sellest krestomaatiast, milles esitati “liberalismi, vabaduse, võrdsuse ja vabariikliku uljuse võrgutavaid ideid”. Selles lugemikus ilmusidki Vostokovi esimesed luuletused, küll ilma autori nimeta, kuid koostaja kiitva hinnanguga. Lähedaseks sõbraks oli Vostokovile ka kadett S. Šubnikov, Voltaire’i ja Diderot’ tõlkija. Ta istutas tulevasse õpetlasse huvi filosoofia ja valgustusliku kirjanduse vastu.

1794 viidi Vostokov kogelemise tõttu üle Kunstide Akadeemia arhitektuuriklassi. Kirjas poeet I. Dmitrijevile ütleb ta kurbusega: “Võib-olla olete kuulnud, võib-olla mitte, et olen kohutav kokutaja. See viga, mis aastatega suureneb, on teinud mu kohmakaks ja arglikuks ja on tõkestanud mulle kõik säravad teed kõrgemasel seltskonda, kus keel on parim teejuht. Minule on üle jäänud veeta vaid kabinetielu ja püüda sule nobedusega tasa teha keele kidasust.” Ehkki Vostokov sai oma kavandite eest medaleid, ei köitnud arhitektuur teda. Ta loeb palju, õpib itaalia keelt, tõlgib prantsuse keelest, luuletab.

1800. aastal lõpetas Vostokov Akadeemia ja jäeti veel kolmeks aastaks selle juurde end täiendama. Tema ümber kogunes “ostenekistide” ring. Selle liikmed tegelesid tõsiselt eneseharimisega, arutasid poliitilisi küsimusi. Vostokov kirjutas oma päevikusse 1799. aastal: “Loeme Voltaire’i. . . Oleme nõrдинud Paul I pärast.”

Sotsiaalse viletsuse peamise põhjusena nägi Vostokov majanduslikku ebavõrdsust. “Oma hukatusliku vastuoluga sünnitavad luksus ja vaesus pahesid, kõlvatust ja pettust, despotismi ja orjust. Neid pahesid saab ravida, kui võrdsustada vara ja levitada inimeste seas üllameelsust; see saab sündida ainult valgustuse kaudu, järelikult: valgustus toob rahulolu ja kindlustatuse. Kõigi

rahvaste "võrdne valgustatuse aste" on üleüldise heaolu pant ja peab "lõpuks kogu kurjuse alla neelama ning muutma maa paradiisiks". (*Kõne inimsoo valgustusest.*)

1801. a juulis astus Vostokov Kirjanduse, Teaduste ja Kunstide Harrastajate Vabasse Ühingusse, mis oli tollal poetide-radištševlaste keskuseks. Sinna kuulusid muide ka Radištševi vanemad pojad Vassili ja Nikolai. Vostokov oli üks kõige andekamaid ja aktiivsemaid Vaba Ühingu liikmeid. Oma luules lõi ta kujundi poeedist kui õpetajast, prohvetist ja tribuunist, kes on kutsutud "vihkama kurjust", "pürgama voojust", "olema inimese sõber", "nuhtlema julmureid", kaasa aitama rõhutute vabastamiseks ja hoolt kandma tõe ning hüvangu eest. Ta seadis eeskujuks Schilleri, keda "türannide tagakius" ei murdnud. Luuletuses "Ajalugu ja luule", mis on kunstnik F. Repinile pühendatud, juhib autor teda läbi luule- ja ajaloopühamu. Kui esimeses pühamus võib jääda vaid kunstnikuks või poeediks, siis teises on juba vältimatu olla filosoof, sest filosoofia kui maailmatunnetuse võti on inimese hingeelu kõrgeim vorm. Need luuletused anti välja aastail 1805–1806 pealkirja all *Lüürilised katsetused ja muud väikesed teosed värssides*.

Poedina polnud Vostokovil õnne. Kui tema teaduslik tegevus tõi talle maailmakuulsuse, siis poedina oli ta vaid üks 1800. aastate kirjamehi. Kirjanduse, Teaduste ja Kunstide Harrastajate Vaba Ühing, millega kõige tihedamal moel oli seotud tema luuletegevus, häabus 1808. Selle juhtimine läks radištševlastelt järk-järgult üle kroonumeelsetele literaatidele. Sel ajal lõpetas ka Vostokov luuletamise. Kui tšehhi ja serbia rahvalaulude tõlked, mis ta 1820. aastail tegi, avasidki vene lugejale slaavi luuleilma, siis tegid nad seda märkamatu.

1803. a määrati Vostokov Kunstide Akadeemia raamatukoguhoidja abiks, kuid ta läks peagi seadusandliku komisjoni tõlkijaks.

Juba 1802. a asus Vostokov etümoloogilise sõnaraamatu tarvis materjali koguma. Ta kirjutas välja vene ja vanaslaavi sõnu ning tõi nende kõrvale paralleele teistest keeltest (ladina, kreeka, saksa, inglise). See töö oli ettevalmistusvariandiks teisele suurele tööle pealkirjaga "Etümoloogiline sõnakirjeldus", mis jäi käsikirja.

Seni kui ei olnud veel välja töötatud võrdlev-ajaloolist meetodit, kõrvutati sõnu vaid juhusliku kõlalise kokkulangevuse alusel. Näiteks Tredjakovskil *Игорь* ja *игривый*, *этруски* ja *хитрушки*; Šiškovil *гора*, *горе* ja *гордый*. Hiljem on A. Kotšubinski nimetanud 18. sajandi lõppu–19. sajandi algust “kogu maailma keelte lõbusa etümoloogilise võrdlemise ajajärguks”. Vead vigadeks, kuid Vostokovil on küllalt palju tõepäraseidki kõrvutusi: *брада*, ld *barba*, sks *Bart*; *гусь*, ld *anser*, sks *Gans*; *сердце*, sks *Herz* jt.

Mõte keelte sugulusest ja ajaloolisest arengust tärkas Vostokovil küllaltki vara. See leidis väljenduse tema töös “Ülesanne etümoloogia harrastajaile”, milles ta kirjutab: “Vaatomata kõigile muutustele, mis läbi aegade ja läbi kohaliku suhtlemise on vältimatud, kui selleks ainult mõnda vägivaldset moodust ei kasutata, ei kaota keel ka aastatuhandete möödumisel isegi kõige kaugekasse ja vastandlikumasse kliimasse sattudes oma tüvede üldist sarnasust või samasust nende kõla ja tähenduse järgi otsustades. Seda tõestab vanade keelte võrdlemine uusimatega, kui esimestest on kirjalikke mälestisi säilinud. Nendele mälestistele toetudes võib usaldusega kinnitada araabia keele sugulust heebrea keelega ning kreeka, ladina, saksa ja slaavi keele sugulust pärsia keele ja sanskritiga.”

1815. a määrati Vostokov keiserliku avaliku raamatukogu käsikirjade hoidja abiks. See võimaldas tal asuda sügavamalt ja tõsisemalt käsikirjalisi mälestisi uurima. Selle tulemusena ilmus *Arutlus slaavi keelest kui sissejuhatuse selle keele grammatikasse, koostatud tema vanimate kirjalike mälestiste põhjal* (1820). Venemaa Akadeemia valis ta peagi liikmeks. See oli vabatahtlik ühing, asutatud 1783. a vene keele ja sõnaloomingu uurimise eesmärgil. 1841. a sai sellest Keiserliku Teaduste Akadeemia teine osakond.

Vostokovi *Arutlus* etendas määratud osa nii vene kui ka slaavi keeleteaduses üldse. Kõik järeldused, milleni autor jõudis, pälvisid üldise tunnustuse ja olemuslikult on neil tähendust kuni tänase päevani. Kuulus slaavi filoloog V. Kopitar nimetas selle töö “tõelise slaavi filoloogia kannatamatult oodatud koidikuks slaavlaste maa idapoolses taevas”. P. Preis märkis: “1820. a tehtud avastused loovad ilma kahtluseta epohhi terves filoloogias.” Need avastused olid ootamatud isegi Dobrovskýle. Tema sai neist

kuulda alles peale oma *Institutiones linguae slavicae* trükkipääsemist ja kahetses, et tema grammatika oli liiga vara ilmavalgust näinud.

Oma *Slaavi keele iidse murde alustes* oli slaavi filoloogia patriarh I. Dobrovský kogunud suurel hulgal faktilist materjali, valides seda eelisjärjekorras käsikirjadest. Aga ta ei jaotanud seda perioodide järgi. Seetõttu löid erinevate ajastute mälestistest võetud ja kokku viidud faktid pildi mingist slaavi keelest, mida ei saa omistada ühelegi kindlale ajale. Nõnda ei olnudki Dobrovský ajaloolisuse põhimõttele rajatud grammatika õieti ajalooline.

Vostokov hindas tšehhi õpetlast kõrgelt. Saates talle koopiaid Ostromiri evangeeliumist koos mälestise üksikasjalise paleograafilise kirjeldusega, sõnas ta: "Õnnelik oleksin, kui Te tasuks mu vaevale peaksite mind väärivaks mulle nii hinnalist kirjavahetust Teiega. Armastan ja austan Teid juba ammu kui õpetajat ja juhti oma grammatiliste uurimuste teel. Teie avastused on valgustanud rikka ja õige slaavi keele iidset ehitust, mida aegade möödudes on tabanud sarnane saatus teiste iidsete keeltega, s.t vormide vaesumine ja endise reeglipära kadu. Selle keele ürgset rikkust ja reeglipärasust peab otsima tema kirjalikest mälestistest, mis on mööda kogu slaavi ala laiali puistatud."

Oma kirjelduses märkis Vostokov üksikasjaliselt ära Ostromiri evangeeliumi foneetilised ja morfoloogilised iseärasused, pöörates erilist tähelepanu nasaalidele ja nende vahekorrale vokaalidega. See oli omamoodi vastuseks Dobrovský Koeppenile saadetud kirjale 15. märtsil 1824. a, milles tšehhi teadlane nimetas Vostokovi "suurepäraseks filoloogiks", hinnates siiski "kapriisiks" üht häälikvastavust, millega ta ei nõustunud. Kummatigi oli Dobrovský juba väga vana ja kirjavahetust arendada ei õnnestunud.

Vostokovi *Arutus slaavi keelest* oli otseseks vastukajaks neile küsimustele, mida tollal elavalt käsitleti slaavi teadlaste hulgas. Üheks selle perioodi oluliseks ülesandeks oli slaavi keelte vastastikuste suhete selgitamine ja nende klassifikatsioon. Dobrovský eraldas juba 1792. a kaks slaavi keelte gruppi: kagu ja loode. Esimesse paigutas ta vene, vanaslaavi, serbia, horvaadi ja sloveeni, teise — tšehhi, slovaki, sorbi ja poola keele. Kagugrupi tunnusteks pidas ta prefikseid *раз-, из-* (*разум, издати*), infikseid *л* (*корабль, земля*), *щ, ч* (*мощи, мочи*) häälikuühendeid *зв,*

дв (звезда, цвет), sõnu пепел, птица, десница. Loodegrupi iseloomulikeks tunnusteks olid Dobrovský järgi prefiksids роз-, вы- (розум, выдати), infiksids д (сaddle, правило), ц (моци), häälikuühendid гв, кв (гвезда, квет), sõnad попел, птак, правица.

Kuid see klassifikatsioon ei suutnud uurijaid täielikult rahuldada. Selles ei ole bulgaaria ega polaabi keelt, sugulusastet on kujutatud ähmaselt. Ka keelerühmade tunnused ei olnud piisavalt ranged. Üks esimesi, kes oma lahtarvamust Dobrovskýst väljendas, oli Vostokov. Nõustudes slaavi keelte jaotusega kahte gruppi, eeldas ta, et vene keel moodustab ida- ja läänepoolsete slaavi dialektide vahel keskme, ja seesama slaavlaste hõim, mis asustas Venemaa, ei ole kunagi elanud ida- ja lääneharu vahel. See võimaldas hiljem eraldada idaslaavi keelte omaette grupi. Seda küsimust, mille tõstas Dobrovský ja seejärel Vostokov, arutasid paljud slavistid järgmiste kümnendite jooksul elavalt.

Põhjalik tutvus vanaslaavi keele erinevate eppohhide mälestistega viis Vostokovi mõttele vaadelda seda ajalooilmunguna, võttes arvesse neid muutusi, mis selle vormides sajandi jooksul toimusid nii Venemaal kui ka teistes slaavi maades. Ta eristab vanaslaavi keele ajaloo kolme perioodi: muistne, keskmine ja uus. "Muistne keel hõlmab kirjalikud mälestised 9. kuni 13. sajandini. Ta sulab märkamatuks ühte kesk-slaavi keelega 15. ja 16. sajandil, ning nendele järgneb juba uus-slaavi keel ehk trükitud kirikuraamatute keel." Selline lähenemine loob tingimused konkreetseks ajalooliseks mälestiste uurimiseks, väldib erinevate ajastute keele tunnuste segunemist ja võimaldab esitada vanaslaavi (kirikuslaavi) keele süsteemi ühel või teisel perioodil.

Kui Dobrovský toetub oma töödes suhteliselt hilisematele mälestistele (eeskätt Ostrogi piiblile, 1581), siis Vostokov tõi Ostromiri evangeeliumi uurimise põhjal ilmalvalgele vanaslaavi keele ja määratles tema peamised iseärasused. Nendeks on muuhulgas: nasaalide olemasolu, häälikute *r*, *к* ja *х* ühildumatus eesvokaalidega ning sibilantide ja afrikaatide ühildumatus tagavokaalidega; lühikeste omadussõnade käänamine nimisõnade sarnaselt, gerundiivi puudumine, infinitiivi kahe vormi olemasolu.

Eraldades vanaslaavi keelt (*старославянский*) muinasvenest (*древнерусский*) ja algslaavist (*праславянский*), ei räägi Vostokov veel otseselt midagi tema murdelisest alusest. Alati

matemaatilist täpsust taotledes ei soovinud ta tõenäoliselt avalikult oma oletusi esitada. Selle küsimuse lõplikul otsustamisel oli ajendiks serbia teadlase Karadžitši tööde ilmumine. Varsti peale tema töödega tutvumist kirjuta Vostokov krahv Rumjantsevile: "Erinedes tunduvalt serbia dialektist on bulgaaria dialekt säilitanud suuri ühisjooni kirikuslaavi keelega, mis kinnitabki mu oletust kirikuslaavi keele samasusest muistse slaavi-bulgaaria keelega." 1824. a mais kordas ta sedasama mõtet selgelt kirjas Dobrovskýle.

Nii kindlal veendumusel oli sel ajal suur tähendus, sest isegi Dobrovský arvas vanaslaavi keeleks küll serbo-bulgaaria, küll bulgaaria, küll makedoonia keelt, aga Kopitar kõneles juba 1809. aastast Pannoonia päritolust, mõistes selle all erinevaid murdeid: moraavia, lääne-ugri, sloveenia jt.

Kõik Vostokovi avastused olid täiesti uued ja panid aluse slaavi keelte võrdlev-ajaloolisele uurimisele. Selgitades vanaslaavi keele kõige muistsemaid iseärasusi määratles ta tema koht ja tähenduse teiste slaavi keelte hulgas. Tänu sellele kerkisid teaduses mitmed tähtsad küsimused, mille lahendamiseks ei oleks saanud edasi minna. Need olid küsimused pühade raamatute algsest tõlkest, slaavi kirja vanimatest mälestistest ja nende tekstiteisenditest, tegureist, mis mõjutasid kirikuslaavi keelt erinevates slaavi maades. Veelgi enam, nagu märkab V. Kolessov, on "Vostokov ainuke neljast võrdlev-ajaloolise meetodi alusepanijast, kelle loominguline tegevus peegeldab selle teadusliku suuna arenemise erinevaid etappe. Algusest peale ei olnud see lihtsalt võrdlev ega lihtsalt ajalooline, vaid võrdlev-ajalooline uurimismeetod, mille lõplikuks eesmärgiks oli vanimate keelesüsteemide rekonstruktsioon koos keele arengu täpsete (ennekõike foneetiliste) seaduspärasuste kehtestamisega."

Vostokovi edasised uurimused võrdlev-ajaloolise keeleteaduse alal olid teose *Arutlus slaavi keelest* ideede arendused. Jätkates mälestistega tutvumist veendus ta üha enam selles, et vanaslaavi keel on aja jooksul teinud läbi suuri muutusi. Seetõttu püüdis Vostokov käsikirjade lugemisel ennekõike kindlaks teha nende kirjutamise aega ja kohta. Ta leidis, et kui muistsete käsikirjade uurimisel jälgida vaid keelt, siis kohtab ju arhaisme ka tunduvalt hilisemates mälestistes. See tingis teadlase suure huvi paleograafiauurimuste vastu.

1821. a augustis pöördus Vostokov metropoliit Jevgeni poole palvega saata talle koopia nn Jevgeni psaltrist, mis oli talle hädavajalik vanaslaavi ninahäälikute märkimise selgitamiseks. Metropoliit Jevgeni, kes hindas kõrgelt tema *Arutlusi*, saatis talle otsekohe käsikirju. Vastuseks läkitas Vostokov nende üksikasjalise kirjelduse. See oli vene paleograafia uue suuna esimeseks kogemuseks, kus tekstikommentaariid muutusid lingvistilise uurimistöö omaette alaliigiks ja andsid hulga materjali nii vene kui kirikuslaavi keele iseloomustamiseks erinevail ajastuil. Metropoliit Jevgeni reageeris kirjale suure vaimustusega ja tutvustas seda krahv Rumjantsevile. Rumjantsev saatis veel samal päeval Vostokovile ülistava kirja teatega, et on tellinud tema jaoks Viinist slaavi keele alaseid raamatuid.

1823. a lõpus tegi Vostokov Rumjantsevile ettepaneku teha kirjeldus tema käsikirjadekogust. Ettepanek võeti rõõmuga vastu. Vostokov lahkus ametist ja hakkas palka saama Rumjantsevilt (3000 paberrubla aastas). Ta pidi koostama raamatukogu kataloogi, hakkama slaavi-vene paleograafiat uurima ning väljaandmiseks ette valmistama Svjatoslavi Kogumikku. Nii sai Vostokov Rumjantsevi ringi (1811–1826) liikmeks, millesse kuulusid ka N. Bantõš-Kamenski, A. Malinovski, I. Strojjev, K. Kalaidovitš, P. Koeppen. Nemad olid kättesaadavaks teinud palju iidseid käsikirju, andnud nende paleograafilisi kirjeldusi ja teaduslikke väljaandeid, publitseerinud slaavi ja muinasvene mälestiste esimesi ajaloolis-kirjanduslikke töötusi. 1831. aastal avati Peterburis Rumjantsevi muuseum, mis viidi 1861. a üle Moskvasse ja läks hiljem Venemaa Riikliku Raamatukogu koosseisu (endine V. I. Lenini nimeline NSVL Riiklik Raamatukogu).

Rumjantsevi raamatukogu kataloogi koostades huvitus Vostokov ka teistest käsikirjadest. 1825. aastal osaleb ta aktiivselt ajakirja *Bibliograafilised lehed* (*Библиографические листы*) väljaandmisel. 1827. aastal avaldas Vostokov oma "Grammatilised selgitused Freisingeni käsikirja kolme peatüki kohta." (See mälestis, mida hoitakse Münchenis, köitis teadlasi oma vanusega: paleograafid paigutasid ta 10.–11. sajandisse, ajale, millest on säilinud väga vähe käsikirju.)

1836. a sai Vostokov peamiselt Palestiinast muretsetud slaavi käsikirju ja vanu trükitud raamatuid. Samal aastal avaldas ta

artikli pealkirjaga "Slaavi käsikirjaliste raamatute kirjeldus, mis kuuluvad hr. Norovile". Mälestiste aja kindlaksmääramine kirjaviiisi iseärasuste põhjal ja grammatilise eripära analüüs pakuvad slaavi käsikirjateadusele suurt huvi.

1837. a viis Vostokov lõpule Rumjantsevi muuseumi käsikirjade üksikasjalise ja täpse, põhjalikult kommenteeritud kirjelduse (ilmus 1842). Kokku oli selles kogus 732 käsikirja, neist slaavi-venekeelseid 473 (algtekste ja koopiaid). Kaks käsikirja pärinesid 12. sajandist, kümme 13. sajandist, kakskümmend üks 14. sajandist, ülejäänud olid hilisemat päritolu. Vostokovi kirjeldus on süstematiseeritud pealkirjade tähestikulise järjekorra alusel, mitte käsikirjade sisust või formaadist lähtudes. Autor ise arvab, et eelistanuks lähtuda sisust, kuid tihti peale on ühes käsikirjas osi, mis suunduvad erinevatele aladele. Kui mitmel käsikirjal oli sarnane pealkiri, siis anti eesõigus vanemale. Vostokov viitab käsikirjades esinevate artiklite pealkirjadele, toob ära teksti algussõna, et mitte segi ajada erinevaid sama pealkirjaga teoseid, märgib ära kirjutusvahendi, formaadi, lehtede arvu, käekirja, kirjutamisaja, sisukorra, lühendamisviisid, illustratsioonid, juurdekirjutused, kirjutajate, tõlkijate ja koostajate lisandid. Tähelepanuväärsematest lõikudest toob ta väljavõtteid, säilitades kõik vana keele vormid ja õigekirjutuse. Seda kõike saadavad põhjalikud ajaloolised, grammatilised ja paleograafilised kommentaarid. Eriti suurt tähelepanu pööras Vostokov mälestiste ortograafilistele iseärasustele. Ta eritleb kolme õigekirjutusviisi: vene, bulgaaria ja serbia. Sellest lähtuvalt jagunevad kõik kirillitsa mälestised neljaks: vanaslaavi, bulgaaria, serbia ja vene. Hiljem, kui teos jõuab oma piiridest kaugemale, hakkab temas ilmne ka teiste keelte mõju. Kuid üleminek ei pruukinud olla otsene (näiteks bulgaaria käsikiri sattus Venemaale läbi Serbia). See võis avaldada õigekirjale mitmesugust mõju. Seetõttu eristab Vostokov hilisemate mälestiste juures käsikirju bulgaaria õigekirjas vene mõjutustega, vene õigekirjas bulgaaria iseärasustega, serbo-bulgaaria ümberkirjutusi jne.

Vostokovi teaduslikuks teeneks on nõudlikkuse tõstmine käsikirjade kirjeldamisel. Ta oli eeskujuks nt Buslajevile, Sreznevskile, Gorskile, Nevostrujevile. Arheograafia alal on Vostokovi panus määratu. Tema kirjavahetuses on tohtul hulgal paleograa-

filisi faksiimileid, väljakirjutusi, koopiaid, kirjeldusi, nõuandeid ja näpunäiteid.

1837. a hakkas Vostokov valmistuma Ostromiri evangeeliumi väljaandmiseks. See 19. sajandi mälestis leiti peale Katariina II surma tema ruumidest ja toodi 1806. a Aleksander I-le, kelle käsul seda hakati säilitama keiserlikus avalikus raamatukogus. Vostokov andis Ostromiri evangeeliumile kui ühele kõige muistsemaist dateeritud kirillitsas käsikirjadest otsustava tähenduse vanaslaavi keele iidse arengujärgu kirjeldamisel. Ta töötas käsikirja kallal neli aastat. 1843. aastal nägi mälestis ilmavalgust. See on trükitud tähttähelise täpsusega, rida-realt ja tulp-tulbalt; allpool on samasuguse täpsusega ära toodud kreekakeelne tekst. Raamatu lõpus on sõnaselgitus, kus iga sõna on grammatiliselt seletatud ja kreeka keelde tõlgitud. Juurde on lisatud "Slaavi keele grammatilised juhised, tuletatud Ostromiri evangeeliumist". Usaldusväärse, täpsusastme ja teaduslike põhimõtete poolest peetakse selle mälestise väljaannet eeskujuandvaks tänase päevani.

1844. a lahkus Vostokov Rumjantsevi muuseumi teenistusest. Pärast seda oli ta tegev peamiselt Teaduste Akadeemias, üha enam vanade mälestiste juurest eemale tõmbudes. Tuli palju tegelda premeerimiseks esitatud raamatute retsenseerimisega. Eriti aktiivne oli Vostokov *Kirikuslaavi ja vene keele sõnaraamatu* (1847) väljaandmisel; see sisaldas üle 114 000 sõna, olles 19. sajandi suurimaid leksikograafilisi töid. Seda võib nimetada vene keele varasalveks alates esimestest kirjalikest mälestistest kuni vene kirjanike hilisemate teosteni. 1850. aastatel toimetas ta teosed *Suurvene murrete sõnaraamatu katse* (1852) ja *Täiendusi "Suurvene murrete sõnaraamatukatse" juurde* (1858). 1856. aastal lõpetas Vostokov *Kirikuslaavi keele sõnaraamatu*, mis ilmus kahes köites aastatel 1858–1861.

Koos leksikograafiaga jätkas Vostokov vanaslaavi keele grammatilise ehituse uurimist. Ta unistas niisuguse grammatika koostamisest, mis rajaneks suurel hulgal mälestistel. Kuid vanus ja halvenenud nägemine ei lubanud tal palju töötada ja täiendavaid materjale kasutada. Seetõttu tuli piirduda mahult väiksema uurimusega "Kirikuslaavi keele grammatika, koostatud tema vanimate kirjalike mälestiste põhjal" (1860). Kuid see Vostokovi töö ei leidnud enam laialdast vastukaja teaduslikes ringkondades, sest

tema algatatud slaavi võrdlev-ajalooline keeleteadus oli selleks ajaks juba rikastunud Miklosichi, Schleicheri ja teiste keeleteadlaste kapitaalsete uurimustega.

Hinnates selle väljapaistva õpetlase tegevust kirjutas akadeemik Šahmatov: "Oma rangelt teadusliku lähenemisviisi, avara õpetatuse ja sügava erudeeritusega oli Vostokov enam kui keegi teine suuteline astuma noore, kogenematu, äsja ärrganud teaduse lävele. Ostromiri evangeeliumi eeskujuliku väljaandega, vanaslaavi keele grammatiliste iseärasuste näitliku kirjeldamisega, lugematu hulga käsikirjade täpse uurimise ja kirikuslaavi sõnaraamatu koostamisega valmistas Vostokov ette tee, mida mööda lähevad meie kodumaa iidsete aegade ja meie emakeele uurijad."

Vostokovi teenetest kõneldes ei saa jätta mainimata tema kaas-aegse vene keele alaseid töid. 1827. aastal tegi õppeasutuste kõrgem juhatus talle ülesandeks tegelda vene keele õpetusega. 1831. a ilmuvad kohe kaks õppevahendit: *Lühendatud vene keele grammatika alamastme õppeasutuste jaoks* ja *Vene grammatika täielikum väljaanne, lühendatud grammatika peajooni jälgides*. Mõlemad õpikud võeti Rahvalgustusministeeriumi poolt vastu ja neid anti välja korduvalt.

Vene grammatika on koostatud kooliõpikuna. Selles ei ole teoreetilisi arutlusi, keelevaatluse tulemused on esitatud lühikeses ja täpses sõnastuses. Vostokov suutis raamatusse ühendada kõik varem saavutatud ja jõuda suure faktilise materjali põhjal ka uute originaalsete järeldusteni. V. Belinski meelest oli see "parim kõigist vene grammatikaist". Vostokovi grammatiline süsteem sai etapiks vene grammatilise mõtte ajaloo ja oli selle edasises arengus suure mõjuga. Vostokov oli kõige silmapaistvamaks M. Lomonossovi traditsioonide jätkajaks. Erinevalt loogikal põhinevaist grammatikaist, millele on iseloomulik panna keelealased faktid kindlasse loogikaskeemi, tuletab Vostokov reeglid keelest enesest. Ta võttis Lomonossovilt üle ka grammatika stilistilise suuniluse: grammatilisi vorme iseloomustatakse keele stiilist sõltuvana.

Vostokov selgitas ajalooliselt vahelduse liike ja tõstis esile nende morfoloogilise külje, eristas õnnestunult tegusõnade klasse, märkis esimesena ära modaalsõnad, analüüsis detailselt eessõnade kasutust ja funktsiooni, andis sidesõnade klassifikatsiooni nende kooseisu ja tähenduse järgi, kirjeldas mõistet "sõnaühend" ja

vaatles põhjalikult selle peamisi vorme ja tüüpe, eriti eessõnalist ja ilma eessõnata rektsiooni.

8. veebruaril 1864. a Vostokov suri. Ta maeti Volkovi kalmistule. Nii teadlasena kui inimesena jäi temast kaasaegsetele auväärne mälestus. A. Nikitenko märkis oma *Päevikus* (1864), et ta oli “väga väärikas teadlane ja üliväärikas inimene”. Ja akadeemik J. Grot kirjutas: “Vostokovil ei olnud iialgi vaenlasi, keelepeks ei puudutanud teda; tema nime öeldi tingimatu austusega, tema au oli laitmatu.”

SAVVATI SMIRNOV (sünd. 1929) õppis 1947–1953 Leningradi Riikliku Ülikooli slaavi keelte osakonnas, täiendades ennast Prahast. 1953. a suunati Tartu Ülikooli, kus töötas 30 aastat, alguses õpetajana, lõpuks professorina. Oli 15 aastat vene keele kateedri juhatajaks. 1959 kaitses kandidaaditööd “Professor D. Kudrjavski ja vene keeleteaduse põhiprobleemid”, 1978 sai doktoriks dissertatsiooniga “Vene ja slaavi keeleteadus Venemaal (XIX sajandi I poolel)”. 1983–1991 töötas Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis, viimati sektorijuhatajana. 1991–1995, olles siirdunud pensionile, töötas professorina Tallinna Pedagoogikaülikoolis. Ta on avaldanud üle 150 teadustöö, sh 14 raamatut (ka sõnaraamatut).

KAS EESTI VABARIIK ON 83-AASTANE?

Vello Helk

On möödunud ligi kümme aastat Eesti taasvabanemisest, küllalt pikk aeg, et konstateerida arengusuundi. Näiteks räägiti 1990. aastal, kui Eesti oli veel N. Liidus, palju Eesti okupeerimisest ja annekteerimisest sama N. Liidu poolt 50 aastat varem ja mõisteti hukka tookordseid Moskva käsilasi. Kümme aastat hiljem on see aga sama hästi kui unustatud. See-eest hakati just selle kurva juubeli eel esile tõstma tollaste tegelaste ja nende järglaste positiivseid külgi. Johannes Lauristin olevat tema liigse eestimeelsuse pärast omade poolt tapetud, Nikolai Karotamme olevat eestlaste kaitsmise eest karistatud, Johannes-Ivan Käbin olevat olnud tark eestimeelne mees, Karl Vaino lahe taat, kes püüdis kalu ja tahtis rääkida (j)eesti keelt. Vaino Väljast, kelle esiletõstmiseks oleks rohkem põhjust, hoitakse veel tagavaraks. Veebilehtede kommentaaridest paistab, et teda võib-olla tahetakse teatud ringkondade poolt näha presidenditoolil, ning siis ei tohi teda väga vara kiitma hakata, sest kiitus võib pikapeale minna haisema.

AJALOOKÄSITLUSE KOHANDAMINE VAHEPEALSETE "OMADE" VAATEKOHTADEGA

*Jumal ei saa muuta ajalugu ja
on seepärast kade ajaloolastele.*

Samuel Butler

Sellega haakub ka vähene huvi okupatsiooni ajaloo kesksete probleemide vastu. Selle eest on usinal uuritud endise Eesti Vabariigi aega, seejuures eriti taunides tollaste riigitegelaste eksisamme

ja valearvamusi, kasutades selleks peale faktide ka tagantjärele-tarkust. Seda jälgides on süvenenud mulje, et osalt kehtivad ikka veel nõukogudeaegsed mallid ja vaatekohad.

Lugesin hiljuti mälu värskendamiseks veel kord Eestis 1976. a välja antud KGB propagandisti Rein Kordese (tõeline nimi Andrus Roolah) pagulaste jaoks määratud raamatukest *Mineviku teed ja rajad*, milles pannakse erilist rõhku Konstantin Pätsi Saksa-orientatsioonile. Palju tuli väga tuttav ette, sest umbes sama olen vahepeal lugenud Magnus Ilmjärve ja teiste kirjutistest. Vahe seisneb selles, et tookord ei saanud kodueestlased seda raamatukest lugeda, nüüd püütakse neid samal kombel mõjutada — nähtavasti parema eduga kui pagulaste juures. Kui need ajaloolased tahavad end nimetada teadlasteks, oleksid nad oma allikate nimistus pidanud mainima ka Rein Kordese üllitist.

Nüüd leidis Ilmjärv Moskvas täiendust, mida Rein Kordesel loomulikult pole, sest Pätsi väidetav Moskva-orientatsioon ei sobinud Kordese tööandjate eesmärgiga. Aga samas unustab teadlane Ilmjärv, et ta ise 1993. a publitseeris Pätsi ja Laidoneri ülekuulamisprotokollid NKVD haardes, kus sellest orientatsioonist pole sõnakestki, kuigi seda oleks Päts ju võinud vähemalt vabandusena ette tuua. Ilmjärv soovis tookord nende ülekuulamisprotokollide avaldamisega tõestada, et mõlemal oli Saksa-orientatsioon, mis aga ei harmoneeri tema uute avastustega — nii et on parem vana mitte meenutada? Eriti ilmekalt väljendub see tema nõudes, et ajalooteaduse huvides olevat Laidoner pidanud kõike (s.t eriti oma Saksa-orientatsiooni) NKVD-le puhtsüdamlikult üles tunnistama. Ilmjärv pole ka kunagi reageerinud minu korduvalt esitatud küsimusele: kas NKVD-l oli üldse õigust Laidoneri üle kuulata? Kas NKVD-lased ja nende materjalid on tema arvates ajalooteaduse tõepärased esindajad?

Nüüd polegi Pätsi ja Laidoneri orientatsioon Saksamaale, millest Ilmjärv varem lähtus, enam eriti huvitav. Selle asemel tuleb väita, et Pätsi meeskond tegelikult ise olevat N. Liidule baase pakkunud, et Karl Selteri arvates olevat Eestil N. Liidu protektoradina olnud võimalik saavutada kadestamisväärset positsiooni. Samuti polevat otsitud kusagilt abi, nagu ka Eesti okupeerimisel 1940. a juunis. Ilmjärv polevat leidnud Moskvas midagi baasidelepingu läbirääkimiste kohta. Ta loomulikult ei usu osavõtjate

seletusi — usaldab rohkem Moskva arhiive? Nii loob ta müüdi Eesti mahamüümisest N. Liidule, kusjuures ta käsitleb kõike Eesti-keskselt. Kuidas käitused näiteks Läti ja Leedu? Kuidas oli olukord Euroopas? Kas oli kuskilt mingit abi loota?

Järelikult tahtis Ilmjärv algul Kordese eeskujul tembeldada Pätsi sakslaste käsilaseks. Sellel polnud soovitud mõju, sest rahvale paistsid sakslased siiski inimlikumad kui venelased. Nüüd õnnestus teha teda ja tema meeskonda venelaste teenriteks, Eesti mahamüüjateks 1939. ja 1940. aastal — ühe sõnaga reeturiteks, mis muudab vahepealsed tõelised reeturid peaaegu et päästjateks. Seepärast on ka vajalik unustada eespool mainitud ülekuulamisprotokollid. Selleks aitas kaasa ajaloolane Jaak Olep, kes väitis, et Päts polevat üldse vangis olnud (*KesKus*, 1999, nr 12). Kuigi see on vale, saab seda ikka tsitaadina kasutada. Kui küsida, miks Moskva oma käsilast Pätsi nii halvasti kohtles, on kindlasti valmis vastus: samal kombel koheldi ka paljusid Eesti kommuniste!

Teatavasti õnnestasid Eesti Vabariigi alustalasid koostöös Moskvaga Eesti kommunistid. Nende suurest panusest on olnud juba juttu ENSV ajaloo, mida on taaskasutatud nii Karl Siilivase ja Ants Ruusmanni raamatus *Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani* (1998) kui ka Olaf Kuuli üllitises *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (vt minu arvustust *Akadeemias*, 2000, nr 8, lk 1758–1762). Nende kohta pole nähtavasti peale mõne täiendava fakti midagi erilist uut öelda. Magnus Ilmjärvel pole vist ka kavas kirjutada uurimust “NSV Liidu Tallinna saatkond ja eesti kommunistid”? Kas kommunistidel polnudki erilisi negatiivseid külgi? Sama kehtib eriti okupatsiooniaja kohta. Selle kohta leidub häid tähelepanekuid ja iseloomustusi 1989. a publitseeritud Eesti ajaloo ülevaates *Kodulugu*, mille autoriteks on Mart Laar, Lauri Vahtre ja Heiki Valk. Sellest minnakse nüüd olakehitusega mööda, olevat taasvabanemise tuhinas kirjutatud emotsionaalne ajalookäsitlus. Väga oluline allikasalv on EKP arhiiv, eriti Keskkomitee protokollid, mida aga on ainult pealiskaudselt kasutatud. Kas nende sisu võib veel kedagi praegust tähtsat tegelast riivata, positiivseid müüte purustada?

Mis on selle arengu põhjuseks? Miks hakatakse üha positiivsemalt meenutama reeturlikke kollaborante? Sama oli ju täiesti võimatu pärast natsismi kokkuvarisemist Saksamaal, koos Hitleri

poolt okupeeritud maade vabanemisega. Tuleb aga arvestada seda, et natsismi võimuaeg oli lühike, ainult 12 aastat, mille jooksul ei jõutud koolitada vajalikku järelkasvu. Nõukogude okupatsioon kestis aga paar põlvkonda, nii et kirjutajad oma aja ja tausta kohaselt on tihedalt seotud selle ajastu ja kommunistliku parteiga, kus olid ikka "omad", keda ei tohiks väga kritiseerida, kellele nad võlgnevad oma väljaõppe ja karjääri. Nii ei saa nähtavasti kirjutada mingit korralikku Eesti ajalugu enne, kui on kadunud okupatsioonitaagaga ajaloolased, kes praegu püüavad konstrueerida poliitiliselt korrektset ajalugu, milles vaikitakse maha Eesti Vabariigi aegsete kommunistide negatiivsem panus ja tõstetakse positiivselt esile okupatsiooniaegseid kollaborante. Nad loodavad sel kombel häälestada järeltulevat põlve soodsamalt Eesti kannatusaastate suhtes, rõhutades tolleaegseid edusamme ja unustades Vene kommunismi kuritööd eesti rahva kallal, milles neil endil selle propageerijatena on kindel osa.

Eesti lähiajaloo kirjutamise üle on olnud varem arutlusi. Sellele pühendati näiteks ajaloo ajakirja *Kleio* 1997. a esimene number. Jüri Ant leidis, et lähiajaloolasi olevat peaaegu et süüdistatud kommunistlikus vandenõus, sest nad polevat piisavalt tegelnud nõukogude perioodi uurimisega Eestis. Ta viitab seda väidet tõrjudes üksikuurimustele, nagu näiteks Kaljo-Olav Veskimäe teos tsenatuurist ENSVs ja Lembit Raidi ülevaade Tartu Ülikoolist kommunistliku partei poliitikas aastail 1940–1952. Ea Jansen arvab oma hajakõnetes, et "vähetulus ja maitsev oleks see, kui meie vanad ajaloolased hakkaksid iseenda apologetideks või asuksid endale tuhka pähe raputama ja patte kahetsema". See on kõige ilmekam seisukoht: ideoloogiat vahetada ja edasi kirjutada, nagu polekski midagi juhtunud. Võib-olla oleks natuke viisakam vähemalt suud pidada? See aga ei kuulu nende mõttelaadi juurde, sest see hoiak vastab ju vanas süsteemis praktiseeritule. Siis tuli ka mõnikord teha kannal peal ümberpöör ja unustada kõik, mis varem kirjutatud.

Taanis asuti pärast Saksa okupatsiooni lõppu kohe seda ja sellele eelnenud Taani poliitikat uurima, sest ka siin levisid müüdid, et valitsus oli okupatsiooni suhtes Berliiniga kokku leppinud, et välisminister oli enne seda käinud Rostockis salajastel läbirääkimistel jne. Leidus ka tunnistajaid ja teadjaid, aga uuringud pole

suutnud tõestada muud kui seda, et kartes Saksamaa reaktsiooni ei mobiliseeritud armeed ega võetud muid meetmeid — umbes nagu Eestiski. Berliini arhiive, mis olid avatumad kui praegu Moskva omad, uuris aga terve grupp, kes polnud alati tõlgenduste suhtes üksmeelel, mis aitas kõike paremini mõista ja valgustada. Tuleb seda arvestada, et allikate kasutamisel on tihti tegemist tõlgendusega, mida ei tohi ära vahetada tõega. Lõpliku tõeni ei jõuta isegi mitmete tõlgenduste võrdlemisel, võib-olla siiski parema arusaamani.

Ka minu kommentaarid on Eesti lähiajaloo uurimise, eriti Magnus Ilmjärve tõlgenduste tõlgendused. Nende eesmärgiks pole otsida mingit absoluutset tõe või mõista ajaloolist kohut, sest see on absurdne siht, tavaliselt kehtiva poliitilise korrektsuse nõuetele allumine. Püüan eriti tähele panna seda, millest ei räägita. Martin Luther ütleb: sa ei vastuta mitte ainult selle eest, mida sa ütled, vaid ka selle eest, millest rääkimist sa väldid. Viimast saab ajaloo uurimise juures ära hoida ajaloolaste koostöö, koos sellega kaasneva sullepiikide murdmisega. Igal otsitaval tõel võib olla palju nüansse.

Nii ei saa võtta puhta tõena ka Magnus Ilmjärve viimaseid avastusi. Nende hindamiseks on vaja ka teisi silmi, kes võib-olla avastavad uusi dokumente või tõlgendavad leitud akte erinevalt. Pealegi pole Moskva arhiivid ju täielikult avatud.

On natuke sarnasust Eesti ja Taani hoiakus lähimiseviku suhtes. Taanis nagu mujalgi Läänes ei taha kommunistid ja nende sümpatisöörid üldse sellest rääkida, mida nad vahepeal on teinud ja kirjutanud, vaid hakkavad selle mainimisel kohe otsima viigu 1930. aastate parempoolsete juures, kelle hulgas olevat olnud Hitleri kiitjaid. Eestis ei taheta ka rääkida ENSV ajastust, vaid pigem neist vigadest, mida tehti endise Eesti Vabariigi ajal. Läänes meenutavad vasakpoolsed oma kriitilisi vihjeid N. Liidu poliitika kohta ja unustavad kõik seda austavad ja toetavad väljendid. Suurim vahe seisneb selles, et endist Eesti Vabariiki kritiseerivad Eestis ka nn rahvuslased, lastes end ära kasutada — just nagu okupatsiooni ajal.

Eestis on tendentsiks kuulutada suurimateks reeturiteks need, kellelt piinamitsa, mille eufemismiks on "töötlemine", pressiti välja andmeid. "Töötledjad" aga olevat täitnud ainult oma kohust!

Ja need, kes ilma "töötlemiseta" tegid koostööd kommunistidega, kas kartusest või karjääri tõttu, need olevat võidelnud Eesti vabaduse eest! Mõned neist olevat ka teenekalt aidanud elimineerida ohtlikke elemente, kelle tegevus ohustas (j)eestlaste edaspidist eksistentsi Moskva kaitsva hõlma all, seepärast tuleb nüüd just neid austada. Väga huvitav oli näiteks *Eesti Ekspressi* reageering küüditamispäeva konverentsile Tallinnas (8. VI 2000): ainult lühiteade ning Enn Sarve ja Jaan Krossi mustamine. Mitte ühtegi taunivat sõna küüditajate kohta! Reeturiteks peetakse ju ka neid, kellel õnnestus põgenedes pääseda, kes ei lasknud end ära tappa? Siis oleks ju olnud palju lihtsam!

"OMADE" TAUST JA TAASTÕUS

Selle hoiaku mõistmiseks on vaja meenutada unustatud 1940. a sündmusi, Eesti okupeerimist ja sellele järgnenud Eesti eliidi enamiku hävitamist. Kes pääsesid 1940–1941 vangistusest ja küüditamisest, põgenesid suurelt osalt Läände. Nii tuli riigireeturite kollaboratsioon rajada neile, kes olid kohale jäänud, keda nüüd edutati süsteemi teenriteks, loomulikult nõudes neilt vajalikku kuulekust. Vastutasuks said nad hüvesid, millega püüti vaigistada-tuimendada nende südametunnistust. Jätkevad väljapuhastused-repressioonid sundisid neid vaikima, olukorraga harjuma, olema tänulikud nende eeliste eest, mida pakkusid võõra võimu esindajad — see annab end veel nüüdki tunda. Tekkis ju koguni sõbralikke vahekordi, nagu tihti ka vangivalvurite ja vangide, pantvangide võtjate ja nende ohvrite vahel. Elu tahtis elamist, selline areng ja käitumine on olnud üsna normaalne kõigis totalitaarsetes riikides.

2000. a augustikuu *Loomingus* on võetud käsile Eesti riigijuhid. Vaapo Vaher käsitleb Pätsi ja Merd, esimest üldiselt väga negatiivselt, eriti kuidas teda kritiseerisid kirjanikud. Toomas Kall puudutab Varest ja Barbarust kirjanduslikult kui kaht erinevat isikut. Ülo Tuuliku hoole all on Käbin, eriti tema ja Tuglase vahekord. Ei varjata tema puhastustööd, raevukat hoiakut Tuglase vastu, aga talle jääb ikka viimane sõna, et tema vahekord Tuglasega olevat hiljem olnud hea, mida võivat Tuuliku arvates usaldada, kuigi pole võimalik seda kontrollida. Ikka "vanad head

omad" — ei saada lahti oma tausta taagast, kuigi püütakse seda verbaalselt mõnd negatiivset fakti mainides maha küürida. Käbini ja Tuuliku vahekord on ju nähtavasti olnud korralik. Kuidas aga rahvas neid kollaborante iseloomustas, see neid kirjamehi ei huvita.

Pagulastele pannakse pahaks, et nad idealiseerivad endist Eesti Vabariiki, mis on nende taustaks. Juhitakse tähelepanu Pätsi pin-nule nende silmis, aga ei märgata kommunismi palki oma silmas. Nii sõimab pada katelt! Taasvabanemise kulgedes räägiti palju kommunistliku süsteemi pahedest, aga nüüd on need on kattumas unustuslinikuga, mis annab sellele ajale koguni natuke sära. Näi-teks meenutati väga positiivselt 1980. a Tallinna olümpiaregati 20. juubelit, kuigi selle taga seisis Moskva püüe saada tunnustust Eesti liitmisele N. Liiduga.

Pärast taasvabanemist kartsid paljud kollaborandid, et neid tabab kättemaks, et neid koheldakse samal kombel, nagu nemad võimule tulles ja seda säilitades kohtlesid oma vastaseid. Seda aga ei juhtunud ja aegamööda on kartus asendunud ülbusega, eriti neil, kellel ei õnnestunud kiire mantlivahetus.

Saksa okupatsiooni alt vabanenud maades mõisteti räige üldis-tamisega hukka igasugune koostöö okupantidega. Aja kulgedes on siiski hakatud kollaboratsiooni nüansse analüüsima. Eesti taas-vabanemine kulges rahulikumalt — suur osa kollaborantidest jäi esindama võimu järjepidevust. Nad on enamasti olnud kurdid kriitika vastu, pole vastanud avalikele kirjadele: karavan on läi-nud edasi, vanad kaamelid sörkimas eesotsas. Nad on suutnud oma panuse hindamise arengut muuta vastupidiseks: üha roh-kem kehtib positiivne üldistamine. Ei tehta vahet huntide, jäneste ja rebaste vahel — kõik olevat Eestile kasu toonud ja eestluse säilitamiseks tõhusa panuse andnud.

Üks suur grupp kindlaid ENSV pooldajaid arvab, et tuleb kõik unustada, sest polevat olnud mingit okupatsiooni, isegi hundid KGBs olevat olnud targad inimesed, kes teadsid, mida nad tee-vad, ja neist olevat palju kasu olnud. Lähimineviku kuritegude unustust soovivad aga mitmed sääraseidki, kes rõhutavad, et nad ise või nende vanemad-sugulased olevat Siberis kannatanud. Jääb mulje, et paljud eestlased käituvad nagu vägistatud, kes meelsami-ni ei tahaks sellest rääkida, on haavunud, kui keegi seda meenutab,

eelistavad otsida süüd enda juurest. On võimalik, et see mängib teatud osa eespool mainitud ajaloolaste juures. On lihtsalt häbi, et nende vanavanemad lasid end vastupanuta vägistada, sellele on vaja leida seletust, mis on kõige lihtsam, kui saab tõendada, et nad enne seda mehkeldasid oma vägistajatega. Sel kombel saab koguni vägistamist õigustada, kurjategijate asemel süüdistatakse ohvreid!

Kas ei saaks rakendada KGBlaste suhtes inimsusevastastest kuritegudest rääkivat rahvusvahelist seadusandlust, mille järgi nende kuriteod ei aegu? Kahjuks mitte, sest KGB pole kuulutatud kuritegelikuks organisatsiooniks. Selle eest on hoolitsenud nende tööandjad, kes Eesti Vabariigi järjepidevusest rääkides püüavad selle sildi all säilitada ENSV järjepidevust. See, et N. Liidu, kommunistliku partei ega KGB kuritöid pole avalikult hukka mõistetud, on just Eesti okupatsiooni eitajate suurim trump, mida nad triumfeerivalt arvamustlauale pörutavad.

“OMAD KAMBAKAASLASED” KULTUURI VALLAS

Hitleri poolt okupeeritud riikides olid natsismi ideesid toetanud kirjanikud pärast 1945. aastat surnud hinged. Kujukaks näiteks on Nobeli laureaat Knut Hamsun, kes avaldas natsismile verbaalset sümpaatiat ja vangistati 86-aastaselt ning mõisteti süüdi kolm aastat hiljem. Eestis jäid isegi kirjanike ideoloogilised kupjad, endine hävituspataljonlane Endel Sõgel ja komparteilise kultuuri esindaja Olaf Utt, edasi Kirjanike Liidu liikmeks ja osalesid selle koosolekutel. Nende väljaheitmist ei soovinud enamik kolleegidest, kes küll olid maitsenud piitsa, aga nähtavasti hindasid kõrgemalt präänikut, nii et Sõgla 70. sünnipäeva puhul, mida tähistati Underi-Tuglase kultuurikeskuses, oli ajakirjanduses rahulolematuse väljendamine kõrval ka positiivseid iseloomustusi. Sõgel ise endal mingit süüd ei tunnetanud, aga ta oli nähtavasti kõigest hoolimata “kirjanike kambas oma mees”, nagu iseloomustas miilits-kirjanikku Rudolf Rimmelit tema 63. sünnipäeva puhul kolleeg Rein Veidemann (*Eesti Päevaleht*, 27. VII 2000).

Mõne endise juhtiva tegelase kaitseks on rõhutatud, et ta olevat olnud hea kirjanik. Ka Knut Hamsun oli hea kirjanik ja jääbki selleks, aga sümpaatiaga natsismi vastu kaotas ta oma au, nagu

näiteks ka Ezra Pound, kes kuulutati vaimuhaigeks, ja P. G. Wodehouse, kes pidi emigreeruma Ameerikasse. Eesti kirjanikud ja teised kultuuritegelased, kes toetasid aktiivselt oma rahva reetureid, pole saanud vähimatki häbiplekki oma aule.

Üsna tüüpiline on Veiko Märka hoiak, mis ilmneb tema katses analüüsida Jaan Roosi päevikuid (*Läbi punase öö*, I ja II, 1997 ja 2000). See on üldiselt põhjalik ja ka korralikult refereeritud, esitab mõistlikke mõtteid, aga tema enda hinnanguid ja seisukohti varjutab kahjuks mõnikord retsenseerija enda ajaline taust. Kui Jaan Roos imestab eestlaste (mitte ainult eestlastest kommunistide, nagu ütleb ebaloogiliselt Märka) värvivahetuse ja sellega kaasnenud silmakirjalikkuse üle, eriti kui on tegemist akadeemilisest ringkonnast võrsunutega (Hans Kruus, Nigol Andresen, Richard Kleis, aga ka Tuglas ja Semper), kaitseb Märka neid: "Praegu tundub nende teguviis täiesti mõistetav ja inimlik: seevõrd järsk ja pealesunnitud diskursuse vahetumine langeb loovisikule osaks parimal juhul kord elus. Kindlasti on väga ahvatlev oma intellekti sellises kohanemise ääsitules läbi proovida." (*Looming*, 2000, nr 9, lk 1422.) Selles "ääsitules" põles ka Saksa okupatsiooni ajal kannatanud Hugo Raudsepp.

See langes loovisikutele osaks ka kümmekond aastat tagasi, seekord mitte pealesunnitult, kuigi mõned vahepealsed tegelased võivad seda arvata. Huvitav on seda võrrelda ühe teise Märka teesiga, kus ta tõstab esile intelligentsi paremat kohanemisvõimet: "Loodusteaduses peetakse eluvorme, mis suudavad muutuvates tingimustes paremini kohaneda, intelligentsemateks. Sama peaks kehtima ka inimeste kohta." (Samas, lk 1420.) See kehtib nähtavasti ka taasiseseisvunud Eestis. Märka unustab, et kõige suuremad kohanejad on parasiidid oma bioloogilise adaptatsiooniga. Peale selle seostub looduslik kohanemine tihti nõrgemate hävitamisega, Eestis langes selle ohvriks suurem osa iseseisva mõtlemisega eliidist. Üle elasid osavamad kohanejad, aga neil tuli selle eest tihti maksta hinda, millest praegu ei räägita. Peale selle mõned "rumalad" teisitimõtlejad, kes aitasid säilitada Eesti au Läänes. Märka annab lõpuks siiski Roosile õiguse tema väites: "muudatus toimuvat kindlasti ja seoses üldise korra muudatusega Venemaal" (lk 1427), aga vastupanu peab ta mõttetuks, koguni

eestlusele hädaohlikuks. Ei kujuta ette sellist mõttekäiku mõnel maal, mis on olnud sakslaste poolt okupeeritud.

Kommunismi ei tohigi liiga ägedalt hukka mõista. Näiteks eelistab Rutt Hinrikus, kes muidu on näidanud head arusaama pagulasprobleemidest, selle hindamisel Ristikivi üldinimlikku sõnumit ja arvab, et Albert Kivikase arveteklaarimine, ta poliitilise testamendina tõlgendatav kommunismi eituse kuuluvat ajalukku. Tema sõnumi keel, kibe kokkuvõtte kommunismi kuritegudest romaanis *Kodukäija* (1963), olevat liiga karm ka 1960. aastate lugejatele (*Eesti Päevaleht*, 29. VII 2000). Kas ka need eelistaksid unustusloori, meenutaksid meelsamini selle positiivseid külgi?

NOORUSE NOSTALGIA, AGA KA JULM TÕELIKKUS SAMA PÕLVKONNA LAHUTAJANA

Ega elu olnud ENSVs kõikide jaoks ühtmoodi halb, sest süsteemil oli vaja oma eesmärkide teostamiseks kuulekaid abilisi, kes said selle eest eeliseid. Kuulekuse taga peitub aga tihti sõnakuulmatus, eriti nooremate hulgas. Nii oli ka tollal nendega probleeme, punasest võõbast hoolimata. Neist on võrsunud taasiseseisvunud Eesti juhtkonda, aga ka neil paistab olevat nostalgiat, sest noorus oma vempude ja tempudega on tagasivaates ilus aeg. Mingit erilist nostalgiat pole aga sellel põlvkonnal, kes pidi edasi viima endist Eesti Vabariiki, kuid oli sunnitud nägema selle hävitamist, suurelt osalt ise hävides.

See kehtib nende kohta, keda veeti 1941. a perekondadega Siberisse, kust suur osa enam tagasi ei pöördunud. Samuti nende kohta, kes Saksa ja Soome mundris püüdsid tõkestada uut Vene okupatsiooni. Ka nende kohta, kes 1941. a viidi mobilisatsiooniga Venemaale, kus neid koheldi loomalikult, nii et umbes 10 000 hukkus ebainimlikes tingimustes. Ülejäänud said osalt oma elu päästa punakorpuse ridades, aidates taastada okupatsiooni. Palju oleneb sellest, kas nad unustasid oma hukkunud kaasmaalased ja teenisid nende mõrvareid või katsusid ainult võimaluste kohaselt jätkata oma elu okupeeritud kodumaal.

Selle õnnetu põlvkonna kümned tuhanded liikmed puhkavad igavest und nimetutes haudades üle kogu Venemaa — ja ka Eesti

pinnal. Paljudel õnnestus siiski pääseda Läände, kus nad olid pinnuks silmas Moskvale ja ka Eesti kollaborantidele, kes püüdsid neid kogu aega mustata, mis on jätnud jälgi praegustegi eestlaste teadvusse. Nad jätkasid oma noorust võõras keskkonnas, püüdsid täiendada ja lõpetada katkenud haridusteed. Samal ajal ei unustanud suurem osa neist oma hukkunud ja langenud kaasmaalasi — nagu nähtavasti tegid punakorpuslased. Oleks ju olnud lihtsam samal kombel kohaneda — ka sulada oma uue asukohamaa rahvasse, mitte rääkida eesti rahva kannatustest. See oli Läänes kaua aega natuke ebameeldiv teema, näidates Lääne demokraatide võimetust, nii et oleks parem olnud sellest vaikida.

Välis- ja kodueestlaste vahele jääb siiski otsustav veelahe. Ei saa nõuda väliseestlastelt, et nad aktsepteeriks eestluse esindajatenä teenekaid kollaborante, kes varem igal kombel püüdsid halvustada ja kompromiteerida neid, kellel oli õnnestunud pääseda Moskva haardest, kelle nostalgia aluseks oli vaba Eesti. Need kollaborandid väitsid ju ka, et Eesti oli tõeliselt vaba ainult N. Liidu hõlma all. Unustati, et selle “vabadusega” käis kaasas koloniseerimine ja eesti keele järkjärguline tagaplaanile tõrjumine — hädaohtlik areng, mille õnneks peatas ajalooratta järsk pöörang.

Ei saa tunnustada ka “kõigest hoolimata headeks eestlasteks” selliseid reetureid nagu näiteks Hans Kruus, kuigi ta võib olla hea ajaloolane, ega seesugust tegelast nagu Kaarel Ird, kes oma sõnul käis “sõnnikut vedamas”, s.t oma kaasmaalasi küüditamas, kuigi temast hiljem sai teenekas ENSV teatritegelane. Nagu paljud teised pidid ka nemad ajutiselt taluma oma peremeeste ebasoosingut, mida ei saa neile plussiks panna, sest see oli paljude truude kommunistide saatus — omad vitsad peksavad!

Oleks ju täiesti ettekujutamatu, et näiteks Norras hakataks rehabiliteerima Vidkun Quislingit — kes ju ka oli väga intelligentne inimene —, sest et pärast Esimest maailmasõda töötas ta kaua koos põgenike abistaja Fridtjof Nanseniga. Sama kehtib Prantsusmaal Esimese maailmasõja kangelase marssal Philippe Pétaini kohta, kes Teise maailmasõja ajal sai oma kodumaal reeturluse esindajaks. Nad said ka oma karistuse. Eestis ollakse tagasihoidlik isegi verbaalse hukkamõistuga. Kas vastab tõele ühe ägedama ütlemisega soome etnoloogi ja tuleviku-uuriija Matti Sarmela arvamus, et “soome-ugrilased on ajaloo lakeirahvas,

alistuv, sulav ja oma kultuurist loobuv, kuid sellest hoolimata veel olemas" (Rein Veidemann, "Lakeirahva väljakutse", *Eesti Päevaleht*, 12. VIII 2000)? Sirje Kiin käsitleb sama laadi probleemi oma artiklis "Integratsioon pole riigiteenus" (*Postimees*, 12. VIII 2000), milles ta muuseas arvab, et eestlased lähevad muulastega kohtudes liiga meelsasti üle võõrkeelele, ja küsib: "Kus lõpeb eestlaste demokraatlik sallivus ning kust algab liigne leplikkus, allaheitlikkus?"

Eestlaste jaoks on eelistatud peremeherahvaks nähtavasti saanud venelased, kes on jaganud neile hirmu ja armu viimase paari põlvkonna kestel, millest ilmselt piisab mentaalseks allumiseks, nagu kohaneb suurelt osalt ka väliseestlaste teine ja eriti kolmas põlvkond oma asukohamaa keele ja mentaliteediga.

VANA KEELEPRUUK UUTE EESMÄRKIDEGA — AGA SAMASUGUSE ALTVEDAMISEGA

Toomas Haug märgib, et mõned praegused agitatsioonikõned meenutavad juba pisut liiga palju 1940. a kommunistide juttu Inglise kapitalile mahamüüdud Eesti Vabariigist (*Postimees*, 15. VIII 2000). Euroliidu-vastases propagandas samastakse Moskva ja Brüssel, Narva elektriijaamade erastamisel ja ka NATO-vastases kampaanias kõlavad endised USA vihkamise fraasid, mida tambiti paljudele tänastele poliitikutele pähe nende nooruses.

Räägitakse pateetiliselt Eesti suveräänsusest ja erapooletusest, unustades, kuhu see viis Eesti 1940. aastal. Globaalses maailmas on väikeriikidel vaja valida korralikke liitlasi. Neutraalsuse puhul neelab meid jälle varem või hiljem suur naaber.

Pole ime, et seda tendentsi esindavad Eestis samad parteid, kes ägedalt agiteerisid Narva elektriijaamade erastamise vastu, nimelt Keskerakond, Eestimaa Rahvaliid, Eestimaa Ühendatud Rahvapartei (venelased) ja Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööpartei (kommunistid). Eriti viimased räägivad vähemalt sama veenvalt demokraatiast kui nende eelkäijad 1940. a suvel. Meenutagem tookordseid ilusaid lubadusi, kusjuures Varese minister Jõeäär ähvardas enne manipuleeritud juulivalimisi karmilt karistada neid, kes levitavad alusetuid kuulujutte natsionaliseerimisest ja Eesti

liitmisest N. Liiduga — tegemist oli ainult suure sõpruse ja vennaliku abiga. Tolles seltskonnas esineb ka Eesti Kristlik Rahvapartei — kas pole kirik veel piisavalt kannatanud, on veel vaja märtreid? Peale selle isegi rahvuslasi nagu näiteks Tiit Madisson.

Kas ka talle on need tegelased, kes väga kõlavalt räägivad Eesti suveräänsusest ja neutraliteedist, mille tagatiseks on eriti hea sõprus Venemaaga, ikka “omad”? Harald Haberman jutustab oma mälestustes *Tagasivaatamisi* (1988, lk 84), kuidas pärast kommunistliku partei legaliseerimist 1940. a suvel tuli tema vastuvõtule Jaan Tõnisson, soovides tühistada ka presidendi keeldu Rahvaerakonna kohta. Haberman oli üllatatud, kuidas selline poliitikas vana kala võib olla nii naiivne. Suurim üllatus seisis alles ees, kui Tõnisson andis talle tutvumiseks kaks mahukat kausta kogu partei koosseisuga, jättes need järgmise päevani tema kätte. “Nii oli meie käes kogu Rahvaerakonna koosseis,” lisab Haberman triumfeerivalt. Kuigi see episood võib olla tema poolt ilustatud, näitab see, et Tõnisson nähtavasti siiski kohtles Habermanni kui “oma” — nimelt kolleegi Tartu Ülikoolist.

Selline usaldus läks ka teistele palju maksma, selle viitsad peksid samal kombel vabadusvõitlejaid. Samuti pagulasi, kes näiteks algul usaldasid surmalaagris hukkunud Eesti diplomaadi poega Juhan Tuldavat, kes tuli “ärähüppaja” sildi all Rootsist. Tema paljastamine N. Liidu spioonina pole ka pärast N. Liidu kokkuvarisemist tema mainet kahandanud. Tartu ülikoolis on ta emeriitprofessorina endiselt “oma mees”.

Tuldava nimetamist emeriitprofessoriks püüti küll takistada, aga Tartu ülikool peab tema teaduslikku panust tähtsamaks kui kodumaa ja ka oma vanemate reetmist. See on ainulaadne hoiak, sest teaduslik panus pole ajaloos päästnud reetureid, aga Tartu ülikool hiilib sellest mööda, väites, et süüdistused tema vastu polevat tõendatud. See on nähtavasti väga kõrgetasemeline akadeemiline marksistlik-sofistlik loogika, sest spioonid ei tunnista tavaliselt oma süüid. Ta pole aga teinud katsetki oma au kaitsmiseks süüdistusi kohtulikult tõrjuda. Tema esinemine “ärähüppajana” ja sellele järgnenud andekusele rajatud akadeemiline karjäär Rootsis, mis äkki katkes, sest ta paljastamise kartusel tagasi hüppas, misjärel teda “karistati” akadeemilise ametikohaga, sest oli võimatu teda jätkuvalt spioonina rakendada — kas see oli tavaline ärähüppajate

kohtlemine N. Liidus? Enda käitumisega müüs ta oma eestlase au, mida Tartu ülikool püüdis taastada teadlase auna — kas talle on lubatud rohkem kui tavalistele surelikele? Kas ta mälestab noruspäi oma mõrvatud isa välisministeeriumi autahvlil?

Tema eriseisundist annab tõendust hiljuti ilmunud *Eesti Entsüklopeedia* 14. köide "Eesti elulood", kus tema kohta öeldakse järgmist (lk 554): "Läks 1955 Rootsi, lõpetas 1957 Stockholmi ülikooli germaani ja slaavi keelte erialal. Et lääneriikide luure hakkas teda jälitama (*Izvestija*, okt. 1963) tuli ta 1963 tagasi N. Liitu ja on a-st 1964 olnud Tartu Ülikooli õppejõud." Ta tuli ju Rootsi "põgenikuna" ning "luure jälitamine" seisnes tema paljastamises KGB agendina. Teda ei peetud vääriliseks ENE jaoks, millega välditi valetamist, mida aga võib või peab tegema nüüd?*

"OMAD" NII EESTIS KUI MOSKVAS

Unustatud 1940. a suvel tervitasid paljud eestivenelased okupante siiski omadena (*naši*), kuigi neil oli elu parem Eestis kui N. Liidus. Neist said osalt ka okupantide truud teenrid, kuigi eriti nende paremikki kahtlustati: olid elanud liiga kaua kapitalistlikus riigis. Nii hävitati Eestis ka palju vene kultuuri ning likvideeriti selle esindajaid.

Nõukogude okupatsiooni ajal püüdesid vene keelt purssivad eesti kollaborandid seda tunnustust — *naši* oli kõrgeim hinne Moskvas. Seda saavutasid lihtsamini 1930. aastate puhastusest pääsenud Venemaa eestlased, keda suunati Eestisse selle maa kangekaelset rahvast tasalülitama ja neist korralikke nõukogude inimesi vormima. Tuntumad neist on Johannes-Ivan Käbin ja Karl Vaino. Kõigist nende nüüd eriti esile tõstetud "heategudest" hoolimata oli nende siht kindel: venestamine, kusjuures eestlust

*KGB tegevuse uurija Jaak Pihlau on teinud kindlaks, et Tuldava-Haman tegutses enne Rootsi saatmist ka Eestis agendinime Voronin varjus provokaatorina ja inimeste Siberisse saatjana. See on ka täiesti mõistetav, et tal tuli teha siin nn sellitööd enne välisluuresse suunamist. Ja ilmselt tegi ta seda peremehi rahuldades, sest näiteks teist teenekat agentti Toomas Hellatit kavatsustest hoolimata ikkagi Rootsi ei usaldatud saata. *Jaan Isotamm*.

võis säilitada folkloori tasemel. Teatavasti see ei õnnestunud, sest kõik "omad" ei läinud sellega kaasa. Ka sundis välismaailma tähelepanu koos üha parema informatsioonitehnikaga tagasihoidlikumale käitumisele.

Kui algas N. Liidu lagunemise protsess, siis püüti seda kontrollida "omade" rakendamisega. Nad osalesid arvukalt Rahvarinde liikumistes, mis loodi *perestroika* ja *glasnost*'i toetuseks. Kui Moskva riigipöörajad 1991. a augustis selle impeeriumi uppi löid, vabanesid kõik liiduvabariigid, aga nende vabadusel oli erinevusi. Enamikus jäid seal etteotsa *naši*. Kaukaasias õnnestus neil küll alles pärast edukat olukorra destabiliseerimist jälle võimule pääseda, mida võib natuke võrrelda 1920. aastatega. Balti riikides see ebaõnnestus, sest vastukaaluna eksisteeris tugev rahvuslik liikumine, mida toetasid arvukad pagulased. Teistel liiduvabariikidel polnud selliseid probleeme.

"Omadel" tuli ka Eestis leppida võimu jagamisega, mis kutsus nende hulgas välja viha pagulaste vastu, kellelt taheti isegi võtta hääleõigust. Moskvast valmistas pettumust asjaolu, et hoolimata poolesajandilisest ajupesust oli Balti riikides siiski säilinud liiga tugev soov tõelise vabaduse järele. Erinevalt teistest liiduvabariikidest elas siin ja ka paguluses neid, kes olid selle eest võidelnud.

Pärast Eesti taasvabanemist teeb Moskva ikka veel teravat vahet *naši* ja teiste vahel. Kujukaks näiteks on kontaktid Eesti-Vene ühiskomisjonis. Selle Vene-poolne peaesindaja, asepeaminister Matvijenko leidis kohe ühise keele peaminister Mart Siimanniga, kes oli okupatsiooni ajal Tartu Riiklikus Ülikoolis dialektilise ja ajaloolise materialismi ning teadusliku ateismi lektor, seega *naš*, kuna tema järglane, metsavendade (ehk bandiitide) uurija, ajaloolane Mart Laar ei saavutanud sama sümpaatiat.

KAS EESTI VABARIIK ON 83-AASTANE?

Ametlikult tähistatatakse käesoleval aastal Eesti Vabariigi 83. aastapäeva. Samal ajal pole võetud lõplikku seisukohta, kuidas tuleks käsitleda ENSV perioodi.

Moskva väidab, et Eesti ühendamise N. Liiduga 1940. a oli vabatahtlik liitumine, millega lakkas eksisteerimast kodanlik Eesti

Vabariik ja lõpetas oma kehtivuse Tartu rahu. Seega on 1991. a taastatud Eesti Vabariik tegelikult omavoliliselt N. Liidust lahku löönud liiduvabariik. Et N. Liit lagunes ise, siis ei tohiks seda pahaks panna. Kui seda siiski tehakse, on põhjuseks Eesti tahtmatus liituda uue Venemaa juhtimisel moodustatud liidu SRÜga ja soov ühineda Euroliidu ja NATOga, mis raskendaks teed tagasi Venemaa rüppe.

Saksamaa poolt sõja eel ja kestel annekteeritud ja okupeeritud ning osalt ka Saksamaaga liidetud maad käsitavad seda perioodi ainult okupatsioonina. Ka Eestis tegid Litzmann ja Mäe mõndagi positiivset, aga nad olid ikkagi okupantide teenrid, mis on nendele antud hinnangu aluseks.

Nii tuleb ka 1940. a "riigipöörajaid" ajalooliselt vaadelda Eesti Vabariigi reeturitena, kes küll olid "omad", aga soovisid pigem olla *naši*, millest peakski lähtuma nende panuse hindamine. Loomulikult olid nemadki inimesed oma sõpruskonnaga, kes said sellest kasu, aga sellel ei tohiks olla otsustavat tähtsust. Eesti Vabariik eksisteeris ju edasi, niihästi paljude eestlaste südames Eestis ja paguluses kui ka mitme lääneriigi diplomaatilises protokollis, kus eriti tähtis osa oli Ameerika Ühendriikidel. Järjepidevuse sümboolseks esindajaks oli Eesti eksilvalitsus.

Seda pole aga tahtnud tunnustada teatud ringkonnad, kelle taustaks on Eesti Vabariigi reetjad. Nad esindavad teist ešeloni, mis oleks jätkanud oma inspiiraatorite poliitikat, aga mille eesmärgiks muutuvus olukorras oli luua uus riik, mis põhineks ENSV-l. Sellega alustati juba N. Liidu koosseisus, võttes üle vanad sümbolid, aga soovides respektierida oma eelkäijaid. Seda tõkestas algul eestlaste entusiasm, aga selle vaibudes kasutatakse nõukogude süsteemi likvideerimise probleeme vahepealse kollaboratsioonismi õigustamiseks ja ilustamiseks, sest sama hoiak oli ju neile pärandatud. Kasutatakse ära rahva rahulolematust kehtiva olukorraga. Ei kohkuta tagasi natsionalismist, kuigi samal ajal püütakse säilitada *naši*-vahekorda.

Selleks on kaasa aidanud ka Lääne hoiak, kus iga hinna eest püütakse säilitada head vahekorda Venemaaga ja hellitatakse ikka veel utoopiat demokraatlikust Venemaast. See soodustab Moskva kriitikat Eesti vastu, vastupidist ei peeta sündsaks.

Samuti takistab see Venemaa kommunismi kuritegude paljastamist, millest vahetevahel räägitakse, aga mis ka sellega piirdub. Nende kuritegude taga seisab põhiliselt küll Moskva, aga impulsid tulid tihti "omadelt", kes aitasid ka neid kuritegusid korda saata.

Mõne tähtpäeva puhul räägivad poliitikud silmakirjalikult mõjuva rituaalse rutiiniga austavalt dissidentidest, aga kuidas koheldakse või vaadeldakse meid tegelikkuses? Nad on jälle muutunud peaaegu mitte-eksisteerivateks, nagu näiteks Mart Niklus, või tülikateks virisejateks, nagu Enn Tarto, kes katsub kaasa mängida poliitilist mängu, seejuures siiski autsaideriks jäädes.

Meetmed nende "omade" paljastamiseks, kes on kahjustanud eesti rahvast, püüdes olla *naši*, on olnud mõjuta. Süümevannet enam ei nõuta, varem seda ei kontrollitud. Avalikustatakse küll mõnikord üksikuid isikuid, kes on teinud koostööd KGBga, aga see toimub nii aeglaselt, et kestab vist veel aastakümneid, nii et selle tähendus on tühine. Alles üheksa aastat pärast Eesti taasvabanemist hakkab kaitsepolitsei kontrollima nende tausta, kes kandideerivad kõrgematesse riigiametitesse. Ka sellel pole mingit tähendust, sest kes pole vahepealset kontrolli puudumist ära kasutanud, on lihtsalt rumal, need aga saavat ka kirikus peksta. Pealegi on neil häid kaitsjaid: endisi elukutselisi ülemnõukogulasi istub veel Riigikoguski — ikka "omad"!

Kui tahetakse ajalooliselt säilitada Eesti Vabariiki alates 1918. aastast, ei tuleks okupatsiooniperioodi tõlgendada mitte "omade" ja nende kaitsjate-järehtulijate, vaid uue põlvkonna vaatekohast, millel on teine ettekujutus vabadusest. Seni pole see veel õnnestunud, sest hoolimata katsetest taasvabanemise algaastatel on vahepeal "oma heade kommunistide" kaitsjad oma positsioone kindlustanud, mida näitab ilmekalt 1940. a suve sündmuste — Eesti okupeerimise ja reetmise — 60. aastapäeva peaaegu täielik mahavaikimine.

Võib-olla leitakse siin kompromiss, eriti kui 2001. a presidendivalimised võidab "õige mees" ja järgmised Riigikogu valimised praegune opositsioon? Siis võib mahendada Pätsi põlgamist, Lauristini lahkamist ja Vaino vihkamist, tõlgendada varem aega kui tavalist probleemiderikast ajalugu, misjärel Eesti vabanes liiduvabariigi staatusest N. Liidu lagunedes 1991. a augustis, kui loodi kolmas vabariik.

20. august on nähtavasti muutumas tõeliseks praeguse Eesti iseseisvuspäevaks. Selle poole püüab eriti Keskerakond, kelle liider Edgar Savisaar tookord oli valitsuse juht: õigel ajal õigel kohal. Ka praegune valitsus asutas komisjoni selle päeva väärikaks tähistamiseks. Noor keskerakondlane Kadri Must, kes on ajaloomagistrant, avaldas nende augustipäevade kohta uurimuse. Nagu mainitud, vältis meedia käesoleval suvel peaaegu täielikult fakti, et möödus 60 aastat Eesti okupeerimisest, juuni riigipöördest, manipuleeritud juulivalimistest ja 6. augusti "vabatahtlikust" astumisest N. Liitu. 20. augustil edastasid aga raadio- ja telekanalid terve päeva 1991. a augustisündmuste heietusi.

Erandiks oli raadiosaade "Ajalootund", kus käsitles 1940. a sündmusi "vana hea kommunist" Hillar Palamets. Seda kommenteeris Uku-Ralf Tobi (*Sirp*, 11. VIII 2000) oma päevikus 7. ja 8. augustist. Talle paistis, et Palamets räägib hoopis teist juttu, kui kirjutaja oli IV klassis õppinud tema ajalooõpikust. Jäi mulje, et teda sunnitakse praegu rääkima teisiti, kui ta tegelikult mõtleb. Tobi leidis üles Palametsa *Jutustusi kodumaa ajaloo*st (1964) ja lahendas mõistatuse. 51. peatüki järel on Palamets andnud koduse ülesande: "Valmista järgmise kava kohaselt ette jutustus esimest nõukogude aastast Eestis." Nüüd ta oligi selle ette valmistanud ja jutustas seda raadios.

Jälle kerkib ebaviisakaid küsimusi. Hillar Palamets on ise tunnistanud, et ta oli täiesti lojaalne nõukogude korrale ja on oma kirjutusi vabandanud sellega, et ta püüdis nii takistada koolis venekeelsete valede õpetamist. Oli siis parem valetada eesti keeles?! Kas ta räägib nüüd tõtt? Tema jätkuv lojaalsus on ju valitseva süsteemi teenimine, ta ei vii sellega ajalooeadust põrmugi edasi. Miks ei uuri mõni noorem Eesti ajaloolane Ilmjärve eeskujul Moskva arhiive, leidmaks lisaandmeid 1940. a suve sündmuste kohta? Või on see jälle ebasobiv teema, sest et liitumine N. Liiduga vabatahtlik? Võib äkki leida kompromiteerivat materjali tegelaste kohta, kes Eestis sellele kaasa aitasid?

Juba arvavad mõned kommentaatorid, et Prantsusmaa eeskujul oleks vaja ka meie vabariike nummerdada, kusjuures ENSV-le jääks auväärne teine koht. III vabariigi 10. aastapäeva eel on ka "omade" meeskond nii kaugele jõudnud, et hakkab aeg-ajalt oma versiooni kinnistama? Aga nagu Berliini ülikooli õigusteaduse

doktorant Lauri Mälksoo arvab, tuleb siis ka oma osa N. Liidu välisvõlast üle võtta (*Postimees*, 18. VIII 2000). See oleks loomulikult Moskvale väga meelepärane.

Eesti riike on aga mitut sorti ja anname koguni prantslastele paar silma ette. Meil on üldiselt võttes parlamentaarne Eesti Vabariik (1918–1934), autoritaarne Pätsi riik (1934–1940), esimene Lauristini ja Säre ENSV (1940–1941), Mäe omavalitsusriik (1941–1944), Uluotsa-Tiefi lühivabariik (1944), teine Karotamme-Käbini-Vaino ENSV (1944–1991) ja nüüd Savisaare-Laari kompromiss-kaklusevabariik — kokku seitse!

Üks kaasmõtleja, kes ise on eelviimase “vabariigi” olemust oma nahal tunda saanud, juhtis minu tähelepanu iseseisvuse lõpuaastate poleemikale, milles esitati Eesti Vabariigi sünnipäevaks 28. november 1917, kui Maanõukogu otsustas kuulutada end Eesti ainsaks kõrgemaks võimukandjaks. Lisaks võiks ju ka meenutada Narva Eestimaa Tööraha Kommunaat, mis kuulutati välja 29. novembril 1918 ja mida pole ka eespool arvestatud. Loetelust jäävad samuti välja pagulasaastate välismaised eksiilvalitsused.

Kas tuleb devalveerida 1918. a 24. veebruar unustamisväärseks ajalooliseks tähtpäevaks, nagu näiteks seda juba on 1940. a 6. august, ja alustada ajaarvamist uue vabariigi algusest, uute rahvuskangelastega? See viiks Eesti samale tasemele kunagiste “vennasvabariikidega”. Juba räägitakse üha rohkem inimliku näoga sotsialismist, kuigi selle varasemal praktiseerimisel paljastus kommunismi jube lõust. Kui õnnestub ka rahvast veenda, et Euroliit on vähemalt sama halb kui N. Liit, siis avaneb tee SRÜsse ja suur Venemaa turg, koos Siberiga.

Räägitakse ülevoolavalt mõne kommunistliku poliitiku suurest panusest Eesti taasvabanemisel, seejuures unustades, et suurima panuse andsid selleks Moskva putšistid. Pihkva dessantdiviisil lasti ju vabalt Tallinna sõita, vastupanu oli loomulikult mõttetu. Oli rohkem õnne kui 1940. aastal, Moskvast ei tulnud võimule Janajevi kamp ning N. Liit lagunes. Kuigi seekord valitses Läänes suur sümpaatia Eesti vabadustaotluste suhtes, oli selle eelduseks Moskva nõusolek, mida aga ei tahtnud anda Gorbatšov ja veelgi vähem Janajev. Viimase võimulejäämisel, millega juba mõnes riigis arvestati, poleks Lääs peale tavalist “sügava mure” aval-

damist, nagu hiljem Tšetšeenia puhul, ka seekord midagi Eesti toetuseks ette võtnud.

Eesti võlgneb tõepoolest oma vabaduse eest teatavat tänu kommunistidele, aga mitte Tallinna, vaid Moskva omadele. Nagu ilmneb intervjuust EKP tookordse juhi Vaino Väljasega "taasiseseisvuspäeva" 12. aastapäeva tähistamisel (*Postimees*, 16. XI 2000), kasutati sõna "suveräänsus" nimme. ENSVs 1979. a ilmunud võõrsõnade leksikon defineerib suveräänsust kui riigi täielikku sõltumatust teistest riikidest nii sise- kui välispoliitikas. Intervjuust ilmneb, et selle mõiste kasutamine oli liiduvabariigile siiski vaid malekäik, aga mitte iseseisvuse, vaid paremate tingimustega liidulepingu saavutamiseks ning kompartei juhtiva osa säilitamiseks. Ei tohi unustada, et teatud mõisteid tõlgendati N. Liidus ja Läänes erinevalt, näiteks "demokraatia", "vabadus", aga ka "suveräänsus". N. Liidu konstitutsioon nimetab liiduvabariike suveräänseteks sotsialistlikeks nõukogude riikideks (art. 76).

Loodetavasti jääb eespool esitatud tulevikuvision ainult pahaks unenäoks. Võib-olla ei sure välja mitte ainult see nõukogude inimeste — "heade omade" — põlvkond, mis oli viimas eesti keelt ja meelt ajaloo kolikambrisse, vaid ebaõnnestub ka nende järglastel pealekasvava noorsoo mõjutamine? Või oli ja on nende mõju nii tugev, et eestlased pikapeale on harjunud eelistama võõrast, nagu praegused noored tihti ida asemel läände vaatavad? Samas on idapoolne surve kogu aeg tugev. Isegi mitmed rahvuslased on lasknud end rakendada sama vankri ette, aga silmaklappide tõttu ei näe nad oma paarilisi ega taipu sihti. Kas saame jätkuvalt tähistada Eesti Vabariigi aastapäeva (ainult) eesti keeles?

Iga põlvkond kirjutab ajalugu oma lähtekohast. Praegu on selles nähtavasti tasapisi kujunemas ENSV, millest paljudel täna test tegelastest kõigest hoolimata on nostalgilisi mälestusi. Nad jõudsid ju üsna kaugele oma väljaõppega, mille sihiks oli nõukogude inimene. Selle hoiaku kanoniseerimiseks on vaja vigade otsimise ettekäändel mustata eelnev aega, millest neil pole isiklikke kogemusi, vaid ainult vahepealse propaganda riismeid. Kuigi nad taipavad, et nende tõlgendus ei jää viimaseks, loodavad nad sel kombel parandada oma eelkäijate mainet, eriti rõhutades vajadust sõpruseks Venemaaga. See ei tohtivat aga tähendada tra-

ditsioonilist lõimitamist suure naabri ees, vaid kahe demokraatliku riigi normaalseid suhteid.

Venemaa hoiak on aga selge: ei taheta kuulda midagi Tartu rahust, mis on Eesti vabaduse ajalooliseks nurgakiviks. Selles tunnustas N. Venemaa igaveseks ajaks Eesti iseseisvust, mida soovitakse annulleerida 1940. a N. Liiduga "vabatahtliku liitumisega". Kui Eesti hea vahekorra säilitamiseks mängib kaasa seda mängu, siis on ainus tõeline vabariik praegune, varasemad olid ainult vaheetapid. 24. veebruari rõhutamine võiks ka mõjuda haavavalt Venemaale, kes ju tookord alandavalt oli sunnitud andma Eesti vabaks. Pole unustatud väide, et Lenin kinkis Eestile vabaduse, suursaadik Gluhhovi kohaselt olevat Venemaa teinud seda koguni kaks korda.

Tuleb ka seda arvestada, et Jeltsin pidas läbirääkimisi "omadega", kellel oli juhtiv osa selles Eesti Vabariigis, mida tunnustas Moskva. Praegu arvab Venemaa, et Tartu rahu oli talle alandavalt peale surutud, sellega kehtetu, aga sama võib ju vajaduse korral öelda Putin Eesti iseseisvuse tunnustamise kohta 1991. a.

Esialgul kasutab Venemaa majanduslikke ja verbaalseid vahendeid oma mõju tugevdamiseks — ja ka taastamiseks? Majanduslikud meetmed on tekitanud muret ärimeeste ja "omade" seas, pole aga saavutanud loodetavat mõju. Verbaalsete rünnakute eesmärgiks on Eesti rahvusvaheline maine, laskemoonaks korduvad süüdistused venekeelse vähemusrahva inimõiguste rikkumises. Ka need pole siiski soovitud mõju avaldanud, on aga sundinud Eesti valitsust käituma tagasihoidlikult — loobuma omapoolsetest süüdistustest.

"Omade" pukki aitamiseks korraldati Kaukaasias rahva meelevaldusi. Sama tendentsi on märgata ka Eestis, kusjuures püütakse igasuguste laimu- ja kuulujuttudega valitsuse kohta üles ässitada rahvast. Eestlased võivad küll olla vihased, on siiski rahulikumad kui nende idapoolsed naabrid. Sel kombel pole olnud võimalik tekitada vajalikku segadust, ka mitte vajalikul määral mobiliseerida omakeelseid ja -meelseid, kes kõigest hoolimata eelistavad stabiilsemat Eestit ebakindlale Venemaale. Nii jääb üle "omade" renessanss valimiste kaudu, mis on ainult osalt õnnestunud — ja mille kestmise võimalused aja jooksul kahanevad. Algul ebaõnnestunud katsed ENSV legaliseerimiseks Eesti Va-

bariigina võivad viia tähtpäevade muutmiseni. Esialgu paistab see olevat ENSV viimase sovetiseerunud põlvkonna katse oma panuse tunnustamiseks — loodetavasti ainult üleminekulüli teel vabade Euroopa riikide koostöö perre.

JÄRELDUSI JA TULEVIKUPERSPEKTIIVE

Pärast Moskva 1991. a 19. augusti riigipöördekatset võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 20. augustil vastu Eesti Komitee juhtidega kooskõlastatud otsuse Eesti iseseisvusest ja Põhiseadusliku Assamblee moodustamisest pariteetsetel alustel Eesti Vabariigi põhiseaduse koostamiseks. Näiliselt võitsid Eesti Kongressi ideed ja said lüüa nn kolmanda vabariigi ideoloogia pooldajad. Nurjus Ülemnõukogu esialgne kavatsus kuulutada välja Eesti Vabariik, seega N. Liidust lahtilõõnud uus riik. Tegelikult oli see kaugeleulatavate tagajärgedega kompromiss kehtiva süsteemi esindajate ja endise Eesti Vabariigi taastajate vahel.

Analoogiline oleks olnud 1918. a novembris Eesti Maanõukogu ja Eestimaa Riütelkonna ühine organ või aasta varem samasugune Maanõukogu ning Tallinna soveti vahel. Äärmuslikum analoogia oleks 1919. a kompromiss Eestimaa Tööraha Kommuuni ja Asutava Kogu vahel. Viimast iseloomustati nagunii välismaiste vaatlajate poolt poolbolševistlikuna.

Vahe seisneb selles, et Vene tsaaririigis oli kõigest survest hoolimata võimalik niihästi iseseisvalt mõelda kui ka püüda neid mõtteid realiseerida. N. Liidus oli see aga suurimaks surmapatuks ja poolesaja-aastase okupatsiooni ajal taluti ainult sõnakuulelikke kollaborante ning püüti elimineerida niihästi teisitimõtlejaid kui ka teatud hetke parteiilist kõrvalekaldujaid. Tõelise vabaduse ihkajaid isoleeriti range režiimiga laagrites laial Venemaal, kus paljud jätsid oma elu, või alandati Eestis "katlakütja" tasemele, nagu neid halvustavalt iseloomustasid pärast kompromissvabariigi loomist selle edukad võimukandjad, varasemad agarad sotsialismi ülesehitajad. Aastakümneid kestnud okupatsiooni surve tulemusena olid viimased aga tuntud tegelased, keda rahvas seetõttu eelistas, kuna vahepealsed vabadusmõtte kandjad olid enamikus vähetuntud või anonüümsed või jälle pagulased, kelle vastu oli ka õnnestunud külvata viha ja kadedust. Nii ei saanud taasvabane-

nud Eesti mööda neist väidetavalt suurte kogemustega isikutest, kes kindlustasid endale ülekaalu ja mõjuvõimu.

See nähtub ka nende järgnevatest kokkulepetest okupatsiooni- võimu esindajatega. Normaalses olukorras tuleb okupeeriva võimu organid kohe likvideerida ja okupatsioonivägedele tagatakse lahkumisel üksnes puutumatus. Eesti tookordne valitsus kohtles neid aga nagu "omasid", kellel oli olnud legaalne õigus Eesti viibimiseks ja tegutsemiseks. Sama aasta septembris-oktoobris sõlmiti Eesti valitsuse ja NSV Liidu sõjaväe juhtkonna ning KGB vahel rida lepinguid. Neis garanteeris Eesti Vabariigi valitsus muuseas kõigile sõjaväeliikmetele ja nende perekonnaliikmetele Eesti Vabariigi territooriumil kõik sotsiaalsed ja kodanikuõigused (*Pühapäevaleht*, 6. III 1993). Peale selle ei tehtud kaua aega midagi N. Armeesaadikute volituste peatamiseks Ülemnõukogus. See sai teoks alles järgmise valitsuse ajal 1992. a märtsis.

4. septembril 1991 kirjutas peaminister Edgar Savisaar Moskvast alla protokollile KGB tegevuse peatamise kohta. Kõik teised liiduvabariigid likvideerisid KGB, Eesti ainult peatas, mille üle tunti Moskvast head meelt (*Teine Eesti*, 1996, lk 824). Seda lepingut täpsustati täiendava kokkuleppega 9. oktoobril, mille kohaselt KGB lõpetas oma tegevuse Eestis 1. detsembril. KGB-lastele ei antud mitte ainult pikka armuaega, vaid ka õigusi. 18. detsembril 1991 Toompeal Eesti valitsuse riigiministri Raivo Vare ja NSV Liidu julgeolekuteenistuse esimehe eriesindaja Vjatšelav Šironini allkirjastatud kokkuleppes kohustus Eesti Vabariigi valitsus mitte lubama endiste Riikliku Julgeolekukomitee kaastöötajate õiguste ja vabaduste piiramist nende eelneva teenistuse või töötamise tõttu selle komitee organites. Selle taustal on arusaadavam vahepealne käitumine. See kokkulepe on "omade" koostöö loogiline jätk: ENSV-laste tänuavaldus EKP repressiivorganile, mis oli hävitanud Eesti eliidi ja aidanud maha suruda teisitimõtlemist. Nüüd ei antud neile mitte ainult amnestia, vaid legaliseeriti ka nende kohalejäämine, mis oleks ettekujutamatu, kui olnuks tegemist endise Eesti Vabariigi kindla järjepidevusega. Et EKP koos KGBga varem metsavendi amnestiaga välja meelitas ja seejärel neid siiski rangelt karistas, on juba unustatud. Seda analoogiat ei tohi kasutada õigusriigis, mille kaitse all selle vastu võidelnud ja julmalt inimõigusi rikkunud KGB-lased peavad tundma end turvaliselt.

Kas on veel selliseid kokkuleppeid, mida pole kooskõlastatud rahvaesindusega, veel vähem rahvaga?

Et 1991. a augustikokkulepe eeldab vastastikust kollaboratsiooni ja on sõlmitud põhimõttel: hundid söönud, söömata jäänud lambad kuni edaspidiseni terved, siis on jutt platsi puhastamisest ja kommunismikuritööde eest karistamisest rahva petmine. Ottesõnu öeldes: peaks jätma valetamise, tuleks mõelda kaitsele, sest huntidel on pikapeale jälle kasvanud isu. Praegu lepivad nad suurelt osalt ainult hammustamisega, aga et paljud neist on selga tõmmanud lambanaha, siis on raske teha vahet huntide ja lammaste vahel.

Eesti praktiseerib pealegi kahepaikset poliitikat. Sisemiseks otstarbeks ja lääne suunas rõhutatakse näiliselt Eesti Vabariigi järjepidevust, ida suunas lepitakse Moskva vaatega ENSV järjepidevusest, mis on kaasa toonud Tartu rahu ja 1940. a okupatsiooni vajumise unustuse hõlma. Riigikogu meenutab oma mälestustahvlil juunipöörde aktivisti Neeme Ruusi ja president Konstantin Pätsi küüditajat Maksim Unti. Ta ei soovi järelikult mõista hukka Eesti Vabariigi hävitamist ja peaks loogiliselt loobuma 24. veebruari tähistamisest — või siis sel päeval mälestustahvli kinni katma? Tühjalt kõlab aseesimees Tunne Kelami põhjendus, et Riigikogu juhatusel polevat kohtunike volitusi. Eesti anastajad ja nende käsilased on oma tegudega ise enda üle mõistnud kohut.

Areng läheb aga edasi ja selle normaalsel kulgemisel ei jää püsima praegused "tõed". Tuleviku perspektiive võimaldab näha 87-aastase prantsuse filosoofi Paul Ricoeuri viimane suurteos *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*. Ta konstateerib, et pärast kommunismi langust Kesk- ja Ida-Euroopas on ainult vähesed endise süsteemi juhtivad tegelased antud kohtu alla, ülejäänutel lastakse edasi tegutseda, eelistatakse unustada vahepealsed hirmuteod. Tendents käib aga selles suunas, et maetud minevik varem või hiljem ikka ellu ärkab. Amnestia (andestamine) pole sama mis amneesia (mälukaotus), seda ei saa seadusega kehtestada. Amnestia on poliitiline, mitte moraalne otsus. Kui tahetakse rahvast poliitiliselt sundida mälukaotusele, peidetakse hulk tõdesid ära, mis varem või hiljem välja plahvatavad ja ajalugu uuel moel kujutavad.

Ricoeuri arvates pole võimalik unustada ühiskonna murepiinu ühel ajaloolisel perioodil ja automaatselt kehtestada vaikumist koos amnestiaga kurjategijatele ja amneesiaga rahvale. Sel juhul pole midagi selgitatud ja seepärast ka mitte realselt andestatud. Kannatused pole töödeldud ja kuriteod elavad peidetult edasi nii rahva kui ka üksikindiviidi mälus. Ühiskondlikel põhjusil võib anda amnestia, aga see eeldab, et on langetatud kohtuotsus kuriteo üle, mida soovitakse andestada.

Ricoeur peab moraalselt otsustavaks seda, et riik ja rahvusvaheline ühiskond hoiab kinni tahtest tõe. Ta rõhutab, et "õnnelikust mälestusest" saab rääkida ainult sel juhul, kui see on leidnud tasakaalu murepiinade koormaga ja pannud selle kõrvale.

See kehtib ka Eesti kohta. Taasvabanemise kulgedes räägiti okupatsiooni kuritegudest, aga aegamisi on see vaibunud — seda ei peeta enam sündsuspäraseks. Tähelepanu aitab kõrvale juhtida ka süstemaatiline endise Eesti Vabariigi puuduste otsimine, millega ei tegele ainult ENSV pärandi hooldajad, vaid ka osa eestimeelsematest tegelastest, kellest pole vahepealne propaganda jäljetult üle läinud. Ei soovita näha, mis või kes on tõeliselt praeguse olukorra põhjuseks.

Läänes on pool sajandit pärast Saksa natsismi kokkuvarisemist toimumas Ricoeuri ajalooline eksplosioon, kus ei lepita selle versiooniga, mida püüti kehtestada pärast 1945. a. Algul võeti küll ette natuke puhastustööd, aga siis mindi üle kollaboratsiooni varjutamisele, soovides luua müüti suurest vastupanust natsismile. Selle müüdi põrmustab noor ajaloolaste põlvkond*. Seda võib ju ka võrrelda Eestiga, kus endised truud Moskva teenrid tahavad end katta vabadusvõitlejate aupaistega. Iga väikest parteinomitust tõstetakse esile kui süsteemivastasust, samal ajal tihti unustades või naeruvääristades tõelisi teisitimõtlejaid. See võib veel mõnda aega jätkuda, aga paari-kolme põlvkonna möödumisel tuleb ka uutell kollaborantidel võtta sisse oma õige koht Eesti ajaloos. Siis on aga praegused tegelased ja ka ajaloolased, kes nende müüte propageerivad, ammu manalasse varisenud. Nii on neil

*Vt selle kohta lähemalt Tony Judti artiklist "Minevik on teine maa: Poliitilised müüdid sõjajärgses Euroopas" (*Akadeemia*, 1994, nr 8–9, lk 1644–1672, 1948–1959). *Toim.*

ükskõik — rahu nende põrmule, aga mitte tegudele, mille kaja jääb kostma ajaloo kulgedes.

Eesti Vabariigi 83. aastapäeval on eeskätt sümboolne tähendus. Eesti Vabariigi järjepidevuse rõhutamine on oluline eestluse identiteedi säilimiseks. Seda võib natuke võrrelda Taani 1000-aastase kuningriigi ideega, kuigi selleski on vahepeal olnud palju murranguid: kodusõdasid, võõrvallutusi, vägivaldseid võimuvahetusi. Samaks on jäänud väline nimetus, kuigi sisu on läbi teinud palju muudatusi. Nii pole ka praegune Eesti kompromissvabariik nimest hoolimata sama mis endine Eesti Vabariik, mida tuleks arengut arvesse võttes aktsepteerida ilma illusioonideta, samal ajal lootes, et selle areng eemaldab meid lähimineviku mõjudest ja viib meid tagasi varasema, aga vahepeal edasi arenenud inimliku demokraatliku mõttelaadi juurde.

Eesti Vabariigi ajalugu on aga palju lühem. Kui Eesti oleks Lembitu ajal olnud ühisiik, siis oleksime võib-olla saanud ka rääkida 800-aastasest traditsioonist, mida pole suutnud hävitada sajandite võõrvallutajad. See on aga konstruktsioon, just nagu väide eesti rahva 700-aastasest orjapõlvest. Nüüd saame rääkida ainult eestlaste ja eestluse säilimisest, mis viis möödunud sajandi üldeuroopaliku rahvusliku ärkamisliikumise taustal omariiklusele, mille algust on põhjust tähistada, aga mille hävingut ei tohi unustada.

Meie ajaloost on välja rebitud poolesaja-aastane normaalne areng, mille asemele on poogitud sovetlik mõttelaad. See on jätnud rahvakehasse sügavaid haavu, mida ei aita parandada unustusravim, sest eesti rahvas kannab endas ikka veel nende aastate pärandit. Ei saa taastada selle juubeli tõelist sisu, kui pole pandud korralikku diagnoosi ja tehtud analüüsi kommunismiviiruste hävitavast mõjust, kui pole leitud mõjusat vastumurki ja elimineeritud nakkusallikad. Seda ei suuda läbi viia praegune veel nakkuse all kannatav põlvkond. See ülesanne jääb järgmiste põlvkondade lahendada, kui neile antakse selleks aega ja võimalusi.

Nagu väga õigesti ütleb Toomas Karjahärm: "Eestil ei saa olla rohkem kui üks ajalugu. Selle vundamendiks on sündinud asjad, faktid, mis moodustavad ajalooteaduse skeleti ja kehtivad läbi aegade." (*Postimees*, 18. XI 2000.) Nende faktide hulgas on esirinnas 24. veebruar 1918, aga sellega kuulub lahutamatu

kokku 2. veebruar 1920 — Tartu rahu —, sest ilma selleta oleks see päev kaotanud oma otsustava tähenduse.

21. XI 2000

VELLO HELK on sündinud 23. IX 1923 Võrumaal Varstu vallas ja lõpetanud Võru gümnaasiumi 1943. a. Võitles II maailmasõjas Saksa sõjaväes ja sattus sõja lõpus Taani, mis saigi tema teiseks kodumaaks. Seal lõpetas ta Århusi ülikooli ajaloomagistrina 1956. a ning sai *dr. phil.* kraadi 1966. a. Töötanud põhiliselt Taani Riigiarhiivis, sh ülemarhiivaarina 1970–1977 ja 1978–1990 ning riigiarhiivaari k.t-na 1977–1978. Dannebroggi ordeni kavaler ja TÜ *dr. phil. h. c.* (1996). On uurinud Taani aega ja jesuiitide tegevust vastureformatsiooni ajal Eestis. *Akaademies* on ta avaldanud artiklid “Jesuiitidest mineviku Tartus ja olevikus” (1992, nr 1, lk 103–118) ning “Taani kuningas Christian IV Saaremaal 1597. a” (1998, nr 12, lk 2503–2511) ja arvustusi (1991, nr 7, lk 1524–1529; 1994, nr 1, lk 180–191; 1996, nr 3, lk 589–593; 2000, nr 2, lk 400–405 ja nr 8, lk 1758–1762)) ning väidelnud Eero Medijaineniga (1995, nr 3, lk 633–635) ja Ain Kaalepiga (1998, nr 2, lk 396–404).

KOMMUNISMI MÄLETAMINE JA UNUSTAMINE

Alain Besançon

Tõlkinud Marek Tamm

Ajaloolaste seas valitseb üsna üldine üksmeel bolševistlikku tüüpi kommunismi ja natsionaalsotsialismi ühisloomuse asjus. Pierre Chaunu on neid tabavalt nimetanud heterosügootseteks kaksikuteks. Mõlemad ideoloogiad haarasid võimu XX sajandil¹. Nende eesmärgiks on rajada täiuslik ühiskond, kõrvaldades takistusena kurja juure. Esimesel juhul kehab kurja omand, seega omanikud, ja et kuri püsib ka pärast omanike “kui klassi likvideerimist”, siis kehabavad kurja kõik lausa kommunistliku partei enda ridadesse imbunud “kapitalismi vaimust” rikutud inimesed. Teisel juhul peitub kurja juur nn alamates rassides, eeskätt juutides; ja et kuri püsib ka pärast juutide hävitamist, siis tuleb seda välja ajada teistegi rasside, sealhulgas “aaria rassi” enese seast, mille

“Mémoire et oubli du communisme” — *Commentaire*, Vol. 20, N. 80, Hiver 1997–1998, pp. 789–793.

¹Mõlema juured ulatuvad saksa romantilisse filosoofiasse, kuigi mitte samasse koolkonda. Suured romantilised filosoofid ei ole mõistagi vähimalgi määral vastutavad nende vördjalike ja koletute võsude eest.

Kuigi nad on kaksikud, sündisid nad või täpsemalt, pääsesid võimule viieteistaastase vahega. Seetõttu on võimalik natsismi osalt käsitada (ainult osalt, sest see ei seleta kõike) kui reaktsiooni bolševismile. Natsism jäljendas mitmeid bolševismi institutsioone: poliitiline politsei, koonduslaagrid, propaganda. Ja vastupidi: mitmel puhul sai Stalin Hitlerilt õpetust. Nii sai ta mõtte 1934. a detsembris alustatud “suurpuhastuseks” Hitleri korraldatud “pikkade nugade ööst”. Suuremeelselt paisutas ta ohvrite arvu tuhandekordseks.

“puhtus” on reostatud. Kommunism ja natsism rajavad oma legitiimsuse teaduse autoriteedile. Nad peavad oma sihiks inimkonna ümberõpetamist ja uue inimese loomist.

Need kaks ideoloogiat väidavad end olevat filantroopilised. Natsionaalsotsialism soovib saksa rahva hüvangut ja kuulutab, et osutab juutide hävitamisega inimkonnale teene. Kommunism-leninism soovib kogu inimkonna hüvangut. Säärane kõikehaaravus annab kommunismile väga suure eelise natsismi ees, mille programmi pole võimalik eksportida. Mõlemad doktriinid esitavad kõrgeid ideaale, mis kutsuvad üles innukale pühendumisele ja kangelaslikele tegudele. Ühtlasi näevad nad ette õiguse ja kohustuse tappa. Chateaubriand'i prohvetlike sõnu tsiteerides: “Nende süsteemide sisemuses peitub väljaöeldud või enesestmõistetav kangelaslik ravim — tapmine.”² Ja Hugo: “Sa võid selle inimese rahus tappa.” Või terved inimkategoriad. Seda need doktriinid võimule saanuna ka tegid ja enneolematu ulatuses. Seetõttu on süsteemiväliste inimeste silmis natsism ja kommunism kuritegelikud. Kas võrdselt kuritegelikud? Olles uurinud nii üht kui teist, tundes natsismi kuritegude rekordilist tõhusust (gaasikambrid) ja kommunismi kuritegude rekordilist ulatust (üle seitsmekümne miljoni hukkunu), mõlema põhjustatud vaimseid ja kõlbelisi väärustusi, usun ma, et puudub vajadus selle ohtliku vaidluse järele ja et tuleb vastata kindlalt ja lühidalt — jah, nad on võrdselt kuritegelikud.

KÜSIMUS

Küsimus, mis meie ette kerkib, on järgmine: kuidas on võimalik, et praegu, 1997. aastal kohtleb ajaloomälu neid ideoloogiaid ebavõrdselt, lastes kommunismil peaaegu unustusehõlma vajuda?

²Ja Chateaubriand lisab: “Tappa järeleandmatult kõike, mis takistab inimesool edasi liikuda. Meie hädade ravi, ütleb inimene, peitub surmas. Kuid surm laseb elada kurjal ja ei tapa mitte ainult pahasid; taevas oli öelnud: “See on kannatlikkus. Kannatlikkus tapab kurja ja surmab paha.”” (*Mémoires d'outre-tombe*, IV, XII, 7.)

See ebavõrdne suhtumine on üldteada tõsiasi. Juba 1989. aastal soovitas Poola vastasrind kiriku priimasega eesotsas unustust ja andestust. Enamikus endistes kommunismimaades pole olnud juttu riigijuhtide karistamisest, kes tapsid, vangistasid, laastasid, alandasid oma alamaid, ja seda kõike kolme inimpõlve jooksul. Kõikjal, välja arvatud Ida-Saksamaal ja Tšehhi Vabariigis, lubatakse kommunistidel osaleda poliitikas, mis on neil võimaldanud siin-seal võimule pääseda. Venemaal ja teistes vabariikides on diplomaatiline ja politseikaader jäänud samaks. Läänes on seesugune sisuline amnesteerimine pälvinud poolehoidu. Nomenklatuuri püsimummist on võrreldud endiste jakobiinide käitumisega Termidoori ajal. Juba mõnda aega räägivad meie meediakanalid meelsasti "kommunismi eeposest"³. Hoolikalt valgustatud ja dokumenteeritud kommunistliku partei kominternlik minevik ei takista vähimalgi moel selle partei tegutsemist Prantsuse demokraatia rüpes.

Seevastu natsismi *damnatio memoriae* puhul ei ole juttu vähimastki aegumisest, vaid see näib hoopis päevast päeva süvenevat. Igal aastal täieneb natsismiaimeline ulatuslik raamatukogu üha uute teostega. Muuseumid ja näitused hoiavad õigusega tallel mälestust kuriteo õudusest⁴.

Vaadeldgem *Minitel*'is* ühe suure Prantsuse päevalehe andmebaasi⁵. Valime võtmesõnade abil "teemad", mida on ajalehe veergudel käsitletud 1990. a algusest kuni 1997. a 14. juunini, mil

³Internatsionaalsete Brigaadide vabatahtlikud said Prantsusmaal endiste võitlejate staatuse. Pärast võitlemist Hispaanias jäid mõned neist koju kogu ajaks, mil kestis Saksa okupatsioon nende kodumaal.

⁴Vähimastki vaimsest kokkupuutest natsismiga, isegi kui see leidis aset enne natsismi kuritegeliku loomuse ilmumist või alles selle algusajal, piisab, et häbistada kuulsaid kunstnikke ja kirjanikke, nagu näiteks Cioran. Samal aastal, kui paljastati tema sõjaeelsed eksimused, ilmusid prestiižikas *La Pléiade*'i raamatusarjas Aragoni kogutud teosed, mida saatis üksmeene kiidukoor, ilma et keegi oleks maininudki, kasvõi vabanduseks, Aragoni pikaajalist stalinistlikku tegevust.

*Prantsusmaal kasutusel olev elektrooniline andmebaas (Interneti eelkäija). *Tlk*.

⁵Kood: 3617 LMDOC.

me selle uuringu ette võtsime. Sõna “natsism” esineb 480 korda, “stalinism” — 7 korda. “Auschwitz” 105 korda, “Kolõma” 2 korda, “Magadan” 1 kord, “Kuropatõ” mitte kordagi. “Ukraina näljahäda” (milles 1933. a hukkus 5–6 miljonit inimest) mitte kordagi. Mõistagi on sellel uuringul vaid näitlik väärtus. Alfred Grosser kirjutas 1989. a seoses oma raamatuga *Mémoire et l'Oubli* (“Mälu ja unustus”): “Ma nõuan vaid seda, et kui kaalutakse vastutust mineviku kuritegude eest, siis kasutatakse kõigi puhul samu kriteeriume.”⁶ Loomulikult, kuid see on väga raske, ja lihtsa aja-loomasena, mitte kohtunikuna, püüaksin ma praegu, *sine ira ac studio*, tõlgendada mainitud tõsiasju. Mul pole vähimatki lootust seda teemat ammendada. Kuid vähemalt saan ma anda esialgse loendi mõningatest teguritest.

SEITSE SELETUST

1. Natsismi tuntakse kommunismist paremini, sest liitlasväed paljastasid kogu maailmale natslikud jubedused ning paljud Lääne-Euroopa rahvad said neid omal nahal tunda. Ma olen sageli tudengite käest küsinud, mida nad teavad 1933. a Ukrainas kunstlikult põhjustatud näljahädast. Nad ei ole sellest midagi kuulnud. Natslik kuritegu tabas esmajoones keha. See ei nakatanud oma ohvrite ja tunnistajate meeli, kellelt ei nõutud liitumist natsismiga. Seega on natslikku kuritegu võimalik tuvastada, ta on silmanähtav. Teatud inimkonna osa tööstuslikuks hävitamiseks välja mõeldud gaasikambrid on ainukordne nähtus. *GULag* või *laogai** on seevastu uduga looritatud, nad jäävad meile kaugeks

⁶*Le Figaro*, 16. XI 1989.

*Esimene sõna on vist igale eestlasele tuttav, teine aga vajab seletust. Tegemist on Hiina Rahvavabariigis pärast kommunistide võimuletulekut 1949. aastast alates Stalini N. Liidu eeskujul ja nõukogude instruktorite juhendusel loodud koonduslaagrite süsteemiga, mille täielik nimetus hiina keeles on *laodong gaizao* (tööga ümberkasvatamise laagrid). *Toim.*

ja neid on võimalik vaid kaudselt tunda. Välja arvatud üks erand: Kambodža, kus praegu leiab aset ühishaudade lahtikaevamine⁷.

2. Holokausti mäletamise võttis enda kanda juudi rahvas. See oli talle moraalne kohustus, mis lisandus tagakiusamiste pikale mälestusreale; see oli religioosne kohustus, mis on seotud Issanda kiitmise või tema kirgliku küsitlemisega Hiiobi kombel, tema, kes ta on lubanud oma rahvast kaitsta ja kes karistab ebaõiguse ning kurja eest. Kogu inimkond peab seega olema tänulik juutidele, kes on hoolikalt alal hoidnud holokausti arhiivid⁸. Nende rahvaste kohal, kes aga on unustanud, lasub teadmatus. Lisagem, et kristlik kirik on tänapäeval samuti pöördunud oma südametunnistuse vaatlusele ja tunneb oma kehal kinnikasvamatut haava⁹.

3. Natsism ja kommunism on kaasatud vasak- ja parempoolsuse mõistest polariseeritud magnetväljale. Tegu on keerulise nähtusega. Ühelt poolt kaasneb vasakpoolsuse ideega ühiskonnaklasside järkjärguline osalemine demokraatlikus poliitilises protsessis. Kuid tuleb märkida, et Ameerika tööliklassi tõus leidis aset väljaspool sotsialismi ideed, ja et Inglismaa, Saksamaa, Skandinaavia ja Hispaania tööliklass eitas võimule pääsedes valdavas enamuses kommunismi ideed. Ainult sõjajärgsel Prantsusmaal ja Tšehhoslovakkias ning veidi hiljem Itaalias võis kommunism nõuelda enda samastamist töölisliikumisega ja sel moel täie õigusega liituda vasakpoolsete jõududega. Prantsusmaal, nagu on täheldanud François Furet, kõrvutasid Suure Prantsuse revolutsiooni austajatest ajaloolased, nagu Mathiez, 1917. a oktoobrit 1792. aasta sündmustega Prantsusmaal ning bolševike terrorit ja kobiinide terroriga.

⁷Ma ei ole kuulnud, et ajakirjanikud, kes tervitasid "Phnom Penhi vabastamist" ja ülistasid Pol Pothi, oleksid süümeepiinadest vaevatuna kloostrisse läinud.

⁸Nagu Henri Amoureux mulle kinnitas, ei ole ei NSV Liidus ega hiljem Venemaal kordagi näidatud Claude Lanzmanni kuulsat holokausti-teemalist filmi "Shoah". Nõukogude ajal oli juutide eraldi esiletõstmine keelatud, sest üldise režiimide liigitussüsteemi jaoks olid olemas vaid "fašismiohvid". Tänapäeval kardetakse tõenäoliselt vaatajates tekitada mälestusi analoogilistest sündmustest, mille tunnistajaks nad on olnud.

⁹Erinevalt moslemitest, kes ei pea end samavõrd vastutavaks.

Teiselt poolt säilitasid mitmed sõjaeelsed ajaloolased selge teadmise Itaalia fašismi ja Saksa natsismi sotsialistlikest või proletarsetest juurtest. Sellest annab tunnistust näiteks 1937. a ilmunud Elie Halévy raamat *Euroopa sotsialismi ajalugu*. Selle viienda osa kolmas peatükk on pühendatud sotsialismile fašistlikus Itaalias. Neljas peatükk — natsionaalsotsialismile. See viimane, mis kuulutas end antikapitalistlikuks režiimiks, võttis revolutsioonilise kaju, võõrandas endise eliidi vara ja kõrvaldas selle liikmeid, võiks mitme tunnuse alusel — olgugi, et see tundub tänapäeval võimatu — figureerida tulevases sotsialismi ajaloo käsitluses.

4. Sõda, mis ühendas militaarsesse liitu demokraatiamaad ja Nõukogude Liidu, nõrgestas Lääne immuniteeti kommunismiidee vastu, mis oli ometi väga tugev Hitleri-Stalini lepingu ajal, ja põhjustas omamoodi vaimse blokaadi. Selleks, et demokraatlik maa saaks innuga sõdida, peab tema liitlasel olema minimaalselgi määral väärikust; kui see puudub, siis omistatakse see talle. Stalini kannustusel võttis nõukogude sõjaline heroism puhtalt patriootliku vormi, varjates tagaplaanile lükatud kommunistliku ideoloogiat. Erinevalt Ida-Euroopast ei kogenud Lääne-Euroopa vahetult Punaarmee sissetungi. Viimast käsitati niisiis vabastusarmeena samal moel nagu liitlasvägesid — seisukoht, mida ei jaganud Baltimaade elanikud ega poolakad. Nürnbergis istusid Nõukogude Liidu esindajad kohtunike pingis¹⁰. Demokraatiamaad tõid ränki ohvreid natsirežiimi lammutamiseks. Hiljem nõustusid nad vaid kergeste ohvritega, et pidurdada Nõukogude režiimi, aidates sellel lõpus koguni stabiilsuse nimel edasi püsida. Nõukogude režiim lagunes iseenesest, varisedes omaenese olematusesse, ilma et demokraatiamaad oleks sellele suuremat kaasa aidanud. Seega on mõistetav, et nende hoiak ei saanud olla tasakaalustatud, nende hinnang võrdne ega nende mälu erapooletu.

¹⁰On teada, et Nõukogude poole süüdistaja tahtis esitada hagi natside juhtkonna vastu Katõni kuriteo asjus. Ameerika, Inglise ja Prantsuse kohtunike tegevuse tulemusel seda küsimust siiski ei tõstatatud, kuigi mõttes kiitsid nad selle heaks. Nõukogude valitsuse vastutust selle kuriteo eest tunnustati ametlikult alles pärast kommunismi kokkuvarisemist Venemaal. Ühtegi elusolevat süüdlast ei ole kohtu ette toodud.

5. Üks Nõukogude režiimi suuri saavutusi on see, et ta suutis levitada ja tasapisi maksma panna omaenese loodud tänapäeva poliitiliste režiimide ideoloogilise liigituse. Lenin taandas kõik poliitilised režiimid sotsialismi ja kapitalismi vastandusele. Stalin säilitas selle dihhotoomia kuni 1930. aastateni. Kapitalism, teise nimega imperialism, hõlmas liberaalseid, sotsiaaldemokraatlikke, fašistlikke ja natsionaalsotsialistlikke režiime. Selline liigitus võimaldas Saksa kommunistidel hoida tasakaalu "sotsiaalfašistide" ja natside vahel. Kuid pärast otsust nn rahvarinnete poliitika kasuks tuli käibelega järgmine liigitus: sotsialism (s.t Nõukogude režiim), kodanlikud demokraatiad (nii liberaalsed kui sotsiaaldemokraatlikud) ja fašism. Viimase alla liigitati natsism, Mussolini fašism, mitmesugused autoritaarsed režiimid, mis valitsesid Hispaanias, Portugalis, Austrias, Ungaris, Poolas ja mujal, ning viimaks liberaalsete režiimide paremäärmuslikud jõud. Katkematu ahel ühendas omavahel näiteks Chiappe'i* Franco ja Mussolini kaudu Hitleriga. Natsismi eripära oli kustutatud. Lisaks kinnitati natsism parempoolsuse külge, millele ta heitis oma tumeda varju. Natsismist sai absoluutne parempoolsus, samal ajal kui Nõukogude režiim kehastas absoluutset vasakpoolsust.

On üllatav, et sellisel maal nagu Prantsusmaa on säärane liigitus juurdunud ajaloo teadvusesse. Vaadeldagem meie kesk- ja ülikoolide ajalooõpikuid. Neis on esitatud tavaliselt järgmine liigitus: Nõukogude režiim, liberaalsed demokraatiad oma vasak- ja parempoolsete jõududega, fašismid, s.t natsism, Itaalia fašism, Hispaania frankism jt. Tegemist on nõukogude tavakäsitluse pehmemdatud variandiga. Me ei leia nendest õpikutest kuigi sageli korrektset liigitust, mida jagab suurem osa tänapäeva ajaloolasi ja mida Hannah Arendt esitas juba 1951. aastal: kaks totalitaarset režiimi — kommunism ja natsism, liberaalsed režiimid ja autoritaarsed režiimid (Itaalia, Hispaania, Ungari, Ladina-Ameerika).

*Jean Chiappe (1878–1940) oli Prantsuse paremäärmuslik poliitik, kes määrati Vichy valitsuse poolt Süüria komissariks, kuid hukkus lennureisil sinna. *Tlk.*

See liigitus lähtub diktatuuri ja türannia klassikalistest kategooriatest, mida kasutas juba Aristoteles¹¹.

6. Inimgruppide nõrkus, mis oleksid suutelised talletama mälestust kommunismist. Natsism vältas kaksteist aastat, Euroopa kommunism, sõltuvalt riigist, viiskümmend kuni seitsekümmend aastat. Vältusel on autoamnesteeriv toime. Selle pika aja jooksul jõuti lõhkuda kodanikuühiskond, hävitada, välja vahetada ja ümber õpetada ühiskondlik eliit. Kõik või peaaegu kõik, nii ühiskonna ülemistes kui alumistes kihtides, saherdasid, reetsid ja häbistasid end moraalselt. Veelgi hullem, suurem osa neist, kes oleksid olnud suutelised mõtlema, olid ilma jäetud oma ajaloo tegelikust tundmisest ja minetanud analüüsivõime. Lugesid vene opositsioonilist kirjandust, mis on ainus tõeline vene kirjandus, kuuleme südantlõhestavat kurtmist, lõputu ahastuse liigutatavat väljendust, kuid peaaegu kunagi ei kohta me ratsionaalset analüüsi¹². Kommunismiteadmused on valuline, kuid hämar. Tänapäeva noored Vene ajaloolased ei hooli kuigivõrd sellest unustusse ja tülgastusse määratud ajajärgust. Riik suleb uuesti arhiive. Ainus keskkond, kus oleks võinud säilida see mälestus kommunismist, oli **dissidentlus**, mis tärkas 1970. aasta paiku. Kuid dissidentlus lagunes kiiresti 1991. aastal ning osutus võimetuks osalema uue võimu

¹¹Tähelepanu tasub juhtida veel kahele variandile. Esimene, mis ühel ajahetkel pälvis de Gaulle'i eelistuse, püüdis kõrvale jätta ideoloogilist aspekti. Jäi seega ainult rahvuslik ja ajalooline tegur: Venemaa, Saksamaa, Rahvaste Ühendus, kahe impeeriumi — Vene ja Ameerika oma — sümmeetria. Sellisel tõlgendusel oli oma praktiline väärtus, kuid ta ei arvestanud mitmeid tõsiasju ja oli kergesti ohustatav. Teine variant, mis pälvis pärast Teist Vatikani kirikukogu üksjagu suurt poolehoidu kristlaste hulgas, jagas maailma kaheks: sotsialistlikuks ühiskonnaks ja kapitalistlikuks ühiskonnaks. Kuid tegelikult pole sotsialistlikku ühiskonda olemas, on vaid Nõukogude tüüpi ühiskonnad, ja samuti ei ole võimalik läänemaailma taandada kapitalistliku ühiskonna mõistele. Kui lepiti selle mõõndusega, siis ei jäänud üle muud, kui pakkuda välja utoopiline kolmas tee, mis oleks erinev ja võrdsele kaugusel sotsialismist ja kapitalismist, kusjuures viimastele jäi ainult ideoloogiline sisu.

¹²See tõsiasi muudab väärtuslikuks sellised tekstid nagu Andrei Amalriki "Kas Nõukogude Liit elab aastani 1984?" või Aleksandr Zinovjevi mõningad esseed.

tegevuses. Just seepärast ei suutnud kanda kinnitada ega arenda ka dissidentide asutatud ühing "Memoriaal". Selleks et üks organ, mille ülesandeks on säilitada mingit mälestust, oleks tegus, peab ta saavutama teatud kriitilise massi — nii liikmete arvus, jõus kui mõjus. Armeenlased ei ole päriselt seda kriitilist massi saavutanud¹³. Veelgi kaugemal selle saavutamisest on ukrainlased, kasahhid, tšetšeenid, tiibetlased jpt.

Ei ole midagi keerulisemat kui ühe rahva kõlbelse eneseteadvuse ja vaimse võimekuse taastamine pärast totalitaarse režiimi lagunemist. Selles mõttes oli natsijärgne Saksamaa paremas olukorras kui postsovetlik Venemaa. Saksa kodanikuühiskonda ei jõutud hävitada lõplikult. Liitlasvägede poolt süüdi mõistetuina, karistatuna ja denatsifitseerituna oli Saksamaa suuteline selles puhastumises osalema, ise enda üle kohut mõistma, oma tegusid mäletama ja neid kahetsema.

Ida-Euroopas ei läinud see nõnda, kusjuures osa vastutusest lasub Läänel. Kui Vene kommunistid muutsid ühisvara õiguspäraseks eraomandiks, kui nad legaliseerisid oma võimu rahvahääletusel, kui nad asendasid leninismi õpetuse äärmusšovinistliku natsionalismiga, pidas Lääs kohatuks selle kohta aru pärida. See oli halvim, mida Lääs võis Venemaale teha. Venemaa linnaväljakutel kõrguvad Lenini kujud on vaid väline tunnistus inimhingede mürgitatusest, mille puhastamine nõuab pikki aastaid. Lääne poolelgi pole Kominterni rahvarinnete juurutatud lihtsustatud ajalookäsitlus kaugeltki kadunud. Vasakpoolsuse idee sidumine leninismiga, mis oleks äratanud õudust Kautskys, Bernsteinis, Léon Blumis, Bertrand Russellis ja isegi Rosa Luxemburgis, tingib selle, et leninismi käsitatakse sageli õnnetusjuhtumina või kahetsusväärse mõistetamatusena vasakpoolsuse arengus. Ja nüüd, mil leninismi idee on haihtunud, säilib temast kujutlus kui ebaõnnestunud, kuid igati austusväärsest üritusest.

7. Kommunismi amneesia põhjustab natsismi hüperamneesiat ja vastupidi, samal ajal kui normaalsest mäletamisest piisaks mõlema hukkamõistmiseks. Lääne mustale südametunnistusele on

¹³Teatavasti ei õnnestu neil saavutada 1915. a genotsiidi tunnistamist Türgi poolt.

juba sajandeid omane, et absoluutse kurja läte peab leiduma Läänes eneses. Arvamused selle lätte geograafilisest asukohast on varieerunud. Kord on seda paigutatud apartheidi poliitikat viljelnud Lõuna-Aafrikasse, siis jälle Vietnami sõja aegsesse Ameerikasse, kuid kurja püsivaks keskmeks on peetud alati natslikku Saksamaad¹⁴. Venemaad, Koread, Hiinat ja Kuubat tajuti väljaspoolsetena või tõrjuti väljapoole, vastavalt sellele, mil määral eelistati sellest mööda vaadata. Ähmast süütunnet, mis seda hoolimatust saatis, kompenseeris valvsus ja raevukalt keskendatud tähelepanu kõige suhtes, mida kaasa oli toonud natsism. Prantsusmaal oli selleks kõik Vichy valitsusega seonduv ja on tänapäeval need perverssed ideed, mille mädanakkus istub Euroopa teatud paremäärmuslike ringkondade südamikus.

VÕLTSINGUTE OHT

XX sajandile ei ole iseloomulik mitte ainult jubedusi täis ajalugu, kus inimesed tapsid inimesi, vaid ka orienteerumisraskustes ajaloo teadvus. Üks seletab teist. Orwell märgib, et paljudest inimestest said natsid hirmust bolševismi ees ja kommunistid hirmust natsismi ees. See juhib meie tähelepanu ajaloo võltsingute ohule. Meie silme all võtab praegu kuju üks sellistest võltsingutest, ja oleks kahju, kui me pärandaksime tulevale sajandile moonutatud ajaloo.

Lõpetan lootusrikkalt. Natsismi täielikuks teadvustamiseks kulub aastaid, sest see ületas võimalikuks peetu ja inimmoistus ei suutnud seda hoomata. Sama võib juhtuda kommunismiga, mille teod paljastasid samavõrd sügava kuristiku, mida seniajani, täpselt nagu Auschwitzis 1945. aastani, on kaitsnud ebatõenäosuse, uskumatuse ja mõeldamatuse vari. Loodetavasti täidab aeg, mille ülesandeks on paljastada tõde, selgi puhul oma kohust.

¹⁴Üks näide: ajakirja *Esprit* 1997. a juulinumbris, mis on pühendatud meie ajastu usuküsimustele, tehakse sageli juttu käesolevat sajandit tabanud absoluutsest kurjast. Kusjuures alati viidatakse selles seoses natsismile ja minu lugemist mööda mitte kordagi kommunismile, olgugi et ükski kaasautor ei tunne tõenäoliselt vähimatki poolehoidu selle režiimi vastu. Kuid oma analüüsides ei tulnud nad lihtsalt selle peale.

ALAIN BESANÇON (sünd. 1932) on üks tänapäeva nimekamaid Venemaa ja N. Liidu ajaloo spetsialiste Prantsusmaal. Ta on alates 1965. aastast töötanud Pariisi õppe- ja teaduskeskuses *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, 1977. aastast sealsamas professor. Ta on ajakirjade *Cahiers du monde russe* ja *Commentaire* toimetuskolleegiumi liige. Alain Besançon oli 1970. aastatel üks esimesi psühhoanalüütilise ajalooeaduse (või psühhoajaloo) juurutajaid Prantsusmaal, avaldades sel teemal mitu raamatut (*Histoire et expérience du moi*, 1971; *L'Histoire psychanalytique, une anthologie*, 1974). 1996. aastast Moraali- ja Poliitikateaduste Akadeemia liige. Siinne tekst on Besançoni 1997. a 21. oktoobril peetud esimene avalik loeng Akadeemias. Teoseid: *Le Tsarévitch immolé* (1967); *Education et société en Russie* (1974); *Les origines intellectuelles du léninisme* (1977); *Présent soviétique et passé russe* (1980); *La Falsification du bien, Soloviev et Orwell* (1985); *L'Image interdite, une histoire intellectuelle de l'iconoclasme* (1994); *Les malheurs du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah* (1998).

Tlk.

LADO GUDIAŠVILI. Illustratsioon Šota Rusthaveli poemile
"Kangelane tiigrinahas", 1934

GEORGIA:
SOTSIAALDEMOKRAATLIK
TALURAHVAVABARIIK
Katkendeid

Karl Kautsky

Tõlkinud Nils Bernhard Sachris

AJALUGU

Georgial ei puudu midagi olemaks üks ilusamaid maid maailmas, ta võiks olla ka üks rikkamaid. Võiks arvata, et georglased elavad nagu taevas. Ometi ei sõltu inimese materiaalne olukord mitte ainult maa rikkusest, vaid ka maavarade kasutamise viisist ning seejuures tekkivaist suhteist kaasinimestega. Inimene ei sõltu pelgalt teda ümbritsevaist looduslikest, vaid ka majanduslikest ja sotsiaalsetest tingimustest. Ja just nimetatud tingimused on viimaseil sajandeil olnud kõike muud kui hiilgavad.

Umbes tuhat aastat oli Georgia oma asendi tõttu soodsas seisundis, kuivõrd ta oli Musta mere kaudu ühenduses Kreekaga. Paljude Kreeka riikide pinnas oli liiga kivine ja viljatu toitmaks oma kasvavat elanikkonda. Neil oli vaja lisaks vilja väljaspoolt; seda tõid nad Lõuna-Venemaalt, tänu arenenud meresõidule. Nii

“Georgien. Eine sozialdemokratische Bauernrepublik.” — *Eindrücke und Beobachtungen. Von Karl Kautsky. Wien, 1921. S. 8–14, 60–65.*

puutusidki nad kokku Musta mere kallastega. Georgiasse meelitas neid kuld, mida sealt tol ajal leiti. Juba 8. sajandil e.m.a rajasid Kreeka linnad Musta mere äärde asumaid *resp.* kolooniaid. Geoglased tutvusid kreeka kultuuriga juba sel ajal, kui sakslased või nende esivanemad oma ürgmetsades polnud kõrgemal arenguastmel kui Põhja-Ameerika metsikud indiaanlased siis, kui eurooplased nad avastasid.

Veel rohkem kui kuld pidi kreeklasi tõmbama Georgiasse hea läänest itta kulgev kaubatee, mis viis Pärsiasse ja Kesk-Aasiasse, tookord veel rikkaisse. Ida ja Lääne kultuur kohtusid Georgias ja edendasid vaimset arengut.

Kuid rikkaisse piirkonnisse viivad kaubateed ei meelita mitte ainult kaupmeest, vaid ka sõdalast, olgu see siis rüüstaja või vallutaja. Nii kuidas arenes Georgias liiklemine Lääne ja Ida, Kreeka ja Sise-Aasia vahel, sagesid ka Ida ja Lääne vägede kokkupõrked, mis muutsid selle ala laastatud sõjatallermaaks. Maa kosus kiiresti, kuni ta säilis maailmakaubanduse teena. Kui aga türklased Bütsantsi riigile lõpu tegid ja peale Väike-Aasia ja Konstantinopoli vallutasid ka Balkani poolsaare ning valitsesid Musta merd, lõigati Georgia Euroopast ära. Lääne ja Ida vaheline kaubatee läks nüüd läbi Atlandi ja India ookeani. Samal ajal käisid alla ka Pärsia ja Kesk-Aasia. Nüüd kaotas Georgia ikka enam oma võime taastada igavesest sõjahädast tingitud viletsust: kultuur, hüveolu ja ka rahvaarv langes. Talupoegade feodaalkurnamine arvutute vürstide poolt oli ainus asi, mis jäi Georgia pinnale pidevas kähmlemises püsima ja mis vastavalt talumehe vaesumisele aina rõhuvamaks muutus.

Muutus tekib seoses Venemaa tugevnemisega. Seal alustatigi edukalt lääneilma sõjakäiku keskajal idast sissetunginud röövnoomadide ja vallutajate vastu. Moskva tsaarid tõrjusid kõigepealt tatarlased ja seejärgi türklased tagasi ning rajasid nende asemele oma autokraatia. 18. sajandi lõpuks olid nad juba Kaukasuseni tunginud. Katariina II sõlmis 1783. a Georgia kuningas Irakli II-ga lepingu, mille põhjal kuningas enda tsaarinna kaitse alla andis. See kaitse ei takistanud esialgu pärslasi Georgiat edasi rüüstamast, küll aga valmistas ette maa täielikku alistamist venelaste poolt, kes 1801. a annekteerisidki Georgia Vene provintsina.

Sisemised võitlused ja vaenulikud invasioonid lakkavad pikkamööda. Veel tähtsamaks tuleb pidada, et Georgia astub uuesti sidemeisse Euroopaga. Euroopa "kultuurtreegeriteks" osutuvad nüüd aga Vene ametnikud, kindralid, aristokraadid, kes Euroopast toovad välist sära, mida nad ise on aktsepteerinud, mis aga alati asiaatlikku barbaarsust piisavalt ei kata. Feodaalrõhumine ja -kurnamine ei leevene, pigem süveneb bürokraatliku ja sõjalise orjastamise tõttu veelgi.

Samal ajal Vene aristokraatia vastu ka võideldakse. Majanduse ja liiklemise areng oli Vene impeeriumis sünnitanud revolutsioonilisi kihte, kes lõpuks said küllalt tugevaks alustamiseks võitlus absolutismiga, esialgu küll ainult põranda all. Mõningais ääriikides, kes varem olid elanud iseseisvat poliitilist elu, muutus võitlus Vene absolutismi vastu eriti hoogsaks seetõttu, et tegemist ei olnud pelgalt sooviga vabaneda absoluutvalitsemisest ja feodalismist, vaid ka tahtega pääseda võõrvalitsuse ikkest.

Nii nagu Poolas, nii ka Georgias. Seal said võõrbürokraatia rõhumist selle tugevaimal kujul tunda kõik klassid. Kui Poolas mängiti talumehi suurmaomanike vastu välja, siis Georgias polnud sellest juttugi. Kes ei vandanud vene keelt, tõrjuti igati tagasi ning vallandati kõikidest ameteist. Isegi Georgia vabrikutesse ei tohtinud töölisi ilma vene keele eksamita tööle võtta.

Georgia vastupanu välissurvele mõjustas teatud ajavahemikul ka see, et sinna saadeti nagu Siberissegi välja Vene valitsusele vaenulikke elemente, näiteks poolakaid. Seda ei praktiseeritud kuigi kaua, sest juba 19. sajandi keskpaiku hakkas Georgia virguma. Niisiis jõudis väljasaatmisjärg georglaste endi kätte. See saatuselöök tabas neid rängalt. Tsarismiga peetavat võitlust tuli juhtida tuginedes kõrgemalt arenenud Lääne ideemaastikule. Mitte ainult ametnikud, sõjaväelased ja aristokraadid, vaid ka Vene revolutsionäärid ammutasid oma teadmisi ja mõttemeetodeid Lääne-Euroopast. See aga oli Venemaa revolutsioonilise liikumise tugevnemise aeg, mis jõudis nii kaugele, et liberaalid paistsid konservatiivsena ning revolutsioonilist mõtlemist esindasid ainult sotsialistid. Nii muutusidki Vene revolutsionäärid, vaatamata proletariaadi nõrkusele ja klassivõitlusele Vene riigis, sotsialistideks. Ja nii nagu Vene kapitalistid oma rajatavale tööstusele valisid Euroopa tehnoloogia arenenuimad vormid, nii vali-

sid Vene sotsialistid marksismi kui sotsialismi kõige täiuslikuma vormi.

Just sama kehtib ka Georgia kohta. Ainult lühikest aega oli siin nagu Poolaski opositsiooni juhiks aristokraatia ning liikumine oli puhtalt rahvusliku iseloomuga. Venemaal toimuv pärisorjuse likvideerimine kajastus Georgias talupoegade rahutustena, mis veriselt maha suruti.

Jõud ja plaanipärasus tuli opositsiooniliikumisse alles siis, kui seoses Thbilisi ja Bakuu vahelise raudtee ehitamisega (alustatud 1880), naftatoodangu osatähtsuse tõusuga Bakuus ning suureneva naftaväljaveoga viimasest algas tööstuskapitali sissetung Georgiasse. Sellega peaaegu üheaegselt, arenemata kapitalismi tingimuses, sai sotsialism Georgias jalad maha ning kohe marksismina. Aastail 1880–1900 tugevnes sotsialistlik liikumine kiiresti. Selle esimesed eestvõitlejad olid praktiline organisator ning agitator Silvester Džibladze ja N. Tsheidze, kellega peatselt liitus ajakirjanik ja teoreetik Noe Džordania, kes sai Georgiale enamaks kui Plehhanov Venemaale, sest ta jäi kodumaale ega tegutsenud emigratsioonis, temas olid ühendatud teoreetik, ajakirjanik ja tegelik võitleja. 1896. a toimus Thbilisis esimene streik ja juba 1899. a pühitseti seal 1. maid.

Järgmisel aastal, 1. mail 1900, peeti töölistepüha, millest võttis osa umbes 500 töölist. Valitses lootusrikas meeleolu ning esimest korda kõlasid Marxi, Lassalle'i ja Engelsi portreedega lippude all georgia keeles revolutsioonilised sotsialismilaulud.

Samal aastal ühinesid Georgia sotsialistlikud organisatsioonid tollal tekkiva Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Parteiga.

Georgia sotsialistid ei tahtnud provintsiaal-partikularistlikult eralduda Venemaa võitlevast proletariaadist. Samuti rõhutasid nad juba varakult vajadust vastandada Georgia rahvuslusele rahvusvahelise solidaarsuse ideed. Nad hindasid kõrgelt georgia rahva enesemääramisõigust, kuid lootsid seda kõige jõulisemalt arendada Vene sotsiaaldemokraatia raames, lipukirjaks kõikide rahvaste enesemääramisõigus. Hoopis teisiti kui Poola sotsialistid või bundistid astusid nad Vene sotsiaaldemokraatidena Internatsionaali. Viimases polnud mingit eraldi Georgia sotsiaaldemokraatlikku parteid.

See aga tõmbas Georgia sotsialistid kõikidesse Venemaa sotsialistide eksituste keeristormidesse.

Erinevalt Georgiast, mille proletaarne liikumine oli peaaegu täiesti marksistlik sotsiaaldemokraatia, oli Venemaa sotsialistlik liikumine lõhenenud eri suundadesse. Täiesti lääneeuroopalikult orienteeritud sotsiaaldemokraatiale, mis nägi kõrgeltarenenud tööstuskapitalismis vältimatut eelastet sotsialismile, vastandusid sotsiaalrevolutsionäärid oma spetsiifiliselt venepärase sotsialismiga, mis pidi tuginema rohkem talupoegade külakommunismile kui proletariaadile. Sel õpetusel polnud aga Georgias poolehoidu, sest seal oli külakommunism täiesti kadunud.

Peatselt aga tekkisid juba Vene sotsiaaldemokraatias endas vastuolud lääneeuroopaliku ja veneliku marksismimõistmise vahel. Esimene rõhutas rohkem majanduslikku külge, kuna teine ei pidanud vägivalda mitte pelgalt sünnitusabi andjaks, vaid ka uue ühiskonna loojaks. Esimene jäi truuks Marxi meetodile ning rakendas seda vaatamata kõigile raskusile järjekindlalt. Teine aga hakkas parteiorganisatsioonis demokraatias asendama vandeseltslasliku diktatuuriga, liikudes nii ikka rohkem eelmarksistliku blankismi ja veitlingismi poole. Tagamaks reputatsiooni, mille Marxi nimi Venemaal oli juba omandanud, klammerdusid nad üksikute Marxi sõnade külge seda tugevamini, mida rohkem nad Marxi meetodist eemaldasid. Kogu oma tarkuse rakendasid nad endale sobivate Marxi sõnade väljaotsimisele: marksistlik teadus asendati marksistliku skolastikaga.

Juba selle lõhenemise alguses, 1903. a, asus Georgia sotsiaaldemokraatia sellele poolele, mis oli täiesti marksistlik ja lääneeuroopaliku vaimuga, nimelt vähemlaste (menševike) poolele. Ja peagi sai ta selle suuna tugevaimaks osaks. Venemaal seevastu kõikus jõuvahekord vähemlaste ja enamlaste vahel pidevalt ja üldine suundumus Vene proletariaadis oli enamlastele väga soodus. Enamlased olid kindlasti viletsamad marksistid, kuid nende ülevõim on just marksistlikult seletatav proletariaadi võitlustingimuste omapäraga päris-Venemaal. Georgias nagu Poolaski ei lasknud rahvuslikkus areneda spetsiifiliselt venepärasel marksismil. Georgia sotsiaaldemokraatia oli Vene vähemluse tuumik. Enamluse algpäevil näiski neile Georgia kõige vihatuma vaenlasena. Tänapäevaks [1921] on neist saanud Georgia pärisvaen-

lane. Georgiast tuli esimesel duumavalimisel 1906. a pidevalt vähemlik enamus. Paljud neist said märtreiks. Ma ei ole Thbilisis juhtivate seltsimeeste seas kohanud peaaegu kedagi, kes poleks tutvust teinud Siberiga. Georgia andis ka Vene ühisparteile rea parimaid juhte ja duumasaadikuid. Džordania, Ramišvili, Tseretheli, Džaparidze, Tsheidze, Lomatidze, Gegetškori, Maharadze ja Tšenkeli ei mänginud Peterburis väiksemat rolli kui Thbilisis. 1905. a olid Peterburi töölisnõukogu eesotsas georglased Tsheidze ja Tseretheli. Enne oktoobrirevolutsiooni oli viimase Vene duuma sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni presidendiks seesama Tsheidze. Ja kui 1917. a revolutsioon rajas töölisnõukogud, oli Tsheidze jällegi Peterburi töölisnõukogu president, mis näitab, millise usalduse oli ta saanud Vene proletariaadi seas oma parlamentaarse tööga. Tema kõrval seisis selles nõukogus Siberi pagendusest tagasitõtanud georglane Tseretheli.

Nad olid liiga nõrgad läbi surumaks oma rahupoliitikat ning jäid kadettide sõjapoliitika ja enamliku sõjaväe laialisaatmise vahele. Enamlaste poliitika oleks tähendanud maa andmist sakslastele, austerlastele ja türklastele rüüstamiseks ja vallutamiseks.

Kesktee, mille tahtsid valida vähemlased, oli hästi põhjendatud. Aga nagu ajaloos sageli, purustatakse suurte täielike vastandite kokkupõrkel just need, kes algusest peale on taotlenud seda lõpptulemust, mis järeldub jõudude parallelogrammist; ja vahest siis, kui on enda ammandanud ka mõlemad äärmused, pääseb maksvusele keskmise suuna algselt taotletud eesmärk.

Nii jäid vähemlased Venemaal esialgu alla. Mitte aga Georgias. Seal ei olnud nimetamisväärseid kadette ega enamlasi. Georgias saavutas sotsiaaldemokraatia revolutsiooniga ainukese ja ühtse parteina valitseva asendi, mille vastu keegi tõsiselt ei olnud.

Ees oli aga ootamas kuri pärand. Mitte ainult hetkesituatsioon ei olnud meeleheitlik, arvestades Georgiat täitvaid taganevaid, enamlikult vaenulikke ja riisuvaid Vene sõjaväe jõuke, vaid valmis tuli olla ka nende järel sissetungivate, veel vaenulikumate ja veel saagihimulisemate türklaste vastu.

Pealegi oli maa majanduslikult juba niigi raskes olukorras. Põllumajandus oli juba enne sõda alla käinud, samuti oli liiklus

korrast ära ning tööstus hooletusse jäetud. Nüüd liitus neile kurnatus nelja-aastasest sõjast ning veel kauem kestnud isoleeritus Euroopa tööstusest ja kultuurist.

GEORGIA SÕJAVÄGI

Georgia sotsiaaldemokraadid on patsifistid selles mõttes, et jälestavad sõda ning seda ka võimaluse korral väldivad, mitte aga et nad loobuksid vägivalda vägivallega tõrjumast ja alistuksid kaitsetuna vaenlase ees, püüdes viimast mõjustada pelgalt sõnadega. Ka demokraatia vajab enesekaitseks relvi.

Nii oligi Georgia sotsiaaldemokraatial vaja relvastuda kohe pärast riigitüürile asumist.

Juba 1905. a revolutsiooni päevil olid Georgia sotsiaaldemokraadid üritanud proletariaati relvastada. Tookordsed tulemused tegid nad aga üpris ettevaatlikuks. Proletaarlaste põhiosale sisendas relvastus bandiitlikke emotsioone, millest sügenes individuaalvägivald ja kuritegevus.

Küsimus muutus taas akuutseks seoses 1917. a revolutsiooniga. Kui algpäevade rõõmujoovastus asendus kainenemisega, kaalusid ka Georgias paljud parteikaaslased küsimust, kuidas kaitseda revolutsiooni ähvardava relvastatud kontrrevolutsiooni vastu. Neile tundus tööliskonna relvastamine tarvilik, seekord aga relvade andmisel töölisi valiti. Relvi tohtisid kandma hakata ainult kindlad ja organiseeritud seltsimehed. 5. septembril 1917 asutati tööliskaart, millel küll esialgu polnud erilist tähtsust, sest relvad ju puudusid. Siis, detsembris, seoses sellega, et Thbilisi tööliste nõukogul tekkis konflikt sealse sõdurite nõukoguga, tekkis tarvidus ja võimalus relvastada suurem hulk mehi.

Thbilisis nagu mujalgi Venemaal oli moodustatud tööliste nõukogu, mille eesistujaks oli valitud meie vana esivõitleja Noe Džordania, kes praegu on vabariigi president. Pärast enamlikku riigipööret toimunud sõjaväe lagunemist ja Türgi piirilt tagasivalgumist oli tööliste nõukogu käes kogu võimutäius Thbilisis. Vene sõdureile tundus Georgia, mille keelest nad aru ei saanud, võõra maana. Juba algusest peale valmis rüüstama nagu igasuguse dissipliini kaotanud sõjavägi, olid nad nüüd piirkonnas, kus nad

endid võõrana tundsid, selleks veel eriti valmis. Pealegi olid nad enamlikult meelestatud, mis tookord tähendas maa täieliku loovutamist vaenuvägedele, ega pidanud Georgia vähemlaste arvamust millekski. Viimased ei pidanud arutut pagemist võidukate türklaste eest õigeks, ehkki olid veendunud hädavajaduses sõlmida otsekohe vaherahu ja ka rahu. Tegelikult õnnestuski vähemlikul Transkaukaasia Komissariaadil sõlmida türklastega 18. detsembril vaherahu.

Kuid detsembri algusest peale ähvardas tagasirulluv, organiseerimata ja aru kaotanud sõduritemass tugevasti Thbilisi elanike julgeolekut. Nende kaitsmiseks nõutas Thbilisi tööliste nõukogu tööliiskaardile relvi. Relvi leidis ainult arsenalis, mis aga oli tagasimarssivate sõdurite käes. Vähemlik tööliste nõukogu nõudis enamlikult sõdurite nõukogult relvi, relvastamiseks tööliiskaarti. Sõdurite nõukogu keeldus.

Nüüd otsustas tööliste nõukogu asuda ennast kaitsma ning vallutada arsenal. See oli kaunis hulljulge ettevõtmine. Kasutada oli ainult 225 relvastatud, samas oli aga Thbilisi garnison 20 000 meest tugev. Sellele vaatamata rünnak õnnestus. 12. detsembri varahommikul tungiti arsenal, mis vallutati lühikese võitluse järel. Langes ainult üks sõdur. Selle rünnaku õnnestumine näitab niihästi Vene sõjaväge vallanud tohutut võitlusväsimust, apaatiat ja demoraliseerumist kui ka Georgia proletariaadi kartmatust ja löögivõimet. Oleme juba märkinud, et kõigis Georgia rahvakihtides on feodalismi pärandina täheldatav majanduslik muretus ja lõbuiha. Selle pärandi juurde kuulub aga tugev annus rüütellikust selle sõna parimas tähenduses.

Peale 26. mai, Georgia iseseisvuspäeva tähistatakse veel ka 12. detsembril Georgias pidulikult rahvuspühana. Sel päeval vallutas Georgia võidukalt endale kaitsevahendid, mis peavad neid edaspidi kaitsma igasuguse relvarünnaku vastu.

Tööliiskaardile jagus nüüd piisavalt relvi ning see organiseeriti pataljonidesse. Nimi muutus, esialgu nimetasid nad end revolutsiooniliseks miilitsaks, siis punakaardiks, lõpuks rahvakaardiks, nagu kutsutakse nende kaitseväge praegugi. Sõjavägi arenes ja levis Thbilisist üle kogu Georgia. Tegemist on kindlatest sotsialistidest koosneva vabatahtlike armeeaga, milles hetkel 30 000 meest.

Ainult osa armeest on rahuolukorras relvade all, enamik on puhkusele lastud ja tegeleb oma kutsetööga. Kui vabariiki ähvardab oht, kutsuvad neid kindralstaap koos oma relvadega ettenähtud kohtadesse.

Kaardiväe põhikiri on demokraatlik. See määratleb sõjaväe suhted kongressiga, kuhu saadetakse iga 200 mehe kohta üks delegaat. Iga ringkonna kaardivägi valib endale ohvitserid. Niisamuti valitakse üheks aastaks kindralstaap. Ülemjuhataja on praegu Valiko Džugeli, kelle juhatusel toimus juuli lõök 12. detsembril 1917.

Kaardivägi ei allu sõjaministrile, vaid vabariigi presidendile.

Hoolikalt arendatakse kaardiväelaste sõjalist väljaõpet, kuid sõjaväele ei ole omane militaarne vaimsus. Rahvakaartlased jäävad kasarmus samasuguseiks sotsiaaldemokraatlikeks proletarlasiks, nagu nad on ka väljaspool väeosa, nende huviks ei ole niivõrd sõjalised, vaid pigem sotsiaalsed probleemid.

Kindralstaap on moodustanud kaks sektsiooni: üks hariduse ja teine põllumajanduse tarvis. Esimene on määratud kaardiväelaste hariduse edendamiseks, suurendamaks nende kodanikuteadmisi ja tehnilisi oskusi. Teine sektsioon viljeleb suurpõllundust mõnedes suurtes mõisates, mis nende käsutusse antud.

Ka Austria rahvakaitse on haridusosakond. Seevastu aga on Georgia kaardiväe põllumajandusosakond ainulaadne. Seda ettevõtmist ei tohi segamini ajada Vene sunnitööga. Georgia organisatsioon on mõeldud sõjanduse tsiviilistamiseks, Vene oma aga tsiviilteenistuse militariseerimiseks. Rahvakaardis ei allutata töölisi, kes meeleldi jääksid sõjaväest eemale, sõjaväedistsipliinile, sundimaks neid teatud töid tegema, vaid hoopis sõdureile, kes muidu oleksid tegevusetult kasarmus, antakse võimalus üksluist igavust ja olmelist ebatootlikkust vahetada mõneti kasuliku ja vaheldusrikka tegevuse vastu. Kõigepealt peab aga selguma, kas kaardiväelased töötavad oma mõisates tootlikumalt kui eratöölised: isegi kui mõnes kohas nende töö polegi tõhus, siis ometi teevad nad, mis võimalik, et hoida oma ülalpidamiskulud madalal. Maavaldused katavad osa kaardiväelaste vajadusist.

Meil on tegemist väga huvitava eksperimendiga, mille arendamisele tuleks pöörata tõsist tähelepanu. Samasugune toimimine

ja edukas tegutsemine võiks Euroopa hiidarmeedele anda mõnevõrra mõistlikuma ja sõbralikuma ilme. Tegemist pole mingi sotsialismile ainuomase meetmega. Iga kodanlik valitsus võiks seda aktsepteerida. Aga mis saaks siis küll sõjaväevarustajaist? Ja missugune Euroopa ohvitserikorpus peaks tootva tööga tegelemist sobivaks oma aule?

Kuigi riigimõisate põllundus, kus töö teevad ära sõdurid oma kasarmupäevil, ei ole mingi sotsialistlik korraldus, võiks sel siiski sotsialistliku põllumajanduse ühe vormi arengu lähtepunktina teatud tähendus olla.

Vaatamata selgelt väljendunud rahumeelsele olemusele ja tegevusele on rahvakaart igal vajalikul juhul näidanud end löögivõimelisena. Niisuguseid vajalikke juhtumeid, nagu näeme, on aga kahjuks esinenud.

Pikemaks ajaks ei olnud ainult puhtakujuline vabatahtlike vägi sotsialistlikule vabariigile enam küllaldane. Demokraatia vaim nõudis kõikide teenistuskõlblike kutsumist kaitsevähke, sedasama nõudis ka mure vabariigi julgeoleku pärast — välisvaenlane oli ju väga võimas.

Nii rajatigi rahvakaardi kõrvale armee, mis koosneb kaitse-teenistuskohustuslasist. Selle aluseks oli Šveitsi tüüpi miilits, mis allub sõjaministrile. Sõja korral tegutseb nii regulaararmee kui ka vabatahtlike kaardivägi ühise ülemjuhatusel all. Üldkohustuslikus kaitsevähes on hariduse edendamine tähtsal kohal ning demokratiseerimine on nendes üksustes samuti väga põhjalikult läbi viidud. Siiski ei valita siin ohvitseri sõdurite poolt, neid nimetab sõjaministeerium. Kõrgemad ohvitserid on enamuses sotsiaaldemokraadid.

Väeosade sõjalise väärtuse ning nende omavaheliste suhete kohta ei saa võhik, pealegi veel niisugune, kes riigikeelt ei oska, teha pikemaid vaatlusi ega otsuseid langetada. Küll aga on mulle mitmelt poolt kinnitatud, et mingit rivaalitsemist kaardiväe ja regulaararmee vahel ei ole täheldatud.

Kindel on, et kogu armee on kuni veebruarikuuni edukalt võidelnud. Armee on vaimustuses oma isamaa iseseisvusest. Ainult et on tunda puudust relvist ja laskemoonast.

ENAMLASTE KALLALETUNG

Iseseisva Georgia lühikese eluaja jooksul tuli selle sõjaväel läbi teha nii mõnigi ränk katsumus. Raskeim tuleproov saab talle osaks aga just neil päevil, mil neid ridu kirjutatakse: enamlaste sõjajõud tungivad üheaegselt sisse lõunast, idast ja põhjast.

Ilma sõjakuulutuseeta toimus reeturlik kallaletung veebruari esimesel poolel. Maailmale teatas sellest kõigepealt Georgia. Sotsiaaldemokraatlik partei ja Georgia ametiühingud ning ka sotsiaalföderalistide partei koos Georgia valitsusega andsid teada, et Vene sõjavägi on Georgiale kallale tunginud ja riiki ähvardab ülim oht. Nad ootasid, et rahvusvaheline Viini konverents Moskva sammude vastu otsekohe tormiliselt protesti avaldab. Kahjuks jõudsid telegrammid kohale hilinemisega, pealegi oli konverents raske kriisi surve all, millesse mandri-Euroopa oli sattunud Entente'i poolt Saksamaale esitatud pööraste nõudmiste tõttu; see suunas üldise huvi läände, mitte aga itta. Eriti segaseks muutis sotsialistliku otsustamise Moskvast antud seletus olukorra kohta, milles kindlalt salati igasugust Vene armee kallaletungi Georgiale.

Neid seletusi põhjalikult kritiseerida ei ole enam tarvilik. Nad kritiseerisid end ise oma seletuste vasturääkivuse ja muutmisega.

Maha salgamaks Vene vägede sissetungi, jutustati kõigepealt, et mõnes külas Georgia piiril olevat toimunud ülestõus, põhjuseks kibestumine georglaste türanniast. Lõunapiiril asuvad armeenlased olevat algust teinud, siis olevat ülestõus levinud Signahhi, mis asub Ida-Georgias vastu Aserbaidžaanis. Samaaegselt olla mässama hakanud ka Abhaasia — loodes, otse vastu Vene piiri.

Tähelepanuväärsel kombel olevat tekkinud ülestõusud just seal, kus juba novembrist saadik arvukad, järjest suurenevad Vene väeosad asusid: nii Armeenias, Aserbaidžaanis kui ka Abhaasias. Pidurdamatult tungivat paari Armeenia piiriküla elanikud Thbilisi peale. Vene valitsus teatas, et ta olevat rahuarmastavalt ja sõbralikult katsunud ohustatud Georgia valitsust abistada ning pakkunud oma vahendust georglastele ja armeenlastele. Ta ei saavat aga midagi teha, sest Georgia tõrjuvat vahenduse ülbelt tagasi.

Niipea kui Thbilisi oli vallutatud, muutus pilt jalamaid. Armeenlased olid oma töö teinud, nad võisid minna. Vene tele-

grammides ei nimetata armeenlastest ülestõusnuid enam üldse, korraga selgus, et Tbilisi on vallutanud kommunistid, kes on vähemlased minema kihutanud.

Vene telegraaf teatab nüüd: "*Pravda*" (Moskvas) õnnitleb Georgia seltsimehi ning teatab, et vähemlik Georgia on olnud kontrrevolutsiooni viimne pelgupaik. Ei sõnagi enam armeenia ülestõusnuist, ei sõnagi enam rahuvahendusest. Kas võib ükski täie mõistusega inimene võimalikuks pidada, et Moskva oleks iialgi tõsiselt mõtelnud pakkuda abistavat vahendust kommunistide poolt ahistatud vähemlikule valitsusele?

KARL JOHANN KAUTSKY nimi peaks mitmele Eesti haritlaspõlvkonnale kaunis tuttav olema. Kommunistliku partei ajaloo lühikursuses nimetatakse teda sotsiaalrenegaadiks ja II Internatsionaali jätitseks. 1973. a DDRis ilmunud Meyeri leksikoni 7. köites enam niisuguseid leninlik-stalinlikke vägisõnu ei pruugita ja tema elust ja tegemistest 1917. aastani kirjutatakse päris mõistlikult. Aga edasi peetakse kõiki tema ettevõtmisi maailma töörahvale äärmiselt kahjulikeks.

Karl Kautsky sündis 16. 10. 1854 Prahas. Tema isa oli maaler ja dekoraator, ema Minna (1837–1912) tegi endale nime literaadina, kujutades oma eepilises proosas esimesena organiseeritud töölikklassi võitlusi. KK sai hariduse Viini ülikoolis, samal ajal astudes Austria sotsiaaldemokraatliku partei liikmeks. Üliõpilaspäevil alustas ta ajakirjanduslikku tegevust. Aastail 1881–1882 leiame ta Zürichist, kus ta tutvus sotsialismi suurkujude A. Bebeli, W. Liebknechti ja E. Bernsteiniga; seal liitus ta Saksamaa Sotsiaaldemokraatiaga. 1881 tutvus ta Londonis Marxi ja Engelsiga. Marksistiks kujunes ta Engelsi käe all. 1885–1890 elas Londonis, 1890–1897 Stuttgartis, seejärel kuni 1924 Berliinis. Pärast Engelsi surma oli ta Saksamaa Sotsiaaldemokraatia ja II Internatsionaali mõjukaim teoreetik. Tema tähtsamad tööd on *Erfurdi programm* (1892), *Agraarküsimus* (1902) ning *Vene revolutsioon* (1902). 1899. a läks ta Bernsteiniga lõplikult tülli ja kirjutas artikli "Bernstein ja sotsiaaldemokraatlik programm", milles süüdistas Bernsteini revisionismis ning liberalismis. 1917. a Venemaa suurtulekahju paistel osutub ta aga liberaaliks ise, olles omaks võtnud rea Bernsteini seisukohti. Enamlased muidugi väitsid, et ta olevat lahkunud marksismi positsioonidelt. Ei loe enam midagi, et just tema oli andnud suurima panuse marksismi arengusse, kirjutades aastail 1905–1910 *Enamväärtuse teooria* (4 köidet), mis põhines Marxi mahajäänud käsikirjadel ja märkmetel ning mis oli

mõeldud *Kapitali* neljandaks köiteks. Tegelikult sai KK-st 1910. a tsentrist, kes püüdis kokku sobitada kaht äärmuslikku saksa töölisiikumist ja andis põhjenduse oma "väsitamistooriale". Enamlased muidugi ei saanud talle andestada, et ta hääletas Riigipäeval augustis 1914 sõjakrediitide poolt. Hiljem kuulus KK sotsiaalpatsifistide leeri ning oli üks Iseseisva Saksa Sotsialistliku Partei asutajaid. Ta elas kuni 1924. aastani Berliinis, siis kuni 1934 Viinis, et lõpuks, juba 2 aastat enne natside *Anschlussi*, emigreeruda. Emigrandina ta surigi 17. 10. 1938.

Millised olid Kautsky vaated oktoobrimässule Venemaal, saab lugeja teada tema kirjutatud raamatukesest *Georgien, eine sozialdemokratische Bauernrepublik* (Georgia, sotsiaaldemokraatlik talurahvavabariik). Ta oli sõitnud 1920. a Georgiasse II Internatsionaali delegatsiooniga; selle oli sinna kutsunud Georgia valitsus. Kautsky aga haigestus Roomas, jäi sinna maha ning jõudis teistele järele parajasti siis, kui seltskond oli just tagasiteele asunud. Ta sai Georgias olla septembrist 1920 kuni jaanuarini 1921. Ta küll kurdab, et on maad näinud ainult vaguniaknast ja viibinud ainult Thbilisis. Ta ei osanud ei georgia ega vene keelt, kuid rõõmustas, et saksa ja veel enam prantsuse keele oskus oli Georgias väga levinud. Tagasitulnuna kirjutab ta Viinis oma raamatule kaks eessõna. Esimene neist on 18. veebruarist 1921, teine tuli kirjutada kohe pärast käsikirja trükikotta viimist 18. märtsil, sest vahepeal olid Georgias toimunud põhjalikud muutused: Vene enamlased olid Georgia iseseisvusele teinud järsu lõpu.

Eesti sotsialistidest oli Mihkel Martna (1860–1934) KK hea tuttav. Elas ju Martnagi 1906–1917 pagulasena Šveitsis ja Saksamaal. Tema teoreetilised otsingud viisid "Papa Kautsky" juurde, kes tol ajal nii väga "papa" ei olnudki; kuuekümnendaid eluaastaid peetakse tema loomevõime tipuks. See oli periood, mil Kautsky vastu Engelsi tahet jättis Erfurdi programmist välja "demokraatliku vabariigi" nõude ning võttis sellega omaks legaalsuse põhimõtte. Ta oli jäänud oma suurele töökoormale vaatamata koduseks seltsimeheks ja heatahtlikuks õpetajaks. Martna oli tema ajalehele kirjutanud ülevaateid Soome töölisiikumisest, ja KK pidas vähemalt esialgu teda soomlaseks. Esimene suurem töö, mille Martna viis Kautskyle näha, oli uurimus Saksa põllumajandusest, mille viimane ka heameelega avaldas. Pärast Martna surma kirjutas Nigol Andresen koguteoses *Mihkel Martna 1860–1934*, et temale olla pakkunud erilist huvi Martna pärandist leitud *Kommunistlik manifest* aastast 1908, millele oli eessõna kirjutanud Kautsky. Martna elus mängis see tähtsat osa ja Karl Marxi 50. surma-aastapäeva aktusel (12. märtsil 1933) kordas ja kommenteeris ta Werner Sombartit, kes oli nimetanud seda 19. sajandi suurimaks teoseks.

Vahemärkusena olgu öeldud, et seda lugu kirjutades sai nende ridade autor teada, et Marxi ja Engelsi ühistöö oli *Kommunistlik manifest*, kuna sovetiajal seda millegipärast nimetati pidevalt "Kommunistliku partei manifestiks". Ei usu, et kogemata.

Eesti keeles on ilmunud järgmised Kautsky teosed.

1. *Kuidas maailma sõda tekkis*, Tallinn 1920. Väga üksikasjaline raamat, aluseks dokumentaalne materjal, mis oli kättesaadav autorile kui "kaas-riigisekretärile välisametis" pärast saksamaa novembri-revolutsiooni 1918. a. Esilehel on märgitud, et tõlge on tehtud M. Martna juhatusel.
2. *Jeesus — Juudamaa vabadusvõitleja*, Tallinn 1927. Sellest brošüürist leiame mitte just eriti targa arutluse, et Kristus olevat oma algkujus olnud mässaja, kes ebaõnnestunud mässukatse tõttu risti poodi.
3. *Sotsialismi põhimõtted*, Tallinn 1928. Brošüür seegi; sisaldab nn Heidelbergi programmi; tõlkijaks on E. Joonas.

Nüüd mõned kommentaarid tõlgitud peatükkide juurde, Georgia tragöödia asjaolusid oleks päris hea meeles pidada ka praeguses Eestis.

Pikk ja isegi ehk tüütavana tunduv marksistlik arutlemine peatükis "Ajalugu" on tõlgitud näitamaks georglaste põhiviga, mis hukutas nende iseseisva riigi. Viga, mida KK üldsegi veaks ei pea, oli tegelikult juba nende astumine sotsialistlikku internatsionaali Vene partei koosseisus, mitte iseseisva parteina. Kautsky heidab poolakatele ja juutidele (bundistid) ette nende rahvuslikkust, see aga just saigi nende päästjaks verejanulise impeeriumi küüsis, mis hakkas edasi elama ja tegutsema III Internatsionaalina. Siin pole muud teha kui tänada Eesti toleaegete poliitikute arukust ja meelegendust, et nad ei lasknud meie maal võimu haarata suurvene imperialistidel, kes vahelduseks esinesid kommunistide nime all (seda ju isegi üle kolmveerand sajandi). Paistab aga, et Kautsky ei ole 1921. aastal nimevahetuse olemusest päris hästi aru saanud. Kaunis naeruväärne tundub nüüd, 80 aastat hiljem, Kautsky jutt "heast proletariaadist", kel polevat mingit süüd kallaletungis Georgiale. On ikka küll: venelased ("proletaarlased" kaasa arvatud) olid, on ja ilmselt ka jäävad altiks imperialismile, tehes kõiki nende valitsuse poolt ette nähtud julmuseid kenasti kaasa. (Hea oleks, kui ma eksiksin!)

Lugedes peatükki Georgia sõjaväest, ohvitseride valitavusest ja militaarpõllumajandusest, on vähemalt tõlkijale selge, et niisugune värk lihtsalt ei saanud püsima jääda. Oleks Eestis tol ajal samuti tegutsetud, oleks Vabadussõda vist küll pidamata jäänud. Georgias polnudki õiget vabadusvõitlust. Katsuti ainult kahjutuks teha sealseid judeenitšeid ja

Georgia

batka-balahoovitšeid, nimelt Türgist taganevaid ja marodöörivaid Vene vägesid. Midagi sellist toimus ju Eestiski, kuid võib öelda, et pigem "Vabadussõja kõrval".

Kahju, et ei tea, mida KK oleks oma elupäevade lõpul ütelnud, kui ta oleks paarkümmend aastat kauem elanud! Kas oleks ta ikka ajanud oma kõhedust tekitavat juttu "heast ja õilsast proletariaadist"? Pärast neid 20. sajandi sündmusi, mis põhjalikult maailma raputasid, on seda kaunis raske uskuda.

N. B. Sachris

GEORGI OTŠIAURI. Važa Pšavela portree. (Linool. 1973)

KVATŠI K. VÜRSTLIK ELU

(Katkend)

Mihheil Džavahhišvili

Tõlkinud Juta Bedia

LUGU SEGASTEST ASJADEST

Punase Revolutsiooni Kaitsjate Ühing ajas end kohevile ja löi õitsele. Uutel võimuhaarajatel polnud aega nende tegevust uurida, sellepärast läks elu Kvatši urus ikka kvatšilikult edasi.

Aga saabus aeg ja Smolnõi instituudis¹ mainiti selle ühingu nime. Kvatši tunnetas kohe hädaohtu ja andis oma staabile uued juhtnõõrid.

“Siin me võime endal kaela murda. On aeg tasapisi laiali ajada meie pesa, mis meid terve aasta jooksul on soojendanud ja elatanud. Kui hoone laguneb, siis ei tohi sinna kauaks jääda. Nüüd on tulnud aeg teenistust otsida. Kes teab, ehk annab just see meile kõige parema varjupaiga. Dokumendile on nii suur võim antud, et selle nimel võib kasvõi ilma palgata teenida.”

Otsustati ja tehtigi nii. Nädala jooksul leidis Kvatši kõigile uue ameti. Enda lasi ta ühe suure panga komissariks määrata, Sedrak Avlabrjani sokutas sama panga peakassiriiks, Gabo Tšhubišvili poetas Punase Risti kaubaladudesse, aga Tšipi Tšipuntiradze, Pavlovi ja Bekarevi suunas taas nuhkimise ja jälitamise alale.

Besso Šikhia täitis Punase Revolutsiooni Ühingu Kvatši juhatusel tema asemiku rolli: ta laostas ühingu ja müüs maha selle vara, millega ta ühe kuu jooksul suurepäraselt hakkama sai.

Ka Kvatši ise täitis oma kuuplaani. Peaaegu iga päev esitasid Besso, Tšipi või Ladi temale mitme miljoni väärtuses assignaate,

¹ Seal asus Petrogradi bolševike keskus. *Toim.*

tšekke ja muid dokumente. Kvatši kirjutas kõigile rahulikult peale *Välja maksta* ja Sedrak, kes kassas kõigile aina kordas: "Raha ei ole!", ladus kogu raha sõpradele välja. Selle raha viis Hainstein börsile ja tuli õhtul kulla ja kalliskividega tagasi.

Iga päev lõuna paiku võttis Kvatši telefonitoru ja helistas Bessole.

"Besso, oled see sina?"

"Jah, mina."

"Täna pane kirja viis miljonit."

"Saab tehtud."

Tunni aja pärast tuli pankka kas Kvatši ühingu või mõne teise asutuse nimel väljamaksunõue viiele miljonile.

Õhtuti kogunesid sõbrad Kvatši korterisse, jutustasid üksteisele värsked uudiseid, õiendasid omavahel arved ja seadsid üles uusi püüniseid.

Väljas leegitses isegi taevas, kogu maa ujus veres, võitlejate oiged matsid tänavakära ning äikesest ja kõuemürinast värises maakera.

Kvatši ja tema sõbrad hoidsid silmad ja kõrvad lahti, jälgisid kõike pingsa tähelepanuga ja tegutsesid ennastsalgavalt: nad võtsid endale, mis võtta andis, korjasid kokku, mis korjata sai; mis kuskil maha kukkus, selle nad võtsid üles, kes maas lamas, selle litsusid puruks, kus pilu nägid, sinna ronisid sisse, kui märkasid midagi, mis peremeheata, siis rabisid selle endale, ja tihti-peale isegi siis, kui peremees leidis, võtsid nad asja endale koos peremehega.

Pavlov elas oma uude osasse hästi sisse, tegutses nagu oma kodus, ja temast sai peagi Kvatši parem käsi. Ei möödunud päeva, ilma et Pavlov oleks Kvatšile mõnd uut ettepanekut teinud:

"See asi võiks välja tulla küll. . . See on riskantne. . . Ei tule kõne allagi, kõik teavad. . . Seda ei teata."

Juba aegsasti andis Kvatši oma rühmale käsu:

"Te peate iga hetk valmis olema linnast lahkumiseks. Ettenägelikul mehel on sellisel ajal alati hobune saduldatud."

[---]

Valitsus kolis Moskvasse üle. Ka Kvatši tahtis koos oma staabiga järgneda, kuid jäi veidi hiljaks, sest tal oli veel paar asja vaja lõpetada.

"Gabo, kuidas elab meie sõber Ganus?" päris ta ühel päeval.

"Ta suri äsja."

"Loomulikku surma?" imestas Kvatši.

"Ma veidi aitasin," naeratas Gabo ja Kvatši taipas. Gabol rippus kulduur taskus, käes hoidis ta kullast portsigarit ja tema sõrmedel säras mitu kalliskiviga sõrmust.

"Braavo!" kiitis Kvatši. "Olen sulle tänu võlgu."

Sõbrad tegid veel hoolsamalt tööd: pühkisid siit, korjasid sealt ja kühveldasid nädalaga kokku sama palju kui kogu senise ajaga.

Siis aga hakkasid Kvatši pea kohale kogunema mustad pilved. Õhus oli tunda sissekukkumise lõhna. Siin-seal lõi välku. Lõpuks tormas ühel õhtul tuppa hingetu Tšipi ja hüüdis:

"Me oleme kadunud! . . . Nad on kõik välja tuhninud! . . . Päästke end! . . . Näe, lugege! . . ."

Õhtune ajaleht löödi lahti ja loeti: "Revolutsiooni külge on end imenud ka vürst Kvatšantiradze, Rasputini sõber ja tsaari truu teener, kes. . ."

"Vennad, on aeg kaduda!" välgatas Džalil oma hobusehambaid.

Tšipi kannul ilmus Pavlov, kes teatas lühidalt ja rahulikult:

"Neil on kõik teada. Me peame kohe asjad kokku panema, muidu on hilja."

"Tähendab, tunni aja pärast koguneme kõik raudteejaama!" andis Kvatši mobilisatsioonikäsu.

Kõik läks libedalt. Tunni aja pärast said sõbrad raudteejaamas kokku.

"Oleme kadunud!" hädaldas Tšipi jälle. "Ükski rong ei sõida!"

"Ära käratse, Tšipi!" rahustas teda Kvatši. "Besso, mine leia üks rong. Hinna pärast ära tingima hakka."

Besso oli kümne minuti pärast tagasi.

"Kohe saab kaks vagunit. Ma arvan, et sada kuldrubla pole kuigi palju."

"Ega ei ole küll," nõustus Kvatši.

Poole tunni pärast kihutas kahevaguniline rong Moskva suunas. Salongvagnis istus üheksa Punase Revolutsiooni Kaitsjate Ühingu juhatuse liiget, kellele oli ülesandeks tehtud "revolutsioonisoldatite rongiliikumise reguleerimine".

"Aga kas sihuke mandaat praegu üldse enam kehtibki?" küsis Sedrak hirmunult.

"Mitte ainult ei kehti, vaid teeb ka imet," vastas Ladi.

"Noh, Džalil, too õhtusöök välja!" nõudis Kvatši. "Ärge unustage viina, krimmi veini ja šampanjat Kristall."

Poole tunni pärast käis gruusia *Mravalžamieri* viis üle veduri huilgamise ja rongirataste mürina, sellele järgnes Džalili idamaine laul, edasi aga *Vniz po matuške po Volge*.

Hommikul lähenes rong ühele jaamale. Sõbrad pesid silmad puhtaks, ringutasid magusalt ja valmistusid hommikust sööma. Pruunidest soldatisinelitest tulvil jaamahoone löi kihama nagu mesilaspere ja huilgas:

"Tuleb! Tuleb!"

Kui rong perrooni ääres seisma jäi, valgus kogu sinelitemass välja ja karjus:

"Võta! Viska ära!"

Relvade, kastide, kottide ja kompsudega ülekoormatud soldatid neelasid hetke jooksul alla mõlemad vagunid, kisa ja vandumisega vallutasid nad kogu rongi ja seadsid end sisse. Mõni trügis sisse uksest, mõni ronis akna kaudu.

"Seltsimehed!" karjusid Kvatši ja tema sõbrad. "Pidage! Ei tohi! See on delegaatide rong! Meie ülesanne on reguleerida. . . Näete, siin on mandaat! . . ."

Kuid keegi ei tahtnud neid kuulata ega mandaati näha. Kvatši karjumisele ja ähvardustele vastati naeru ja omapoolsete ähvardustega. Keegi hüüdis:

"Seltsimehed! Küllalt on need pursuid meie verd imenud! Viskame nad aknast välja!"

Kvatši oma sõpradega visati robinal akendest välja perroonile, saateks vandumine, naerulagin ja mahalaskmisähvardused.

"Ruttu, päästke pagas!" käskis Kvatši.

Küll nad jooksid ümber rongi, palusid, pakkusid raha ja viina, kuid neid ei lastud vagunite ligigi. Lõpuks liikus täistuubitud rong krigisesed ja ähkides paigalt ja viis kaasa kogu vennaskonna varanduse: riided, toidupoolise, raha, kalliskivid, lootuse, needmise ja pisarad.

Sõbrad istusid lõõdult jaamahoones.

"Me oleme kadunud!" nuuksus Tšipi pisarsilmil.

"Näe kus tabas meid taeva viha!" oigas Gabo.

"Jaa, lood on kehvad. . ." pomises Pavlov.

"Oo Allah, nüüd on kõik läbi! . . ." vangutas Džalil pead.

Desso murdis sõrmi, Tšipi oigas, Bekarev mattis end sigareti-suitsu, vihane Kvatši aga jooksis edasi-tagasi nagu puuri pandud metsloom ja hõõrus aeg-ajalt otsaesist. Lõpuks jäid kõik vait ja jälgisid üksisilmi oma pealikut. Nad vaikisid kaua ja ootasid Kvatši otsust.

"Kuidas sa end tunned, Kvatši?" julges Besso küsida.

"Nagu peksasaanud koer."

"Mis sa ütled?"

"Ei midagi. . . Mida te selles sakvuajaažis saite ära päästa?"

"Suurt ei midagi. Pitsatid ja stambid."

"Mis, suurt ei midagi? Tähendab, sa oled peamise päästnud, mu sõber!" Kvatši otsaesine selgines, ta naeratas ja lohutas kindlal häälel sõpru: "Ärge norutage! Mille me kaotasime, selle saame kuu ajaga tagasi. Kui Saatus mind maha ei jäta ja kui ka Jumal oma abistava käe külge paneb. . . Noh, tõuske püsti! Seljad sirgeks! Minu järele!"

LUGU SAMTREDIDZEST

Kubermangu täitevkomitee ruumides oli tööpäev täies hoos. Kolm meest astus enesekindlalt esimehe kabineti poole. Valvur tõkestas neil tee.

"Ei tohi sisse minna. On käimas komitee istung."

Eesmineja lükkas ühe käega kõrvale valvuri, teise käega avas ukse ja astus kabinetti. Teised kaks järgnesid temale. Istung katkes. Kõneleja jäi vait. Kõik jäid sissetungijaid vaatama.

"Vabandust, seltsimehed!" lausus Kvatšantradze külma rahuga. "Saagem tuttavaks, mina olen Revolutsioonilise Sõjanõukogu liige Pavle Samtredidze. Need siin on minu staabi liikmed: Panov ja Šikhians." Ning ta osutas Pavloville ja Šikhiale. Kõik tõusid püsti ja võtsid valveseisangu. Kvatši manas näole veel rohkem karmust ning jätkas: "Teie linnas on ennekuulmatu korralagedus, teie aga istute siin rahulikult ja ajate juttu. Näiteks: mina ja mu staap sõitsime siia erirongiga. Teel anti mulle teada, et äraandlikud pursuid viivad välismaale kulda ja kalliskive. Otsisin rongi läbi. Teade oli õige. Kalliskivid ma muidugi konfiskeerisin ja lasksin neetud äraandjad kohapeal maha. Aga teie nina all, raudteejaamas, kohtasin ma bandiidistunud soldateid. Meid aeti rongist välja, võeti kõik varandus ära ja nad sõitsid ise minu rongiga minema! Seltsimehed, mida teil selle peale on öelda?"

Seltsimehed läksid ähmi täis. Algas siia-sinna jooksmine, telefonide väntamine ja automobiilide mürin.

"Kas teie olete Tšekaa esimees?" küsis Kvatši ühelt neist. "Meid on üheksa. Mina jään siia. Ülejäänud võtke kaasa. Andke kohe telegramm, et see rong jäetaks kuskil väikeses jaamas seisma ja vedur eest ära aetaks, muidu sunnivad soldatid vedurijuhti väevõimuga sõitma. Kas teile on minu plaan arusaadav?"

"Jah, seltsimees, arusaadav! Samal ajal jõuab umbes sada meest rongile järele, me piirame nad sisse ja. . ."

"Nõnda. Soovin teile edu! Jah, muide, siin on meie volikirjad." Kvatši pani viis vägevast dokumenti lauale.

Nende ähvardavate mandaatide ees võtsid kõik valveseisangu. Keegi ei julgenud neid isegi kätte võtta ja neile pilku heita, veel vähem neid läbi lugeda. Kvatši pistis nad jälle taskusse ja lausus:

"Tähendab, läheb lahti! Nägemiseni, seltsimehed!"

Siis viis ta Besso kõrvale ja ütles:

"Noh, Besso, meie elu on nüüd sinu kätes. Teie tagasitulekuni teen ma siin kõik, mis vaja."

Kabinetti jäid vaid kaks inimest: tähtsust täis Kvatši ja iga tema soovi täita püüdev kubermangu täitevkomitee esimees.

"Võtke istet, seltsimees!" andis Kvatši loa. "Istuge ja jutustage, kuidas on lood teie kubermangus!"

Täitevkomitee esimees aina rääkis ja rääkis. Kahe tunni jooksul andis ta Kvatšile aru asjade arengust ja võimuorganite tööst kubermangus.

"Hästi. Nüüd ütelge, mida teil on varutud? Kui palju on teil vilja, kartulit, jahu, suhkrut ja teisi toiduaineid?"

Saanud vastuse, küsis ta jälle:

"Kas te konfiskeerisite kaupmeestelt kaupa?"

"Vähesel määral."

"Olete kulla ja kalliskivid rekvireerinud?"

"Veel mitte."

"Nagu ma näen, olete pealinnast väga maha jäänud. Kuid pole viga, ma abistan teid. Mul on selles asjas kogemusi. Nüüd pange tähele: mul on vaja kümmet tuba, telefoni, kolme automobiili, kirjutusmasinat, kantseleitarbeid ja mööblit. Andke käsk!"

Kahe tunni pärast tõsteti linnakese peatänaval ühest suurest hoonest välja kolm peret ja kanti Kvatšile ette:

"Ruumid on valmis. Öhtuks saab telefoni ja kõik ülejäänud. On aeg lõunastada. Olge minu külaline, seltsimees!"

Pärast aruannet osutas Kvatši kubermangu täitevkomitee esimehele au ja lõunatas koos temaga. Siis heitis sealsamas tema toas pikali ja tegi väikese uinaku.

Päike oli loojumas, kui Besso ja Džalil Kvatši äratasid.

"Tõuse üles, Kvatši, me saime kõik kätte, ainult veini, konjaki ja šampanja jõudsid nad pintsliisse panna."

"Annaks jumal neile tervist! Ega ometi verd ei valatud?"

"Mitte tilkagi."

"Oo, Besso on tark mees, tal tuli kõik ilusasti välja," kiitis Džalil sõpra.

"Tublid poisid! Tulge, ma emban teid. Ega minagi siin tegevusetu istunud. Kõik on valmis." Kvatši embas mõlemat vennalikult.

"Ehk pole vaja, Kvatši, võib-olla loobume sellest. . . Me saime sihukese määratu varanduse tagasi, mida sa veel tahad? Sõidame kohe homme ära, muidu. . . võib halvasti minna, risk on suur."

"Sõidame ära, vürst, sõidame ära, muidu saab Allah vihaseks!" anus ka Džalil.

"Mu Bessiko! Sa ei tunne mind ikka veel, ma ei saa niisama ära minna, siin me teeme vähemalt ühe mehise teo, milleks mulle ainult rikkus? Õeldakse ju, et nimi ja kuulsus kaaluvad üles kõik maailma rikkused."

"Meid lastakse maha, Kvatši!"

"Mitte midagi nad meile ei tee! Kui asi haisema hakkab, lasen ma ise siin kõik õhku."

Järgmisel päeval kolis Kvatši oma staabiga uutesse ruumidesse. Kvatši andis Pavlovile järgmised käsud ja korraldused:

"Teie minge Peterburisse tagasi. Seadke seal luure hästi sisse. Kui meid miski ähvardab, siis saatke telegramm: *Tulge kohe*. Sedrak, sina sõida Moskvasse, Ladi, sina asu Smolenskisse. Kõik te hakkate saama aeg-ajalt kaupa ja korraldusi. Vahetevahel peate ise kaupa mujale saatma. Besso, anna neile volikirjad ja selgita lähemalt. Kui asi nurja läheb, siis saame kõik Rostovis kokku."

Bessol kulus terve päev kaaslastele näpunäidete jagamiseks, ja järgmisest päevast asus igaüks oma postile.

Kvatši käsutuses oli suurepäraselt sisseseatud kabinet. Kantselei võttis enda alla kolm tuba. Siin-seal seisid valvurid ja käskjalad. Ka Džalilil oli budjonnõi-müts peas. Kirjutusmasin klõbises. Pidevalt helises telefon. Saalis arvukalt rahvast. Besso otsis kliendid läbi ja saatis nad kantseleisse. Tšipi, Gabo ja Bekarev sokutasid end linna rahakate inimeste seltskonda ja muretsesid aina uusi kliente.

Töö sai hoo sisse nädala ajaga. Kvatši istus nagu ämblik linnas, kus ta hoidis oma käpa all viit raudteed. Liiklus kaotas juhitavuse ja raudteed said halvatuse. Vaguneid varastati samamoodi nagu leivavilja. Rööpad olid täis lahtihaagitud vaguneid, igal vagunil oli vere hind. Kvatši just tegeleski vagunite ja toiduainetega.

Aeg-ajalt kutsus Kvatši kohalike võimuorganite esindajad enda juurde ja ütles:

“Lugege!”

Võimukandja luges telegrammi: “Revolutsioonilise sõjanõukogu liikmele Samtredidzele. Kiiremas korras saatke viis vagunit jahu, viis vagunit kapsast, niisama palju kartulit ja muid toiduaineid.”

“Palju teil selleks aega läheb?”

“Kolm päeva.”

“Pange valmis ja teatage mulle. Ma ise saadan välja.”

Täislaaditud rong läks Moskvasse või Peterburisse ja kadus seal Kvatši organiseeritud musta auku.

Ka Smolenskist ja teistest linnadest saabus Kvatšile hulgaliselt kaupa, mis paari päevaga kullaks ja kalliskivideks tehti.

Peaaegu iga päev viis Kvatši läbi järgmise kombinatsiooni: Kvatši juurde juhatatakse keegi kaupmees Spekulov või Derikošov.

“Mul on vaja viis vagunit Moskvasse.”

“Hind on viissada kuldrubla.”

Lüüakse käed. Kvatši kirjutab tõendi: *... ja tõendan siinjuures, et viiendale diviisile saadetakse viis vagunit kaupa väljaspool järjekorda.*

Spekulovi kaupa täislaaditud rong sõidab kohe järgmisel päeval Moskvasse. Rongi saadab isiklikult härra Spekulov, kellel on taskus Kvatši allakirjutatud igati korralikud dokumendid. Nende alusel saab Spekulov Moskvas iseenda kauba kätte, mille ta Sedrak Avlabrjani abiga kohe maha müüb. Seejärel tuleb samade dokumentide ja sellesama Sedraki abiga Moskvast täislaaditud rong, mis jälle Kvatši abiga maha müüakse. Aeg-ajalt tuleb Kvatšantiradzele ja kohalikule võimuorganile käsk viia läbi kulla ja vääriskivide, toiduainete, kangaste või mingi muu kauba rekvisitsioon sõjanõukogu liikme Samtredidze juhtimisel, kelle ülesandeks on kogutud kauba saatmine Moskvasse.

Sellistel päevadel ohkasid ja hädaldasid kaupmehed ja rikkad, kokkukorjatud kaup läks aga Moskvasse ja Peterburisse, kus seda avasüli ootasid Sedrak ja Pavlov.

Kvatši seadis raudteejaamas sisse oma korra. Iga rong, mis sisse sõitis, pidi Kvatši käe alt läbi käima. Tema poisid otsisid reisijad läbi ja konfiskeerisid keelatud toiduained ja tihtipeale ka asju, mis polnud keelatud. Päeval ja ööl võis raudteejaamas kuulda paljaksriisutud reisijate ägedat sõimu, needmisi, ähvardusi, nuukseid, halamist, anumist ja palveid. Kuid Kvatši poisid ei löönud risti ette millegi ees, pisarad ja needus sulasid nende käes kullaks, pealegi ei paistnud hädaohtu kuskilt: ümberringi põles ja lagunes kõik ning purukslitsutute piuksumist ja ähvardusi oli selles käras kuulda niisama palju kui kassi näugumist kõuemürinas.

"Kvatši, aitab!" hoiatas Besso Kvatšit.

"Ah, oota, veel natuke!" rahustas hoogusattunud Kvatši kartmalöönud sõpru ja rabas, haaras ja võttis väsimatult.

Ühel päeval, kui Kvatši isiklikult üht reisirongi läbi kammis, sattus ta vastamisi hambuni relvastatud Peterburi revolutsionääridega. Nende seas istus Ivan Ivanõtš, lühinägelik ja hajameelne inimene. Kvatši ehmatas end kangeks. Nad silmitsesid teineteist. Kvatši märkas kohe, et Ivan Ivanõtš ei tunne teda ära.

"Seltsimehed!" ütles Kvatši viisakalt, kuid karmi häälega. "Kas on teil kaasas keelatud või liigseid toiduaineid?"

"Ei ole," vastas üks. "Natuke konjakit on, aga. . ."

Seltsimehed istusid parajasti söögilaua taga. Laual oli must leib, hapukurgid, soolakala ja külmad kartulid, samas seisis ka pudel konjakit.

"Ulatage mulle see pudel," ütles Kvatši ja sirutas käe pudeli järele.

"Seltsimees, me pole ju veel lonksugi võtnud. . ." tõmbus üks mees mossi.

"Ärge olge nii karm!" palus teine.

"Palun väga!" lausus kolmas ja ulatas pudeli. "Seadus on seadus, ja kogu lugu. Meil jääb üle vaid käsk täita."

"Braavo, seltsimees!" kiitis neljas. "Mis õigus, see õigus! Meie ise andsime dekreeidi välja. Tähendab, meie ise peame ka sellele alluma."

Ivan Ivanõtš silmitses jälle Kvatšit, hõõrus otsaesist ja mõtles, kus ta küll seda meest on näinud.

Rong sõitis ära. Revolutsionäärid aga vaidlesid veel kaua Kvatši käitumise üle. Mõni sõimas, mõnele aga meeldis tema meelekindlus.

“Me tegime vea, et tema perekonnanime ei küsinud,” arvas üks. “Selline kohusetundlik ja ustav mees ei peaks siin kolkas hallitama.”

“Ma tean seda meest. . . Ma tean, aga. . .” pomises Ivan Ivanõtš. “Kahjuks mul ei tule meelde, millal või kus ma temaga olen kokku puutunud. Ma arvan. . .” Kuni Moskvani hõõrus ta otsaesist ja püüdis meelde tuletada. Kui rong juba Moskvale lähenes, kargas Ivan Ivanõtš järsku püsti, lõi peopesaga vastu otsaesist ja hüüatas: “Mul tuli meelde!”

“Mis juhtus? Milles asi?” pärisid teised.

“Mul tuli meelde! Andke ruttu paber, saatke telegramm! Võtke see nurjatu kinni, muidu ta keerab pea peale kogu maa! Ruttu!”

“Ivan Ivanõtš, kes keerab pea peale? Kelle peab kinni võtma?”

“Tema! Tema! Kes meilt konjakipudeli ära võttis. Tema perekonnanimi on Kvatšantiradze, tal on mitu nime: Kvatši, Apollon, Napoleon ja. . . Saatangi ei saa aru, kes ta tegelikult on! Andke ruttu paber! Mul tuli meelde!”

Kuid oli juba hilja.

MIHHEIL DŽAVAHHIŠVILI (1880–1937) ei ole eesti lugejaile võõras nimi: 1977. a ilmusid Merike Pau tõlkes ühes köites tema kaks lühiromaan *Varing* ja *Valge krae*. Tollal ei olnud aeg veel päris küps viitama tema tähendusrikkale surma-aastale, ja mõeldav võimalus tema peateose, pikareskse romaani *Kvatši K. vürstlik elu* tutvustamiseks tuli ka paar aastat hiljem. See teos — mis ennetas mõne aastaga I. Ilfi ja J. Petrovi kuulsaid Ostap Benderi lugusid, ilmutades sealjuures veelgi teravamalt satiirilist hoiakut — ilmus 1924. a, ja selle eesti tõlke suutis enne oma lahkumist lõpule viia nüüd juba legendaarseks saanud Juta Bedia, *Kangelase tiigrinahas* eestindaja. Tõlge, mida siinkohal tutvustab vaid katkend, ootab mõistagi avaldamist tervikuna.

A. K.

NIKOLAI TŠERNŌŠKOV. Vana Thbilisi. (Puulõige. 1962)

ELUTUNNETUS LÄÄNES JA IDAS

Grigol Robakidze

Tõlkinud Heli Mägar

Vasakut ja paremat kätt kõrguvad kaljud nagu eelajaloolise mammuti purukslöödud ribad. Mõni järsk, mõni längus, sirakil või kummargil. Tuulesambad, monoliidid. Alasti viirastus püramiididest, koobastest, sarkofaagidest. Mõne vaarao fantaasia upepall või hõõguva päikese kivistunud pudemed? Ja värvid, värvid: iiriseleht, sarapuuleht, alpiroos, sõnajalg, nelk, kirss, henna, pronks, raud, kiltkivi, ränikivi, mesi, *hvitho* — päikesesilmaks kutsutud võlukivi — need värvid säravad fantastiliselt kõigis varjundeis. Nad valguvad kohati voolujooneliselt kaljubasaldi sisse, kohati laotuvad brokaadina üle tõusude, kallakute või nõlvakute, mõned vikerkaarejuttidena kaardus kaljusakkide ja kurdude vahele. Esmapilgul näib, nagu võistleksid omavahel sammal ja nelk. Nelk jääb peale. Teistkordsel vaatamisel, et kiltkivi ja *hvitho* katsuvad rammu. *Hvitho* jääb peale. Lõpuks: lugematul hulgal lehekooni, nagu kirjude paabulindude sabalöökidest sinna ja tänna paisatud, või draakoni sätendav metskirsilaiguline kest, ja üldpilt — otsekui kalliskivis kirstunud päikeselõõsk.

Päike kõrvetab. Karavan peatub hetkeks. Kas ka päikese seisak? Selle vaikuse katkestab äkitselt Paan, kes karjudes sööstab läbi lõõsa. Siin kahestub tegelikkus, kahestub ka selle vaatleja. Aeg jääb seisma. Olevik kaob. On vaid minevik. Tulevik välgab vahetevahel mõtteuiuna, mis pigem on mälestus kujutelmast. Kõik nähtav on üksnes möödunu vari, olnu tulitav põletusarm.

Tõlgitud teosest: Grigol Robakidse. *Dämon und Mythos: Eine magische Bildfolge*. Jena: Eugen Diederichs Verlag, 1935.

Möödanikku surutult suiguvad siin vanad sündmused — otsekui astraalvarjud rusutud nägude ja ähmaste silmadega, mornilt, pilk sissepoole pööratud.

Tee viib hiigelvarju heitva graniitkalju jalamist mööda. Kõrval peaaegu ärakuivanud jõgi. Kas selle on mõni draakon tühjaks luristanud? Siin-seal mõni veelomp nagu kustumisele vastu vaatav ähmane pimenev silm. Teisal taas gigandid: kaljude vatsakad Leviataanid, rahuldunud ja unised, ihast roiud ja himurusest kurnatud, sirakil ja köötsus.

Pärastlõuna: ilmselt on sokujalgne jumal siit möödunud. Ükski kärbes ei sumise. Ükski leht ei sahise — kusagil ei puud, ei taime. Kaamelid heidavad maha, nende saatjad järgnevad neile. Karavan puhkab kalju hiiglaslikus varjus. Kaamelite rohmakad kehad on jätkuks kividele ja kaljudele. Nende kimääripeadest vaatavad inimsilmad: pilk nagu kividel — nii kaugelt, kaugelt eemalt. Pead noogutavad. Vaikne kahin. Pead liigatavad nagu vees hulpivad kiivrid. Siis panevad kimäärid oma pead kõrvuti nagu voogavad viljapead . . . Nii otsib lambakari jõesaarel saarepuude varjus jahutust päikese jäigastava tulelõõsa eest. Silma-vaade on pelglik: kas haistab kari kotkast või kulli? . . . Tohtu varju sügavusest vahivad kaamelite silmad rahutult kaljudele — kas ka nemad kardavad midagi? . . . Üks saatja seisab veidi eemal ja vaatab liikumatult kaugusesse. Mida ta silmitseb? Mitte midagi. Võib-olla kuulatab ta midagi? Seal pole ju mingeid hääli? Ja ometigi ta kuulatab. Ta haistab igaviku hõngu, ta palvetab.

Need pildid on pärit romaanist *Ussisärk*. Nii näeb välja maastik Iraani platool. Kuid sama kehtib iga paiga kohta Hommikumaal. Iga asi, iga olend on siin vaikselt endasse süüvinud, nagu hingaks ta ikka veel esmalooduna jumalikku hingust. Kõiges on veel tunda loomisloo hõngu. Kõigel lasub võbelev rahu, isegi maakamaral. Maa on Idas midagi enam kui paljas füüsis: ta on kosmiline eksistents, mille hingusest tärkab müüt. Inimene paistab sellel maastikul väike, tahaks peaaegu öelda — tilluke. Maastikul endal on üleiniimlikud mõõtmed. Aeg siin ei voola, ta on ruumis majesteetlikult tardunud — ja hetk kätkeb endas igavikku nagu merikarp ammu randunud ookeanilainete müha.

Vaadelgem nüüd Läänt. Ka siin on ilusaid ja kütkestavaid maastikke. Inimesele on nad lähedased, kuid loomise hõngu võib neis aimata vaevu. Loojast eemaldunult on neil oma, puht inimlikust seisukohast lummas hingamine. Maa pole siin midagi enam kui füüsis, liig tihti vaid põld, mida küntakse ja haritakse. Kõigesse on puutunud, midagi ei jää puutumata. Ei tootem ega tabu. Müütilist hoiatust — jäägu mõnigi paik puutumata, et maa oma kosmilist hingust ei kaotaks, seda Läänes küll ei järgita. Mõnikord näib, nagu tahaks inimese käsi siin Jumala tegu asendada. Lääneliku maastiku kaunitel ja kindlalt piiritletud kontuuridel on üksnes esteetiline võlu. Kõik siin vohab ja lokkab, ent kõiges jääb puudu avarusest. Näha on võimsat hoogu, ent vaikust pole tunda isegi mitte jõudehetkel. Veidralt eraldatud vormid, kõikjal tükeldatud maastikud — ent vaatleja tunneb üldiselt puudust mõõtmatusesest. Iga asi, iga olend pressib siin väljapoole. Ruum ei suuda Läänes suurtsugu avarust säilitada, ta lihtsalt sumbub ajas — ja hetk pole siin hingetõmme, mil hingatakse sisse igaviku hingust, ta on lihtsalt ajalõik, peaaegu kellaga mõõdetav. Tal pole kestust.

Nii on Lääs ja Ida kaks omaette maailma, mitte ainult geograafilises jaotuses, vaid, vene mõtleja Tšaadajevi õnnestunud väljendit kasutades: ka asjade korralduses.

Kui lähtuda taime ja ürgtaime vahelise sisepinge võrdkujust, siis on Ida olemises rohkem rõhutatud ürgtaim. Lääne olemises seevastu taim ise. Ida minetab oma mina ürgalges, iga algus on tema jaoks ürgalge. Lääs areneb isiklikuks monaadiks, ning algus tähendab talle peaaegu alati ainukordset uut algust. Hiinlane püüab tagurpidi kasvada, mitte eost õieks, vaid vastupidi: õiest eoks. Sõidu ajal tukkudes näib mõnikord, et liigutakse tagurpidi. Sellisele näilisele tagurpidiliikumisele sarnaneb mingil moel too hiinlaste tagurpidikasvamine. “Toimi toimimata,” kuulutavad salapäraselt vanad hiina targad. See tähendab näilist andumist toimuvale, kuid seesmist püsivast ürgminas. Isegi seemet, seda ainsana loomisvõimelist, peab sügavamõttelise hiina arusaama kohaselt valitsema tagasitoovalt, s.t teda alal hoidma endas küll hõõguvalt, kuid viljastavalt. “Kui seeme on muundatud, on ihu terve ja vaba” — nii seisab mõistatuslikus raamatus *Kuldsete õite saladus*. Legendi kohaselt sai meister Pong teenijatüdrukuid sel

moel "puudutades" 880 aastat vanaks. Lääne jaoks näib see vaevalt usutav.

Ida hingab ürgalges. Ürgalges on aga kõik asjad üks. *Tat twam asi*, see oled sina, ütlevad vanad india lased: kõik see, mida sa näed, oled sa ise. Asjadevahelised piirid on kadunud. Kõik nähtav on vaid *maaja*, sirav näivus. Lääne jaoks pole ilmning pelk näivus, ta on selle vorm, mis end ilmutab. Igal asjal on siin üldiselt kehtiv, oma reaalsus. Sellest tuleneb ka Lääne selge nägemus: asjad ilmnevad talle ühetähenduslikes ja kindlates piirjoontes — samal ajal kui Ida tajub neid ähmasena ja laialivalgavana.

Kõige selgemalt tuleb see erinevus ilmsiks mõlema maailma loometeostes. Piirituna ja otsatuna ei suuda Ida luua lõpetatud teoseid, sest lõpetatus tähendab piiride tõmbamist. Gooti katedraalid pole Idas võimalikud. Läänel on piiritaju ja ta vormib teost nagu omaette maailma lõplikkuses, nagu seda on näiteks *Jumalik komöödia*. Seevastu on Idal midagi, mis Läänel puudub: lõpmatusse suunduvana säilitab idamaine teos lõpmatuse hinguse — nagu näiteks babüloonia eposed.

Üks iseärasus näitab veelgi selgemalt Lääne ja Ida olemise viisi. Juba oma esimestel Idas viibimise päevadel on eurooplane jahmunud — ta ei suuda mõista, et näiteks Iraanis pole keegi võimeline mõnd sündmust asjalikult ja tõeselt edasi andma. Valelikkus või hoopiski pettus? Sugugi mitte. Idamaalase teadvuses valguvad asjad uduste viirastustena kokku, ning igale tõsiasi jaoks luuletab ta peaaegu alati midagi juurde. Idas on tõde sama mis luule. Mulle meenub, kuidas üks mu Georgia sõber, ehtne idamaalane, jutustas ühes seltskonnas minust midagi täiesti fantastilist, mis pole ealeski aset leidnud, ja seda minu kohalolekul. Talle vastu vaielda oluks asjatu: jutustaja oli oma ülemeelikust fabuleerimisest tervenisti haaratud. Pidin vaikselt naeratades leppima ta väljamõeldistega.

Eurooplane Leo Matthias, jahmunud ühest samasugusest elamusest, jutustab oma reisiraamatus *Põige Orienti*:

See oli Yezdis, ja mu sõbrale Charles Humphrysele oli parajasti saabunud partii vaipu, kontoriabiline Ali pidi need üle lugema. Kuhu oli üsna suur ja Alil kulus selleks tööks hulk aega. Mu sõber ei saanud nii kaua oodata. Tal oli ärikohtumine linnast väljas ja ta palus mind ennast see aeg kontoris asendada.

"Noh, mitu vaipa on?" küsisin Alilt, kui ta lõpuks naasis.

"Nii umbes neli- kuni viissada," vastas Ali.

Tema üllatuseks ei rahuldanud mind see teave sugugi. Rõhutasin vajadust vaibad täpselt üle lugeda.

Ali lahkus.

Käes oli juba pärastlõuna, kui ta lõpuks ilmus. Tal oli kaasas teine kontoriabiline, tema sõber Hussain.

"Noh, mitu vaipa on?" küsisin Alilt.

"Kolmsada või kolmsada viiskümmend."

Olin Ali peale väga vihane.

"Igavene lollpea," ütlesin, "sul on vaja täpselt lugeda!"

Küsisin Hussainilt, ehk teab tema, mitu vaipa partiis on.

"Ma ei tea seda!" ütles Hussain. "Aga umbes sada seitsekümmend."

Mul oli hea meel, et sain lõpuks enam-vähem mõistliku vastuse, ma saatsin Ali ära, andes sama ülesande nüüd Hussainile.

"Loodetavasti saad sa minust aru, Hussain, sa pead vaibad ühekaupa üle lugema." Ja et talle päris selgeks teha, mida ma mõtlen, rebisin paar vana kalendrilehte ja loendasin neid lauale asetades. "Üks, kaks, kolm, neli . . . ja nii edasi — üks ole?"

Hussain noogutas.

Mu sõber jõudis selle aja peale tagasi ja ma rääkisin talle, mis vahepeal juhtus. Ta naeris ja ütles, et Ali olevat lollpea. Ma olevat teinud õigesti asja Hussainile usaldades.

Me ootasime nüüd Hussaini.

Umbes kahe tunni pärast — veidi enne kontori sulgemist — tuli ta silmanähtavalt uhke näoga tagasi.

"Noh, mitu vaipa on?" küsisin ma.

Hussain muheles: "Sada nelikümmend viis, härra."

Ma ei tea, millest see tuli, et jäin sellele täpsele teabele vaatamata siiski pisut umbusklikuks. Küsisin: "Kuhumaani sa lugesid?"

"Saja kolmekümmeni," vastas Hussain. "Ülejäänud — on umbes viisteist."

Ida inimeses kasvab taim ürgtaime sisse tagasi. Tema olemises on hõõguvalt suikvel müütiline tuum. See-est areneb taim temas kiduralt, kipub koguni tihti närbuma. Kogu Orient on hämar, ta ei tunne piiritletud vorme. Sellest ka ainitised, igavikku haihtunud, endasse süüvinud pilgud, majesteetlik rahu, vaaraolik liikumatu suursugusus, ja seda kõiges — nii inimestes kui maastikes. Teisiti on Läänes. Lääne inimese olemises valitseb taim, persoon. Tema ürgtaimne allikas kuivab kokku ning ürgalge kaob temast pikkamööda. Ta vaatab rohkem väljapoole ega tõmba hinge. Ida inimene on tõeliselt ehtne vaid endasse süüvides, Lääne inimene vaid ennast teostades. Idas meister Pong, Läänes Faust.

Idas kogetakse ekstaasi sisemise kammitetusega, ja mida võimsam ekstaas, seda rahumeelsem nauding. Läänes nauditakse ekstaasi dünaamiliselt joobnuna, ja nauding avaldub tormiliselt. Ida inimene vaatab Jumala poole suletud silmi, aimduslikku sügavikku kaugenenult, kus kõik meeled justkui ühe uue meelena samaaegselt koos toimivad. Lääne inimene vaatab Jumalat avatud silmi, püüdes teda lausa puudutada. Öhtumaiste müstikute sisevaatlus on pigem mõtteline visioon kui kogetud seisund. See erinevus on isegi meelelise ekstaasini jälgitav: Idas, kus sisemine lähedus on välimisest enam väärt, pole paljastuse ja alastuse peibutusel mingit väge. Inimene Idas elab endasse süüvinult, seetõttu on ta suikvel olekus — mitte ainult füüsiliselt. Inimene Läänes on vahetpidamata tegev ja pidevalt üliergas, tema osaks on unetus — ka metafüüsiliselt. Uimasti Idas — oopium, mis laseb unelda. Läänes — nikotiin, mis hoiab ärkvel.

Ürgalgesse süüvinult on idamaalasel sügavad unenäolised visioonid. Kuid olles pidevalt teiste silme all, kaldub ta loidusele ning kängub oma suikvel olekus tihti idiotisuseni. Kuid kummalisel kombel on ka siis tühja ilme ja nürimeelse pilgu taga varjul tema loomalik kavalus. Eurooplane, küll tark ja osav, kuid mitte kaval, pole võimeline teda üle kavaldama, olgu ta või kogenud diplomaat.

Idas öeldakse *Tat twam asi* ja kaotatakse seega piirid asjade vahelt, haihtutakse mahedasse nirvaanasse. Läänes sekkutakse asjade käiku ja projitseeritakse oma mina ümbritsevasse maailma. Idas küsitakse "kust" ja jäädakse rahulikult ootele. Läänes küsitakse "kuhu" ja tormatakse kärsitult edasi. Idas on aega, peaaegu

alati. Läänes aega pole. Ent Ilmutusraamatus seisab: “Saatanal on vähe aega.” (See on mõistagi vaid hoiatusena mõeldud.)

Selliseid võrdlusi võiks tuua lõpmatuseni. Kuid vaid üks saagu veel mainitud: kuidas neis erinevates maailmades saadakse jagu ürghirmust.

Jumala ja olematuse vahelisse pingevälja paisatuna pörkab inimloomus vahetpidamata vastu oma metafüüsilist piiri. On hetki, mil ta seisab äkki jõuetuna olematuse peadpööritava kuristiku äärel — teda haarab ürghirm. Idas irdub inimene oma minast, tõmbudes kannatlikult tagasi ürgalge hämarolekusse. Ta minetab oma mina, et muuta see surmav piir ebareaalseks — sest ilma minata pole ka piiri. Ta läheneb ürgalgele, selleni siiski päriselt jõudmata — olemasolevas kosmilises olukorras polegi see ju võimalik —, ta seisab kibestunult kaotatud paradiisi lähel, igatsedes seda kõigi meeltega tagasi. See igatsus ongi see, mis lasub Oriendis kõigel nagu sumbe leitsak — igatsus, mis tihti läheb üle raskemeelsuseks. Teda on aimata päikesest üleujutatud tasandikel, maakamaras endas, teda on kuulda laulude monotoonses kurblikus kõlas, tunda karavanide käratus kulgemises, teda on näha kaamelite melanhoolses pilgus — kõikjal. Kogu olemine on siin läbi imbunud teatud laadi metafüüsilisest koduigatsusest.

Ja Läänes? Siin võideldakse ürghirmu vastu teistmoodi. Lääne inimene ei vähenda oma mina, vastupidi, ta laiendab seda ümbritsevasse maailma. Tema mina asjastub seeläbi üha enam ja muutub niimoodi vähem valutundlikuks. Mina lakkamatu laiendamisega nihutatakse piiri aina kaugemale edasi. Ürghirm näib olevat ületatud. Kuid mina laiendamine on õigupoolest vaid egoism, ja mina asjastamine tähendab vaid eneseunustust. Mina jääb ikkagi alles, koguni ülimalt kontsentreeritud kujul. Ja piir? Seda ei kaotata, vaid nihutatakse lihtsalt edasi — ent kui kaua? Ühel päeval siiski leitakse end selle äärest murtuna. Siis on hirmul veelgi suuremad silmad.

Kujutage ette üht keskmist ameeriklast. Ta elab New Yorgis, 77. korrusel, väikeses toauberikus. Ta pole juba aastaid näinud ühtegi looma ega tundnud sõõrmeis ühegi taime lõhna. Ümber ringi toimuv teda sisemiselt ei puuduta: kaasinimesed on tema jaoks vaid liikuvad kehad ja naaber kõrvaluberikus vaid nummer-

datud kummitus. Tuhanded välised suhted, mitte ühtegi sisemist seost. Tunnete asemel — refleksid, elundite asemel — tabletid ja ravimid. Galvaniseeritud pilguga siledaks raseeritud golem. Ta asjastub asjade sekka, olles ise üks bürootehniline asi. Ta ei tunneta üldse enam mingeid piire. Kas teda siis ürghirm ei ähvarda? Ähvardab küll. Ta jääb ju ikkagi inimolendiks. Ning vaid üks katkestus, üks väärtus, üks lühiühendus — ning kohe on ta kõigest ilma. Juurteta ja võõrdunult seisab ta vastamisi vaid oma minaga, kohutavalt üksi. (Naabertoast kostab võib-olla lustlik lööklaul.) Tema ees haigutab kohutav tühjus, mis põrmustab halastamatult. Äkki adub ta kohkunult, et teeb oma viimset hingetõmmet, mis peab vaibuma Jumala hingamisse. Alles nüüd tajub ta, et ürgtaim temas on ammugi närtsinud, ja üha koletumalt haigutab ta ees olematuse suur eimiski, valmis teda alla neelama. Ta roomab hüljatult ja abitult ringi oma toapugerikus, mis sarnaneb nüüd sargaga. Teda valdab tülgastus iseenda vastu, kogu ümbritsev maailm näib talle samuti jälestusväärne. Kui see sünnib päise päeva ajal, siis öösiti lebab võlusäras fantastiliselt taeva poole hõljuv suurlinn ta ees nagu surnu, kelle ihul karvad veel edasi kasvavad.

Nii lõpeb see võitlus. Isekusest saab siin iseene eest põgenemine. Kuid ka sellest vahendist pole kasu. Iga hetk on siin inimest varitsemas olematuse korisev kõri.

Lääs ja Ida — kaks maailma, või õigemini, kaks olemisviisi. Mis ühel puudub, on teisel olemas. Nad on vastandlikud, kuid ei välista teineteist. Kosmiliselt nõnda seatud, täiendavad ja tingivad nad teineteist vastastikku. Lääs tunneb romantilist igatsust Ida järele, ja Ida vaatab ootusrikkalt Läände. Pole midagi küsitavat laialtlevinud arvamusest, et kõik kiiduväärne tuleneb Idast. Läänelik olemine on metafüüsiliselt samamoodi õigustatud nagu idamaine. Mis oleks ürgalge ilma alguseta? Üksnes tardumus. Mis oleks ürgnägu ilma näota? Üksnes eos. Ürgtaim saab elava kuju alles taimes. Ainulaadne, kordumatu ilme on samuti jumalik nii nagu igavene ja lõputugi. Kui Idast on pärit ürgalge hingus, siis Lääs annab sellele hingusele kuju. Need kaks maailma on seatud teineteist rikastama. Kummagi ühekülgsuses peitub oht, mis on ületatav teise kaudu. Seda sobiks ilmestama üks eriti saatuslik võtmeküsimus: tehnika probleem.

Tehnika kuulub Läänele. Ta on võlujõud, mis väärkasutuse korral võib saada hukatuseks. Suruõhu ja elektri abil võib saavutada ennekuulmatut, kuid nendega ei saa asendada viimset sidet, nimelt müstilist, asjade vahel. Kiusatus on aga olemas — ja kes võib kindel olla, et sellele ühel päeval äkki järele ei anta?

Räägitakse lugu ühe mehe elust, kes kaotas oma noore armsama. Onnetul kombel ei leidnud mees teda enam elavana eest, ja nii võeti talt võimalus naist tolle muserdavast hingevalust vabastada. Häda ja õnnetust põhjustavad kuratlikud pisiasjad — kuradi tööriistaks enamasti ongi pisiasjad —, eriti kahe armastava inimese omavahelistes suhetes. Nii juhtus seegi kord: mingi pisiasi — võib-olla mõni paberilipakas —, miski tühi-tähi, millest ta järeldada võis, et armsam on talle truudust murdnud. Pelk ettekujutus — kuid seda hullem võib-olla. Mees kannatas kohutavalt. Teda haaras päev-päevalt aina kasvav deemonlik igatsus mingilgi moel naiseni jõuda. Ükski vahend ei aidanud, ka mitte maagia. Ühel õhtul istub ta nukralt suikudes oma hämaras toas melanhoolse kamina ees ja on ikka veel närivate sundmõtete küüsis oma armsamast. Siis peatub ta pilk äkki kastil nurgas — ja tema kihkvel ajus välgatab midagi kiusatuslikku. Kastis lebab rullis lint, tükike filmi, millele on armsam jäädvustatud. Nüüd laseb ta filmilindil oma silme ees joosta: ta näeb teda, kuuleb teda, puudutab teda peaaegu füüsiliselt, äratab ta ellu. Ta tajub teda elusana, ja ta elab koos temaga. Mööduvad mõned hetked, ja järsku katkeb filmi surin. Valgelt linalt vaatab vastu jube tühjus. Mees kukub algavas arukaotuses meelemõistuse ta põrandale.

On ilmne, et tehnika võlujõud ütleb üles seal, kus riivatakse viimset. Veelgi hullem: ta muutub siin kohutavalt ohtlikuks. Ühe idamaalasega võiks vaevalt midagi säärast juhtuda, sest tema tajub tehnika olemust — olemata küll selle leiutaja — juba algusest peale palju sügavamalt.

Üks idamaine pärimus jutustab: kord olevat Eenok oma isalt pärinud, kes õigupoolest oli Aadama isa. Ta kuulnud vastuseks: Jumal valmistanud Aadama mullast. Siis võttis Eenok mullakamaka ja vormis sellest inimkuju. Seejärel puhus ta — täpselt nagu Jehoova — oma hingeõhu sellesse inimkujusse. Aga ennäe: kuju küll elavnes, kuid temast ei saanud mitte inimene, vaid deemonliku jõuga õudne olend.

Selles pärimuses on tehnika hukatuslikku olemust uskumatult tõeselt mõistetud. Esimesed inimesed harisid maad — nad olid ka teatud mõttes tehnikud —, kuid nad ei lõiganud oma saagina hukatust. Alles siis, kui Eenok puhus Jumala kombel oma hingeõhu mullast inimkujusse, s.t asus ise Jumala asemele, sündis õnnetus. Tehnika iseenesest ei tähenda hukatust. Kui aga inimene midagi luues unustab, et ta ise on loodu, tekivad otsekohe kiusatus ja oht.

Võtame näiteks müütilise Lindberghi. Ta silmitseb oma lennukit õrna ja hoolitseva pilguga nagu šeik oma täisverelist lemmikhobu. Hellalt ja murelikult kontrollib ta kõiki tema osi. Siis istub ta sõnatult ja saatusele alistunult rooli taha. Aegamööda kasvab ta lennukiga kokku, äratades tolles tohutu jõu. Ta lendab enesekindlalt — uus Daidalos — üle Atlandi ookeani. Jõud, mille ta esile kutsub, kasvab temast märkamatult läbi. Poolunes haihtub ta nüüd ise sellesse äratatud jõusse — fantastiline kuutõbine, kelle teadvuses on ärkvel vaid üksainus molekul, mis kõike juhib ja suunab. Ennast kaotades on ta samas oma minas enneolematult kasvanud — sarnaselt väikseima aatomiga, mis kätkeb oma pingeväljas tervet päikesesüsteemi. Joovastunult ja vääramatult lendab ta üle ookeani . . . Kas pole see jumalikult võimas? Kas pole see inimliku olemise õigustus? . . . Aga just siin varitseb lendurit ülim oht: *hybris*. Võitjana lendab ta joovastuse laineharjal, ning — üks luciferlik sekund, magus ja ahvatlev — ja ekstaasist saab eneseekstaas. Kes suudaks sellisele ekstaasile vastu panna? Ohtlik moonandumine: võitjast on ühtäkki saanud väljakutse esitaja. Veel mõned hetked, veel magusamad ja ahvatlevamad — ja lenduri tumestunud ajus välgatab hulljulge mõte: tema on see, kes seda suutis, tema, tema, tema üksi. Väljakutse esitaja on muutunud nüüd õige jultunuks, ja otsekohe katkeb side kosmiliste jõududega. Aatom, mis kandis endas tervet päikesesüsteemi, on korraga õõnes ja lõtv.

Kes ei tunneks seda demonlikku ekstaasi? See on tuttav igale luuletajale, kes visiooni ainsa inspiratsioonivälgatusega tabab. Igale prohvetile, kes selgeltnägijana transtsendentsust kaeb. Igale väejuhile, kes enne saatuslikku võitlust lahinguväljal seisab. See on tuttav igale hõimupealikule, kes kogu klanni tahet valitsedes endas kannab. Õnnis on see, kes suudab kiusatusele vastu panna. Siis jääb terveks ühendav side kõiksuse ja tema vahel. Kuid kes

suudab seda? Vaid see, kes mõistab ürgalget püsivalt ja aukartlikult oma sisimas alal hoida. Lääne inimest ähvardab iseäranis tehnika tõttu nii õõl kui päeval *hybris*, ja kui ta sellele siiski alla ei jää, siis on need just ürgallika idamaised jõud, mis teda selle eest kaitsevad.

GRIGOL ROBAKIDZE (1884–1962) nimi on georgia kirjandusloos õigegei erandlik: saanud enne revolutsiooni hariduse peale Venemaa (ms Tartu ülikoolis 1900 ja 1910–1914) ka Prantsus- ja Saksamaal, õnnestus kirjanikul 1931. a emigreeruda; ta elas surmani peamiselt Saksamaal ja Šveitsis ja kirjutas emakeele kõrval ka saksa keeles. Nõukogude ajal oli tema nime mainimine sünnimaal mõeldamatu; kui seda siiski tehti, siis ainult teda “fašistiks” söimates. Robakidze on avaldanud niihästi draamasid, romaane, novelle, esseesid kui ka eepilist ja lüürilist luulet; nimetame siinkohal tema saksa keelde tõlgitud teostest romaane *Ussisärk* (originaal 1924) ja *Mõrvatud hing* (1932) ning saksa keeles kirjutatud esseede kogu *Deemon ja müüt* (1932). Lääne-Ida murdekohal elanud ja mõtelnud kirjaniku seisukohad pakuvad kindlasti huvi meilegi, kelle geograafiline situatsioon on mitmeti võrreldav georglaste omaga.

Ain Kaalep

DAVID GVELESIANI. Antšishati kirik. (Söövitus. 1920. aastad)

SIMON WANRADTI KATEKISMUSEST TEOLOOGI PILGUGA

Toomas Põld

Nn Wanradt-Koelli katekismuse näol on tegemist kahe mehe tööga, kellel võisid küll olla vägagi erinevad lähtekohad. Meie soovime siinkohal käsitleda ja selgitada ennekõike Simon Wanradti teoloogilisi seisukohti. Teise pastori, Johann Kölli (Kooli?) töö puhul ei ole võimalik rääkida tema teoloogiast, sest tegemist on vaid tõlketööga. Tahame selgitada Wanradti arusaamist Martin Lutheri katekismustest ja evangeelsest õpetusest üldse. Tuleb küsida, mispärast Wittenbergi teoloogid alguses Wanradtit toetasid, ent pärast raamatukese ilmumist oma magistrist ja tema katekismusest enam midagi teada ei tahtnud. Toimus ju kohtulik juurdlus, mille tulemusena katekismuse ladu kogunisti hävitati. Töö jäi kaotsi, kuni Hellmuth Weiss 11 lehte *resp.* 22 lehekülge katekismuse korrektuureksemplarist avastas ning koos Paul Johanseniga 1935. a selle makulatuuriks määratud töö taas päevavalgele tõi.

Rekonstruktsiooni on põhiliselt toimetanud kaks eelmainitud uurijat, aga keeleteadlasedki on oma tööd teinud eeskujulikult. Ometi pole teoloogilisi premisside seniajani küllaldase sihikindlusega arvesse võetud. Enamasti on ainult filoloogias lähtudes katsetatud paralleelsete tekstide kõrvutamise ja kadunud lauseid usaldusväärset rekonstrueerida.

Puht-teoloogilisi tähelepanekuid rakendades saame ses katkendilises ja rikutud tekstis mõndagi siluda. Teoloogilist materjali leidub katekismuse 22 leheküljel kõrvuti alamsaksa ning eesti keeles. Need read tuleb meil enne liita. Antud ridade najal esitatakse siin neli näidet Simon Wanradti teoloogiast.

1. Kuidas pidi Jeesus Kristus meie päästeks inimeseks saama? Kuidas võis ta sündida, ilmale tulla Neitsi Maarjast ja saada meie Õnnistegijaks? Teisisõnu: mida tähendavad Wanradtile *jõulud*?
2. Simon Wanradtile oli tähtsaks küsimuseks, millal saabub maailma lõpp (*Ilma otz*). Selle ootamine oli reformatsioonipäevil üldiselt väga elav.
3. Martin Luther oli värskest esitanud küsimuse vaba tahte kohta. Kuidas tuli seda mõista, mida Wanradt kohe oma katekismusse võttis? Kuidas sai sellest aru talupoeg, kuidas linnakodanik?
4. Viimaks vaieldi Marburgis veel Kristuse ligioleku kohta maailmas ja armulauaeivas ning -viinas. Seegi tähtis küsimus leidis koha Wanradti katekismuses. Kas oli sel õpetusel tähtsust armulauale minnes või minemata jätmisel?

Vastavad teoloogilised mõisted on: 1. Jumalapoja sünd ehk inkarnatsioon (*incarnatio*); 2. Selle maailma lõpp (*consummatio mundi*); 3. Inimese vaba tahe (*liberum arbitrium*) ja 4. Kristuse ligiolek (*ubiquitas*) armulauas.

*

Kust pärineb Wittenbergi magistri omapärane õpetus? Kasuksepp Melchior Hof(f)mann jutlustas 1525. aastal Tartus maailma lõpul saabuvast kurjade kohutavast hävitamisest. Tal oli soovitus Wittenbergist kaasa toodud. Tema eeskuju võis noort õpetajat Wanradtit, kes jõudis Liivimaale Tartu linna samal suvel jutlustajaks, nakatada käremeelse maailmalõpuootusega. Hofmanni võis omakorda mõjutada eriti oma ründavate raamatute kaudu professor Karlstadt *alias* Andreas Bodenstein. Tema oli olnud Wittenbergis õppejõuks ja Luther isegi kaitses tema juures oma doktorikraadi 1512. a. Ta oli küll Wittenbergist juba lahkunud, kus ta sattus ägedasse konflikti Wartburgist tagasi rutanud Lutheriga. Kuid tema armulauaõpetuste üle vaieldi veel aastail 1529–1530. Just sel ajal oli Wanradt Tartu linna kulul Wittenbergi sõitnud oma õpinguid jätkama. Luther töötas samal ajal oma õpetuse kallal Kristuse *ubikviteedist* armulauas, millega Simon Wanradti katekismuski tegeleb.

Wanradt immatrikuleeriti 10. detsembril 1529, ja juba 1. augustil 1530 promoveeriti ta magistriks. Samal aastal siirdus ta Tallinna. Oktoobri lõpul oli ta Tallinnas saanud Niguliste õpetajaks. Oma uudseid, üsnagi eripäraseid reformivaateid kasutas ta osalt katekismuse koostamisel õpetuseks Liivimaa linna- ja maarahvale. Hiljem tuli tal loobuda oma kohati äärmuslikest vaadetest, mis kõlasid võõristavalt linnarahvale, aga maarahvale oleksid täiesti arusaamatuks jäänud.

Veel 8. augustil 1531 kirjutas Luther Wanradtile soovituskirja Tallinna rae jaoks, seega just neli aastat enne tema katekismuse trükkimist. Trükk oli augustis 1535 Wittenbergis valmis. Kindlasti pidi seal algul Wanradtile abimehi leiduma. Selle abiga seletatakse ka omapäraste marginaalide *resp.* korrektuuride tekkimist Luffti trükikojas. Üldiselt jäi Wanradt Wittenbergi reformaatorite jälgedesse. Luther pidi võitlema äärmuslike usumäratsejate kõrval ka spiritualistlike õpetlastega, kes Jumala *käsu ja evangeeliumi* kuulutamise asemel tahtsid *vaimu valgustuse* sunnil "puhast evangeeliumi" kuulutada, alavääristades üldse käsuõpetuse ja Vana Seaduse osatähtsust. Just neid kriitilisi vaateid näib vähemalt osalt jagavat ka Wanradt, kellelt iganes ta need siis üle võttiski. Melchior Hofmann pandi vangi, kuid tema õpetused mõjustasid taasristijaid Münsteris ja Hollandis. Münsteris värskest rajatud taasristijate "riigi" olemasolu (aastail 1533–1535) suunas kogu teoloogilise arengu Wittenbergiski määratsejate vastu. Selle võitluse kaames valguses pidi Wanradti positsioon Wittenbergis kõikuvaks muutuma — kahtlaseks või isegi vastuvõetamatuks. Katekismuses puuduvad tõendused Wanradti seisukohtadest Püha Vaimu, kiriku ja pühade osaduse suhtes. Miks on tema katekismusest vastavad partiid kaotsis ja miks pole jälgegi dekaloogist (kümnest käsust), mis aitaks Wanradti vaateid lepitada Wittenbergi teoloogiaga?

Wanradt oli reformaatorite toetuse maha mänginud! Kui algas protsess katekismuse pärast, põgenes ta kellegi halva kuulsusega naisterahva saatel ajutiseks ära. Maha ta jättis oma abikaasa, väga jõuka ämmaemanda Josine Papenbuschi. Josine ei tahtnud hiljem tema juurde enam elama asuda ja suri enne suure sõja algust. Alanud protsess katekismuse trüki pärast Tallinnas lõppes

17. 07. 1537. a Wanradti fiaskoga. Wanradt ei viibinud siis Tallinnas. Langetati hävitav otsus tema kirjutatud ning Kölli tõlgitud katekismusele. Köll pääses küll karistusest, olles toiminud *als eyn dener* 'teenrina'. 1538. a oli Wanradt taas jutlustajaks Läänemaal. Edasi ta peitis end ja oli jutlustajana mõnda aega Viljandis, Paides, Lemsalus. Liivimaal oli ta ikka väärikaks kujuk, keda toetasid Tallinna raad ja Riia peapiiskop, samuti ordumeister von Brüggeneu. Kui algas Vene-Liivi sõda (1558), põgenes Wanradt ühes oma pojaga lõplikult Liivimaalt Königsbergi Ida-Preisimaal. Ta oli tuntud kui õpetlane ja jutlustaja Vilnos (Vilniuses). Viimaseil aastail enne oma surma (1563–1567) oli ta üldtunnustatud pastoriks suures sadamalinnas Danzigis ja reformaatorid andsid talle tõendid, et ta evangeelse õpetuse järgi õpetab ning elab.

Muidugi lisanuks Wanradti laiemahaardeline probleemide käsitlemine meie katekismusele avarust. Kölli tõlge andnuks tollal abi pastoreile, kes eestikeelseid väljendusi veel ei tundnudki. Kuid sellist käsiraamatut saanuksid tarvitada ainult õpetlased.

Oluliseks osutub pingeliste katehheetiliste mõtteseoste selgitamine ja tekstilünkade täitmine võimalust mööda. Kirikulooline taust aitab omakorda selgitada kaasaegsete sündmuste mõju teksti kujundamisel.

Kaalukas põhjus Wanradti katekismuse hülgamiseks oli lõpude lõpuks veel seegi, et Luther oli hakanud kirjutama nn kantseleikeeles, mis põhines ülemsaksa keelel. Ajapikku hüljati ka Liivimaal seni tarvitatav alamsaksa keel. Wanradt oli jäänud vana keelepruugi juurde.

*

Mida räägib Wanradt Kristuse *incarnatio*, tema *leha(hywu)* nynck were kohta?

Wanradti lunastusõpetus on omapärane: selle kohta leiame emakeelsest tekstist vihjeid. Seletus lähtub peamiselt Heebre kirja 2. peatüki lõpusalmidest 14–15. Kristuse inimeseks saamise (inkarnatsiooni) põhilisest faktist tuletab Wanradt lunastustöö teostamise selle jumal-inimese läbi. Selle märksõnadeks on liha(ihu) ning veri: "Et nüüd lapsed on liha ja vere osalised, siis

Temagi sai otse samal viisil osa sellest, et ta surma läbi kaotaks selle, kelle võimu all oli surm, see on kuradi, ja vabastaks need, kes surma kartusest olid kogu eluaja kinni orjapõlves." Pattulan gemise järel on inimene kui liha ning veri patu ja seega *kõhnreti* ning *põrguhaua* päralt. Jumal aga saatis vangidele oma ääretult suurest armust oma ainsa, armsa Poja, kes sündis inimeseks ja lepitas need Jumalaga. Kristuse sündimine lihas ning veres pühitseb, teeb veel *eddespette* meie liha ning vere õigeks ning puhtaks! Wanradt järgib siin Nikaia usutunnistuse mõttekäiku: "Kristus on inimeste pärast ja meie õndsuseks taevast alla tulnud ning lihaks saanud (*incarnatus est*) Püha Vaimu läbi neitsi Maarjast ja inimeseks saanud." Inkarnatsiooniõpetus on Wanradti teoloogias kesksel kohal. Kuigi ema Maarjat ei nimetata, kõlavad siin kui kellahelin jõulusündmuse hardad toonid. Siin leiame, et Wanradti õpetus lunastusest on tugevasti seotud Kristuse sündimisega, jõuludega.

Väikeses katekismuses ei räägi Luther pikemalt inkarnatsiooni. Kokkuvõtlikult ütleb ta suure katekismuse seletuses, et Kristus on meie Issand, "sest ta on inimeseks saanud ... minu süü satisfaktsiooni tasunud mitte kulla ja hõbedaga, vaid oma püha, kalli verega." Satisfaktsioonist kõneleb ka Wanradt. Palves pattude andekssaamiseks räägib ta, et pattude andeksandmine toimub *lebbi meddy Issanden Christussen weren*, tema süüta surma läbi. Edasi õpetatakse: Pontius Pilatuse all kuratlik vägi murdus Kristuse kui Messia *ärapälgamise* (Hb 12,3; 13,13) läbi. Siitpeale on ainult alamsaksa tekst olemas, mis räägib Hb 2 alusel Kristusest kui suurest Ülempreestrist, kes meie eest palvetab Isa poole.

Mida Wanradt ütles Püha Vaimu ja kiriku kohta, jääb meile lõplikult teadmatuks. Ka sama õpetuse jätk pühade osadusest puudub kahjuks. Pattude andeksandmise kohta on olemas ainult Meieisa palves säilinud seletus.

Aga on olemas lõpp kolmandast artiklist: igavene elu, *egkewe ello*. Juttu on siin üldisest ülestõusmisest ja igavesest elust väga lohutaval viisil. Surm, kurat ja põrguhaud *eb pidda yelles*, vaid peab kõik *möeda olema*. Igavikuootus ning -teadvus võib inimest kaduvuses hästi trööstida.

Hb 2 salmid 14–15 räägivad inimeste eluaegsest surmakartusest. Sellise teema arutus leidub Wanradti seletusteski igavese elu lootuse kohta. Seega siingi räägib ta ikka sellesama kirjakohta Hb 2 alusel surmakartusest. Kristusega tõuseb inimene taas üles ning saab osa Riigist. See pakub inimesele tema kartustes — olgu ta vaene või rikas — rahu ning rõõmu.

Credo lõpul seisab soov: *Sze antkuth meyle Jumal /Amen/ Sze on toest.* . . . Jälle esineb vastavus Lutheri sõnastusega: *See on tõesti tõsi. Aamen.*

Wanradti seletus ja Kölli tõlge usutunnistusest jääb meile kättesaadavais tekstides üldiselt traditsioonilisele evangeelse seletusviisi pinnale.

Meieisa palve Wanradti järgi on Lutheri katekismuse seletusi tarvitanud: osalt olid need ju ammutunud vanakiriklikud katoliku tekstid. Kuid Riigi palves on Wanradt läbematu ja näib vähe veendunud olevat ülemuste eest palvetamise tarviduses. Ta ootab Issanda tulekut kohtumõistmiseks selle kurja ilma üle ja valituile kohe lunastust ülestõusmise päeval. Inimese vaba tahet eitab Wanradt täiesti: omast jõust saame vaid Jumalat mõnitada.

Usklikud igatsevad viimses hädas osa saada päästmisest (*resp.* lunastusest). Ning nad tahaksid jõuda igavesse ellu *Christuse kaes*, kui tulevad *Jelles-Vllestousma* päevad. Selline kärsitu seletus palvele Jumala riigi tulemise pärast ei saanud sobida luterlaste konteksti talupoegade mässu ja taasristijate “1000-aastase rahu-riigi” loomise päevil. Siin on üks teoloogiline motiiv Wanradti katekismuse hülgamiseks. Luther eristab selgesti maised riigid Jumala taevasest Riigist, mis maa peale tuleb. Ta osutab palvele vaenlaste vastu järgnevas kolmandas palves, et Issand mitte kurja ilma, mis on langenud Kuradi võimusse, ei hävitaks, vaid muraks ning takistaks seda *kurja tahtmist*, mis ei lase Jumala Riiki valitseda.

*

Kuidas kõneleb Wanradt viimastest asjadest ning viimsestpäevast?

Wanradti katekismus alustab usutunnistusega, mille alguses on juttu maailma loomisest, teises osas Kristuse tulemisest lu-nastuseks ja kolmandas osas ülestõusmisest ning igavesest elust, seega täiuslikust Jumala Riigist. Eriti artiklis ülestõusmisest ning igavesest elust räägib ta teatava soojusega igavikust. Igavene elu ning igavik (*egkewe*) peavad eksisteerima. Siis ei ole iial voli sur-mal, Kuradil ega põrguhaual. Need esimesed asjad peavad kõik möödas olema. Seepärast ei ole tarvis surma ega suremise vilet-sust ühenduses eluotsaga karta, vaid seal on aina taevaline rahu, rõõm. — Kuidas erineb see Lutheri sõnastusest? Tema väike ka-tekismus seletab, et meie *ühes ristirahvaga* peame ülestõusmisest ja igavesest elust osa saama: Jumal äratab minu ja kõik surnud viimselpäeval üles ja annab mulle ühes kõigi usklikega igavese elu Kristuses. Wanradt on individualistlikum ja elitaarsem. Ta ei räägi üldisest kohtuhirmust, vaid eksistentsiaalsest isiklikust surmahirmust, millest usklikud päästetakse.

Hoopis ägedamad toonid tulevad esile seoses palvega Jumala Riigi viivitamatu tulemise pärast. Iseendast on see ootus kristlik, ainult tollal väärsti rakendatud. Seal on midagi viimse õhkamise taolisest palvest leida: et me jääksime paluma: *eth kõigeväeline Jumal selle pattussel Ilmal tachtis ydden otzan tehe*. Teiseks: *Nynck sen wymesen peywe kaes eb tachtis kauwa otada*. Kolman-daks: *erenez neme uskwat/uskuset*. *Nynck erewalitzetuth tachtis erra peesteda, neyd/neme kockones taewa rickus wotta Christus-sen kaes ninck (perest) keick (ne) surnut Jelles/yelle vleserretada*. (Luther palvetab siin ülemuste ja heakorra pärast, “et me Jumala sõna usuksime ja tema meelepäralist elu elaksime siin ajalikult ja seal igavesti”. Alles viimases, seitsmendas palves palub ta: “Et Jumal viimaks, kui meie surmatund tuleb, annaks meile õnds-a otsa ja võtaks meid armuga sellest hädaorust enese juurde taeva.” Aga samu mõtteid on ta heietanud kolmandas artiklis, nagu ees-pool mainitud.) — Viimsest hädast räägib Wanradt kui kiusatuste kannatamisest kuuendas palves: *eth meye kannatada/ kandada wöyme/nüed ninck meddy wyemeses heddas*. — Ka palvete lõpus

(enne sakramente) on juttu õndsusest: *röem pyddap meil antuth sama/ kos se meil tarwis ninck önnis on.*

Esimest korda kohtame siin väljendusi nagu *wyemne peyw, vyemne hedda, ilma otz, önnis*. Isiklikuks muutub toon seal, kus Wanradt katsub selgitada, missugust julgust annab usk igavikku ning õndsusse. (Luther seevastu hoolitseb samas kohas maailma korra eest, et kaos võimutsema ei hakkaks. Selleks oli talle tõuke andnud talupoegade mäss ja hiljem Münsteri taasristijate õudne palagan. Ta ei räägi üldse maailma lõpust, vaid Kristuse tulemisest. Kui ta teaski, et homme tuleb viimnepäev, istutaks ta täna õunapuu.)

*

Sze kolmandes palve on säilinud kogu ulatuses: Sinu tahtmine sündigu. Seletus jääb Lutheri raamidesse ja räägib Kuradi, maailma ja liha tahtmisest, mida Jumal peaks *talitsema ja ära keelama*. Luther räägib siin kuradi, maailma ja meie liha kurja tahtmise "murdmisest ning kütkestamisest"; Wanradt sellega ei lepi, vaid tal tuleb lisaks maadlemine mõttes ja teos *vaba tahtega, mis isenesest ainult põlgab ja vihkab Jumalat*. Üks asi, millest eesti talupoeg-linlane jagu ei saanud, on tahtevabadus. Wanradt pani selle Lutheri seisukoha tema vaidlusest Erasmusega siia oma katekismusse kirja! Käremeelsed olid küll algul Münsteris edu saavutamas, aga neil oli "kristlik" soov, et Issand sellesinatse kurja ilmaga lõpparved teeks. Mis tähtsust oleks veel Jumala käskudel, mis aitavad seda maailma korras hoida, kui selle maailmaga tuleks kohe teha lõpparved? Wanradt sattus siin kardetavasse lähedusse mässulistega. Ta pani Lutheri seisukohana inimese *vaba tahte puudumise* oma katekismusse kirja. Sellega ühenduses kirjutas ta vabas tõlgitsuses: "Oh tule kähku, kallis viimnepäev! Kadu-gu kurja maailma riigid!" See õhkamine *Tule, Issand, Maranata!* pole vanas kirikus vaenangute päevil kunagi kustunud. Kristlased ootavad ja igatsevad ju Kristuse tulemise päeva.

Aastal 1520 kirjutas Luther oma ladinakeelse *Assertio omnium articulorum per bullam Leonis X. novissimum damnatorum* (Kõigi nende artiklite seletus, mis Leo X oma bullaga äsja on ära

neednud); saksa keeles ilmus see 1521. a. Selles ütleb ta: "Aadama languse ja patu tegemise järel on vaba tahe paljas nimi, ja kui ta toimib (funktsioneerib), siis teeb ta surmavalt pattu."

Juunikuul 1530. a, mil Wanradt oli asumis tagasi Tallinna, esitati Augsburgis keiser Karl V-le Augsburgi usutunnistus. Wanradt ei saanud tunda selle XVIII peatükki vabast tahtest. Ta võis tunda ainult Melanchthoni seisukohti Wittenbergis. Melanchthon kirjutab aga oma *Confessio*'s: "Vabast tahtest õpetatakse, et inimese tahe on mõningal määral vaba. . . Et me sellega ei õpeta midagi uut, tõendavad Augustinuse selged sõnad vaba tahte kohta. . . Vabadus seisneb ainult meie elu väliste asjade piires, valides head või kurja." Hea on Jumalast, kurja poolt on vabadus näiteks ebajumalal kummardada, tappa jne. — Tuleb ainult toonitada, et Wanradti "luterlik" õpetus orjastatud tahtest kui vaidlusalune küsimus ei sobinud lühikesse katekismusse.

*

Mis puutub armulauasakramenti, siis pidas Wanradt siingi kinni luterlikust arusaamast Kristuse reaalsest *resp.* isiklikust kohalolekust ega olnud reformeeritud kiriku mõttes spiritualist. Veel kõlab Wanradti seletuses luterlik käsitus: Leiba ja karikat võetakse õndsalt küll vaimuliku käest, kes vahest on koguni kõlvatu teener.

Luterlik on küsimus õigest ettevalmistusest ja usust seadmisõnadesse. Kristuse ihu ja veri on antud meile patu pärast. Kristuse veri peab meile patu andeks andma. Tähtis on küll, et peame end lauale tulemiseks valmistama paastu ja pihtimise (tekst eba-kindel!) ja teiste heade tegudega. Aga armulaua vääriliseks teeb meid üksnes usk ja mitte teod! (Nõnda on see Lutherigi järgi.) Lõpuks tuleb veel küsimus, kuidas võime uskuda, saamata aru armulaua tõhususest. Wanradti vastus: Jumala tööd tuleb käsitada vaimselt usu läbi ja mitte mõistuse abiga.

Küsitavaks jääb, milles seisnes Wanradti teoloogiline eksimus luterliku käsituse vastu. Sõnastusest seda otse järeldada ei saa. Armulauas antud Kristuse *praesentia* on vastuseks inimese küsimusele, kust leida Jumala ligiolekut.

Enne reformatsiooni leiti Jumala väge oblaadis, armulaualeivas, milles oli tervendav vägi, mida kanti protsessioonis põldude vahel, et aasta voos tuleks viljakas. Kust aga nüüd leida Jumalat? Kristus on pärast taevaminekut kõikjal meie ligidal, eriti aga armulauas. See on reformaatorite vastus. Metsast teda näiteks ei leia, sest mets räägib väga arusaamatus keeles!

*

Wittenbergis said aastail 1529–1530 ja varemgi aktuaalseks maailma lõpetus (*consummatio sæculi*), samuti vaba tahe (*liberum arbitrium*) ja Kristuse ligiolek (*ubiquitas*) armulaua elementides. Et Wanradt oli neist vaidlustest mõjutatud, räägib pigemini tema kasuks kui kahjuks. Kuid Wittenbergi eitav otsus elimineeris Wanradti ja tema teoloogilise arusaamise kui liiga ettetõttava ja raske vormistuse.

Katoliku piiskop Karl Lehmann (Mainz) rõhutab, et just oma katekismustes hoidub Luther poleemikast. Seda võinuksid ka tema õpilased märgata, kui nad Lutherist paremini aru oleksid saanud. Aga Thomas Müntzer juba mõnitas endist kaasvõitlejat oma Orlamünde koguduse kaitse all kui “praagamagu Wittenbergis”. Teoloogiline võitlusstiil oli tollal äge. Philipp Melanchthon ootas surma, et tema jaoks lõppeda saaks teoloogide jagelemine (*rabies theologorum*). Me ei saa siis Wanradtiga kohut käia, küll aga heameelt väljendada, et ta pikapeale ometi kainenenes ja seeläbi pääses kohtuotsusest, mis tabas nn “1000-aastase rahuriigi” vägivaldseid diktaatoreid Münsteris ja mujalgi.

Wanradti teos on teoloogiliselt hästi töödeldud, niipalju kui antud tekstisäilmed otsustada lubavad. Teoloogiliselt oli see küllaltki luterlik, kuid meetoodiliselt vähe sobiv katekismuseks oma raskete teoloogiliste vaidlusküsimustega. Muidugi oleks ka sellisel kujul ilmunud katekismus Eesti kirikule kasuks tulnud. Vastuseisu leidus aga nii kaugel Wittenbergis kui ka Tallinnas, kuigi erinevatel kaalutlustel. Küsitavaks jääb, mida oleksid Wanradti mõtteseosed ütelnud rahvale. Kui vähe oodati hiljemgi suutmist talupojakuues rahvalt! Kui suur oli algul usaldus eestikeelse linnakoguduse suutlikkuse vastu tolleaegses Tallinnas — kuigi

katekismus algkeeles oli ju kirjutatud sakslastest linnarahvale! Johannes Köll on teinud kõik, mis suutis, ja tema ütlemissviisid on hästi õnnestunud. Mõnede arvates on ta tõlge liiga "puine ja orjalik", eriti kui unustada võimaluste vähesust asja paremini teha. Paaril puhul pole ta vist mõne lause mõtet hästi tabanud, ja seetõttu on ka tõlge mõneti puudulikuks jäänud. Kui võrrelda seda saavutust näiteks Kullamaa käsikirjaga, siis on selge, et üllataval kombel uus tõlge on nii sisuliselt kui ka vormi poolest palju parem kui senised ja ka sujuvam kui temale järgnevad kirjalad.

TOOMAS PÕLD (sünd. 1920 Tartus) on lõpetanud Treffneri gümnaasiumi ja Tartu ülikooli usuteaduskonna (1944). Täiendanud ennast Saksamaal, olnud vaimulikuks Bielefeldi eesti ja saksa koguduses. 1974–2000 EELK Saksamaa praostkonna praost. Teoloogiamagister (1996, Tartu ülikool), magistritöö *Kullamaa katekismuse lugu* on ilmunud raamatuna Tartus 1999. a.

TSELLULOOSITÖÖSTUSEST EESTIS

Toivo Meikar, Teet Nurk

TSELLULOOSI VALMISTAMISE TEHNOLOOGIAST

Kuigi tselluloosi võib pidada paberi lähteaineks, on ajaloos nende valmistamise järjekord olnud vastupidine. Esimesed teated paberitegemise kohta pärinevad meie ajaarvamise alguse Hiinast, kus tselluloosi mõiste oli sel ajal veel tundmatu. Väga kaua kasutati paberi toorainena taimset kiudu, mida saadi bambusevartest ning puuvillastest riidejäätmest. Kuigi Hiinas hoiti paberivalmistamise oskust kaua saladuses, ilmus järgnevatel sajanditel teateid paberitegemise kohta Koreast ja Jaapanist. 8. sajandil oli paberivalmistamise oskus levinud juba Kesk-Aasiasse — Bagdadi ja Samarkandi ning Lähis-Idast koos islami kultuuriga mauride valduses olevasse Lõuna-Hispaaniasse. Valdavalt käsitsitööl põhinevas paberitegemises toimus oluline pööre, kui prantslane Louis Robert ehitas 1799. aastal esimese tõelise paberimasina. Käiku lasti see 1807. aastal vendale Fourdrinier' de vabrikus Inglismaal.

Sedamööda kuidas suurenes trükitoodang, teravnes vastuolu paberitootmise ja -tarbimise vahel. Paberipuudus hakkas vähenema, kui leiti võimalus hakata tootma paberi toorainena puidust tselluloosi. Puidustselluloosi saamine oli siiski märksa keerulisem kui valmistada seda puuvillastest riidejäätmest. Riidejäätmel sisaldavad puuvilla tunduvalt rohkem kui puit (kuni 90%), pealegi oli neist puuvilla lihtsam kätte saada. Puit sisaldab umbes 50% tselluloosi ja see on keemiliselt seotud teise puidu koostises oleva komponendi — ligniiniga. Nende kahe

komponendi eraldamiseks on vaja puit piisavalt peenestada, mida selleaegsed seadmed ja tehnoloogia ei võimaldanud. Olukorra lahendas paberitootmise efektiivsuse tõstmist võimaldav leiutis — 1843. aastal võttis Saksa kangur Friedrich Gottlieb Keller kasutusele defibrööri ehk kiueraldaja, millega sai pöörlevate käiakivide abil eraldada tselluloosi saamiseks küllaldaselt peenestatud puidukiudusid. Mehaanilisel töötlemisel eraldatud puidukiud üksi (nn puidumass) andsid vaid madalakvaliteedilist paberit või pappi. Vajaliku tugevuse saamiseks lisati puidumassile tekstiili, hiljem tselluloosi. Puidukiudusid kemikaalidega töödeldes ja keetes eraldati puidukomponendid tselluloos ja ligniin.

Esimesteks aineteks, millega puidumassi töödeldi, olid leelised. Sellega pandi alus naatrium- ehk soodatselluloosi tootmise tehnoloogiale. 1853. aastal avastasid Charles Watt ja Hugh Burgess, et tselluloosi tõhusamaks eraldamiseks ligniinist on lisaks kemikaalide kasutamisele ja kuumutamisele vajalik ka rõhk ning nad võtsid kasutusele suletud keedukatlad. Esialgu kasutati paberitegemiseks defibreeritud puidukiudusid, kuid tehnoloogia täiustudes õpiti valmistama ka puhast puidutselluloosi. 1860. aastal ehitati esimene Watti ja Burgess'i tehnoloogial põhinev tselluloositehas USA-s Pennsylvania osariigis Royersfordis, kus tselluloosi eraldamiseks ligniinist kasutati kemikaalidena naatriumhüdrosiidi (NaOH) lahust ja tselluloosi edasiseks pleegitamiseks kloori. Ameerikast toodi nimetatud tehnoloogia Euroopasse, kus esimene tselluloositehas läks käiku 1866. aastal. Erinevalt nn Ameerika meetodist kasutati siin kõrgemat rõhku ja kõrgemat temperatuuri, samuti väiksema kontsentratsiooniga keedulahust. Uue ja naatriumhüdrosiidiga võrreldes tunduvalt odavama keemilise aine — naatriumsulfaadi (NaSO_4) — võttis kasutusele saklane C. F. Dahl 1880. aastal. Sellega pandi alus maailmas laialdaselt kasutatavale sulfaatcelluloosi valmistamise meetodile. Hiljem hakati kasutama naatriumhüdrosiidi ja naatriumsulfaadi kombineeritud lahust.

Samaaegselt sulfaatmenetlusega hakati kasutama ka sulfitmenetlust, mis oli esimeseks tööstuslikuks tselluloosi saamise tehnoloogiaks. Selle leiutas Ameerika keemik B. C. Tilgman 1866. aastal. Esimese vabriku, kus kasutati sulfitmenetlust, ra-

jas rootslane Carl Daniel Ekman 1874. aastal. See menetlus seisneb laastude või defibreeritud puidumassi keetmises vesilahu- ses, mille aktiivne komponent on harilikult naatriumvesiniksulfit (NaHSO_3), mõnel juhul ka ammonium- või kaltsiumvesinik- sulfit.

Kummalgi meetodil on puudusi ja eeliseid. Sulfitmenetlusega valmistatud tselluloos on valgem ja paremini pleegitav ning selle saagis on suurem (kuni 50%), kuid võimaldab toota tselluloosi vaid kuusepuidust. Keedulahus on happelise reaktsiooniga, mis kahjustab saadava tselluloosi kiudusid ja vähendab nende tuge- vust. Seepärast kasutatakse sulfitmenetlust praegusel ajal vähe.

Sulfaattselluloosi eelisteks on saadava tselluloosikiu suurem tugevus ning võimalus kasutada toorainena peaaegu iga puu- liigi puitu (eelistatavalt siiski kaske). Puudusteks on tsellu- loosi vähesem eraldumine ja sellest saadava paberi tume värv, mistõttu seda tuleb rohkem pleegitada. Et pleegitamine toi- mus klooriühenditega, kaasnes sellega keskkonna, eelkõige heit- vetega reostatud jõgede saastamine. Lisaks klooriühenditele lendub sulfaatmenetluse kasutamisel õhku ka halvasti lõhnavat väävelvesinikku (H_2S) ja happelihmasid põhjustavat vääveldi- oksiidid (SO_2). Siiski hakkas 1930. aastatest alates tselluloosi tootmisel peamiseks muutuma just sulfaatmenetlus. Näiteks 1935. aastal moodustas sulfaatmenetlusega toodetud tselluloos maailma tselluloositoodangust umbes 30% (3,5 miljonit ton- ni). Pealegi avastati tselluloosi ja paberi pleegitamiseks klooriga võrreldes keskkonnaohutumaid vahendeid nagu vesinikülihapend (H_2O_2) jt, mis praeguseks on Soome suurtes tselluloositehastes võimaldanud saavutada suure keskkonnaohutuse. Praegusel ajal moodustab arenenud paberitööstusega maades sulfaattselluloos üle 90% toodetud tselluloosist. Seejuures on toimunud oluline nihe ka tooraines — kasutamist leiab enam lehtpuu (peamiselt kask).

Peale puidu hakati alates 1930. aastatest peamiselt troopi- kamaades tselluloosi tootma ka kiirekasvulistest bambuspilli- roost, suhkruroost, halfaheinast jt rohkesti tselluloosi sisaldavatest taimedest.

TSELLULOOSI VALMISTAMISEST EESTIS

Eestiski on paberit tehtud juba sajandeid. Esimene käsitsitööl põhinev paberiveski rajati 1664. aastal Ülemiste järve äärde vana seismajäänud vaseveski asemele, kuid selle tegevuse lõpetas Põhjasõda. 1730. aastail alustas tööd üks oma aja tuntuim tööstusettevõtte, Räpina paberiveski. 1839. aastal valmis Härjapea jõel Ülemiste paberivabrik, kus 1843. aastal hakkas tööle Pariisist tellitud moodne paberimasin. Ülemiste ja Räpina paberivabriku kõrval töötasid 19. sajandi teisel veerandil Eestis veel väiksemad paberiveskid Joalas, Karula (Uue-Võidu) mõisas ja Kloogal. 1840. aastate optimaalseisus andsid nad kokku umbes 2% Venemaa paberitööstuse toodangust. Suuri raskusi tekkis toorainega, kuigi hästi korraldatud kaltsude kokkuost võimaldas esialgu toodangut mõnevõrra laiendada (Karma 1963: 17, 25, 87). 1887. aastal Tallinnas tegevust alustanud E. Johanson paberivabrik kasutas toorainena segamini kaltse ja Soomest toodud puidumassi.

Aastail 1893–1894 rekonstrueeriti Ülemiste paberivabrik Eesti esimeseks tselluloosivabrikuks, kus 1910. aastal hakati uuesti ka paberit tootma. Aastast 1912 Põhja Paberi- ja Tselluloosivabriku a/s nimetust kandva ettevõtte tselluloosi aastatoodang ulatus Esimese maailmasõja eel 10 000 tonni lähedale. Venemaa suurimaks ja ühtlasi üheks maailma suuremaks tselluloosivabrikuks sai aga 1898. aastal rajatud Saksa firma “Waldhofi” filiaal Pärnus, mille toodang ulatus sõja eel juba 80 000 tonnini aastas. Need kaks ettevõtet andsid sel ajal üle 70% Venemaa tselluloositoodangust (Karma 1963: 221–224; 305–309). Paberitoorme valmistamisega tegelesid veel mitmed väiksemad mõisnike initsiatiivil rajatud puupapivabrikud (1893 Kohila, 1899 Türi, 1898 Joaveski jne), kus erinevalt puidust keemilisel menetlusel saadud tselluloosist kasutati puidu mehaanilisel töötlemisel saadud puidumassi.

Esimese maailmasõja eel võib Eesti tselluloositööstuse koguvõimsust hinnata umbes 90 000 tonnile kuivatatud (10–12%-lise niiskusega) sulfittselluloosile, peale selle veel puidumass. Sellise aastatoodangu saavutamiseks vajati vähemalt 600 tuhat tm kuusepaberipuud, kui arvestada, et ühe tonni tselluloosi saamiseks kulus

umbes 6,5 tm toorainet (sajandi algul oli see veel ligi 10 tm). Esi-
 algu toormega raskusi ei olnud: Tallinna tselluloosivabriku taga-
 maa asus Eestis, juurdeveo tagasid võrdlemisi head ühendusteed;
 väiksemad puidumassi tootvad tehased asusid metsarikastes piir-
 kondades ja kasutasid kohalikku toorainet. Olukord muutus
 aga "Waldhofi" tehase käivitamisega, mille loomulikuks toorme-
 baasiks olid Pärnu jõgikonna suured metsalaamad, paberipuid sai
 juurde toimetada ka meritsi. Peamiseks sai siiski raudteetransport,
 mis avas näiteks Pärnu—Valga raudteeliini valmimisega ligipää-
 su Lõuna-Eesti kohati veel suhteliselt puutumatele metsadele.
 Tehase tootmisvõimalusi arvestades kujunes peamiseks tooraine-
 baasiks siiski Venemaa. Nii osteti 1911. aastal ainuüksi Tveri
 kubermangust kokku üle 100 000 tiinu kuuse raielanke. Tehasele
 suurema kindluse tagamiseks osteti kokku ka metsamaad. On
 teada, et 1913. aastal taotleti Kaubandus-Tööstusministeeriumilt
 luba osta Novgorodi, Pihkva, Tveri, Smolenski, Vologda, Ar-
 hangelski, Eesti- ja Liivimaa kubermangus kokku 82 500 tiinu
 metsamaid, sealhulgas Eestimaalt 1000 ja Liivimaalt 1500 tiinu
 (Karma 1963: 305, 307). Vähemalt esialgu hinnati "Waldhofi"
 rajamist metsandusringkondades positiivselt, kuna see võimaldas
 metsi ratsionaalsemalt majandada. Suurenesid metsatulud, mil-
 lest osa suunati tagasi metsamajanduse arendamisse. Ent samas
 said suured ja metsastamata raielangid hilisemaiks aastakümneiks
 rahvasuus "Waldhofi legendikena" metsade laastamise sümboliks.
 Süüdi polnud selles aga niivõrd tselluloositehas, vaid pigem osa
 mõisnikest metsaomanikke, kes kas ühekordset kasu taga aja-
 des või teadmatuses sõlmisid tehasega metsamajanduse reegleid
 eiravad metsamüügilepingud.

Eesti Vabariik päris kunagise tselluloositööstuse võimalikust
 tootmismahust vaid väiksema osa, sest "Waldhofi" tehase hävis
 juba 1915. aastal. Põhiliseks tselluloositootjaks oli Põhja
 Paberi- ja Puupapivabrikute a/ü. Puidumassi tootmisega tege-
 lesid a/s "Koil", Türi paberi ja puupapivabrik (kus valmistati ka
 tselluloosi) ning neli väiksemat puidumassivabrikut. Sellest hoo-
 limata moodustas tselluloosi- ja paberitööstus olulise osa Eesti
 ekspordist (aastail 1925–1934 12%, sealhulgas tselluloos ja pui-
 dumass 5,6%). Esialgu püüti orienteeruda lõpp-produkti, paberi

tootmisele. Maailmaturu konkurentsis allajäämise ja eriti Venemaa turu kokkukuivamise tõttu tuli enam eelistada tselluloosi tootmist: aastail 1925–1929 oli Eesti keskmine paberitoodang 36 090 tonni, kuid aastail 1930–1934 vaid 21 002 tonni. Samal ajal tõusis keskmine tselluloositoodang 29 343 tonnilt 64 262 tonnile. Aastail 1925–1934 toodeti Eestis keskmiselt 46 732 tonni tselluloosi, kusjuures tootmisvõimsuste laiendamise ja soodsa turukonjunktuuriga ületati 1933. aastal 70 000 tonni piir (*Eesti...* 1937: 124).

Toodangu edasist suurendamist takistas sulfittselluloosi tooraine — kuusepuiduvarude kahanemine: 1934. aastal Riigi Metsavalitsuses valminud metsamajanduse arendamise ja töömahu suurendamise kavas esitatud andmeil oli Eestis 1930. aastate alguses kuusepaberipuu aastane vajadus ligi 0,35 miljonit tm, mis tähendanuks koguni 128 000 tm suurust defitsiiti. Tegelikult oli puudujääk küll väiksem, sest arvestustes ei kajastunud metsamaade transformeerimisega toimunud ulatuslikud raied, ebamäärane oli talude heina- ja karjamaametsade vastava toogi suurus ning paberipuudeks lõigati ilmselt ka osa saepalke (RMV... 1934: 206–207). Piiratud ulatuses importis tselluloosi- ja paberivabrik 1930. aastate algul paberipuid ka Venemaalt. 1930. aastast kohustati Riigi Metsatööstust valmistama 70, 1932. aastast juba 210 000 tm paberipuid. Selle saavutamiseks tuli üle vaadata raiekohad ning teha rohkem raiet kuuseenamusega puistutes. Tuli ette ka palgimaterjaliks sobiva puidu ülestöötamist paberipuuna. Kõigele lisaks andis Vabariigi Valitsus 1932. aastal Põhja Paberi ja Puupapivabrikute a/ü-le loa raiuda valikraietega planeeritavalt maadelt ning müümata jäänud lankidelt 100 tuhat tm soodushinnaga kuusepaberipuid (selleks kasutati ka palgimaterjaliks sobivaid puid). Et tegu oli eraettevõtte riigipoolse doteerimisega, pidas ajakirjandus seda ohtlikuks ja riigimetsamajandust kahjustavaks sammuks (Verberg 1935a: 245–249).

Kujunevad pinged puiduturul ja metsavarude jagamisel tekitasid elava arutelu tselluloositööstuse arengusuundade ümber. August tehti sellega 26.–27. märtsil 1933 toimunud XI Eesti Metsateadlaste Päeval. Sel teemal ettekande pidanud dotsent Karl Verbergi (Kaarel Veermets) hinnanguil võinuks maksimaalseks pa-

beripuude varuks Eestis olla kokku 420–455 tuhat tm. See eeldanuks aga intensiivset metsade majandamist (hooldusraied jms). Kindlaks koguseks peeti siiski riigimetsade peakasutusraietelt saadavat 210 tuhandet tm-t, ülejäänu nõudnuks juba suuri metsamajanduslikke pingutusi ja muudatusi. Võimalusi nähti ka paberipuudele nõrgemate tehniliste tingimuste määramises (Eestis oli paberipuude pikkuseks 2,14 m, minimaalseks läbimõõduks 8 cm, Soomes vastavalt 1,2 m ja 3,8 cm). Kaaluda tulnuks haava kasutamist, kohati ka lühikese raieringiga spetsiaalse paberipuumajanduse juurutamist. Ahvatlev olnuks männipuitu kasutava sulfaatselluloositehase rajamine, mida aga kapitalinõudluse tõttu ei peetud lähitulevikus reaalseks. Ka vastavas Metsateadlaste Päeva resolutsioonis ei tehta sulfaatselluloositehasest juttu, piirdatakse nõudega, et üksikute tööstusettevõtete soodushindadega metsamaterjalidega varustamine ja eriliste valikraiate võimaldamine tuleks lõpetada (Verberg 1935a: 249–252; XI Metsateadlaste... 1935: 354). Tselluloositööstuses uusi võimalusi loova sulfaatselluloositehase rajamist ei käsitletud ka Põllutöoministeeriumi koostatud metsamajanduse ja sellega ühenduses oleva tööstuse elavdamise ja arendamise kavas, mille Vabariigi Valitsus 1. juunil 1934 heaks kiitis (RMV... 1934). Sellele vaatamata saab 1933. aasta diskussiooni pidada esimeseks laiemale avalikuks aruteluks tselluloositööstuse hetkeseisu ja arengu üle.

UUE SULFAATTSELLULOOSITEHASE RAJAMINE

Uue tselluloositehase rajamist Eestisse tuleb vaadelda koos ülemaailmse majanduskriisi mõjudega ja kriisijärgse majanduspoliitilise olukorraga. Nagu paljudes teisteski riikides, suurenes ka Eestis riigi osa majanduselu korraldamisel ja suunamisel. 1930. aastate keskpaigast käivitusid mitmed riiklikud majandusprogrammid, sealhulgas ka metsaga seotud valdkondades. Samas näitas majanduskriis vajadust laiendada riigi ekspordistruktuuri kodumaisele toorainele toetava toodanguga. Siia kuulusid ka metsamaterjalid. Püüti piirata ümarpuidu väljavedu. Saepalkide eksport oli kohaliku saetööstuse soodsa arengu tõttu juba niigi vähenemas, ent peenemale männimaterjalile puudus Eestis rat-

sionaalne kasutamisalala ja nii kasutati seda eeskätt küttepuiduna või eksporditi propsidena. Puidu väärtustamiseks tulnuks enam tähelepanu pöörata just lõpptoodangule. Paberiturul ei olnud erilist edu oodata, seda ahvatlevam oli aga tselluloos, eriti sulfaatmenetlusel valmistatud tselluloos.

Kaarel Veermets esitaski 24. märtsil 1934 Eesti Metsateadlaste Päeval juba sulfaattselluloositehase rajamise konkreetse kava. Peamiselt eksporttoodangut andva tehase ehitamist õigustanuks sulfaattselluloosi kindel ja seejuures suurenev osatähtsus maailmaturul ja kohalike varude olemasolu (tooraine, vesi, energia, tööjõud jne). Väga oluliseks peeti tehast metsamajanduse intensiivistamisel ja puiduressursi otstarbekamal kasutamisel. See võimaldanuks suurendada seni tagasihoidlike hooldusraiate mahutu ja paremini väärtustada seni odava toorainena eksporditud peenemaid männisortimente (propsid). Tselluloositööstuses võinuks kasutada ka senist männi- ja kuuseküttepuitu, vähemal määral võis kõne alla tulla ka haavapuidu ning koguni saetööstuse jäätmete kasutamine (palgi- ja lauaservad, lauapinnad). Riigi Maade ja Metsade Valitsuse selleaegse hinnangu alusel võinuks toorainebaasi hinnata 140 tuhande tm-ga, millest vaid 10 tuhat tm tulnuks erametsadest. Sellest piisanuks umbes 25 000 tonni õhkuiva tselluloosi valmistamiseks. Esialgu tulnuks piirduda siiski 15–20 tuhande tonnise toodanguga. Sulfaatpuudest moodustanuks 50,5% männi neljanda sordi tarbepuit (propsid), 31,5% männi- ja kuuseküttepuit ning 18% haavaküttepuit. Kaarel Veermetsa hinnanguil võinuks hooldusraiate intensiivistamise korral toorainebaasi hinnata kuni 200 tuhande tm-ga. Tehase võimaliku asukohana arutati Tallinna (Kopli), Pärnu ja Narva sobivust, kuid mitmel põhjusel, sealhulgas ka keskkonnakaitselistel, tulnuks leida hõredama asustusega piirkond. Võimalike kandidaatidena kaaluti Kehra raudteejaama Jägala jõel, Jägala või Kunda jõesuud ning Pedja jõe ristumiskohta raudteega (Jõgeva juures). Soovitaavaks peeti tehase rajamist segakapitaliga, mille juures määravaks olnuks riiklik investeering, mis võimaldaks ettevõtet majandada riiklikest huvidest lähtudes ja paindlikumalt (Verberg 1935b, 540–544).

Vähemalt 1934. aastaks oli Põllutöoministeeriumi alluvuses oleval riiklikul metsavalitsusel juba valminud esialgne riigi metsaressursist ja metsamajanduse huvidest lähtuv kava sulfaatselluloositööstuse rajamiseks (Verberg 1935b). 1934. aasta novembris valmis Riigi Statistika Keskbürool ülevaade eksporditavate metsamaterjalide hindadest. Samal ajal algasid Kaitseministeeriumi relvastusosakonna ohvitseri kapten Johannes Mühlmanni vahendusel kontaktiotsingud Soome firma Karhula O/Y-ga. 1934. aasta lõpul Tallinnas toimunud läbirääkimistel analüüsi 20 000 tonnise aastatoodanguga tehase rajamise võimalusi. Kaardimaterjali põhjal pidasid soomlased sobivaimaks tehase asukohaks Jägala jõge. Kapten Mühlmann koostas metsavalitsusele ka esimesed tehase ehitus- ja tootmiskulude arvestused (ERA, f 63, n 26, s 1140, l 26–29, 56; s 1253, l 14).

1935. aasta algul valmis metsakasutuse bürool üksikasjalik tselluloositööstuse rajamise analüüs ühes kulude-tulude eelkalkulatsiooniga. Selles 28. veebruaril 1935 Põllutöoministeeriumi poolt valitsusele esitatud dokumentatsioonis nähti ette 20 000-tonnise ja vähemalt 2,5 miljoni kroonise aastatoodanguga tehase rajamine. Asukoha valikul tuli lähtuda puhta magevee olemasolust (kuni 25 000 liitrit minutis), metsamaterjali juurdeveeteadest, väljaveosadama lähedusest ja ka juba olemasolevate tööstushoonete olemasolust. Kõike seda silmas pidades võisid kõne alla tulla endise Waldhofi hooned ja varemed, Reiu jõe suue Pärnu jõkke, Jägala kose juures olev puupapivabrik, Kehra raudteejaam ja riigitehased Kopli poolsaarel (kui puurkaevude kasutamine on võimalik ja majanduslikult põhjendatud). Soome eeskujul peeti soovitavaks riigi enamusosalusega aktsiaseltsi loomist. Sulfaatselluloosile ennustati maailmaturul tõusvat trendi, kuna paberitööstuse kõrval oli see tooraineks mujalgi (isolatsioonimaterjalid, kunstsiid jm). Tehase ehitamises nähti olulist tegurit mitte ainult metsamajanduse elavdamises ja metsade ratsionaalsemas kasutamises, ta pidanuks andma olulise tõuke Eesti majanduselu arenguks ja uute töökohtade loomiseks. 185 töökohale otse tehases lisandunuks väljaspool tehast veel umbes 600 kohta. Riiklikult oli väga oluline, et tselluloositööstuses sai kasutada kohalikku toorainet ja energiakandjat (põlevkivi). Kõrvaltoodanguna võisid

kõne alla tulla puupiiritus, tärpentin, vaiguõlid, kuid toodangu tagasihoidlikku mahtu arvestades oli neil vaid teoreetiline tähtsus. Rahaliste arvestuste tegemiseks kalkuleeriti pakitud tselluloosi tonni omahinnaks sadamas 125 krooni (Rootsis 1934. aastal 135–138 krooni *FOB* sadam, Inglismaal 151–156 kr). See andnuks aastaseks kasumiks tagasihoidliku 33 060 krooni (ERA, f 63, n 26, s 1140, l 29–152). 8. augustil 1935 esitas Põllutöoministeerium kõik materjalid Majandusministeeriumile. Vabariigi Valitsuse otsusega 21. septembrist 1935 moodustati majandusministri eesistumisel põllutöö- ja teedeministritest ühes riigikontrolöri osavõtuga spetsiaalne komisjon metsade otstarbekama kasutamise ja sellega ühenduses olevate uute tööstusettevõtete asutamisega seotud küsimuste läbivaatamiseks (ERA, f 63, n 26, s 1140, l 249).

Kuigi 1935. aastal langetati põhimõtteline otsus tselluloositehase ehitamiseks ja tehti ka vajalikud eelkalkulatsioonid, jäi selgusetuks selle võimalik asukoht. Ehitustööd ja edasine tootmistegevus tähendasid olulist investeeringut, uusi töökohti, osutavate teenuste ja infrastruktuuri arengut, mistõttu asukohavalikul oli oluline regionaalpoliitiline tähtsus. Kui selgus, et vähemalt esialgu on eelistus langemas Jägala jõe, saatis Pärnu Majaomanike Selts 18. veebruaril 1935 Põllutöoministeeriumile märgukirja, milles püüti põhjendada Pärnu ainusobivust. Toodi esile piirkonna metsarikkust, häid juurdeveoteid (jõgi, raudteed, sadam), küttebaasi olemasolu Lavassaare riikliku turbatööstuse näol, läheduses tselluloositootmiseks vajaliku lubja olemasolu, vaba tööjõu ja elamispinna küllust. Arvati, et tänu moodsale tehnoloogiale ei kannataks tehase ehitamisega ka kuurordlinna staatus, äärmisel juhul võinuks roiskveed suunata kaugemale sohu(!). Seda seisukohta toetas ka Pärnu linnavalitsus, kuigi metsavalitsus oli teda hoiatanud tselluloositööstuse keskkonnareostuse ohu eest (ERA, f 63, n 26, s 1140, l 34, 233). 1935. aastal analüüsiti võimalike asukohtade plusse ja miinuseid ning sõelale jäid Kehra, Tallinn (Kopli) ja Pärnu. Nii majanduslikke kui keskkonnatingimusi arvestades peeti optimaalseks asukohaks Kehrat.

Võimalik tselluloositehase rajamine äratas tähelepanu ka välismaal. Juba 1935. aasta algusest hakkas firmadest saabuma pakkumisi tehase sisseseade, tehnoloogia jm kohta. Oli

ettepanekuid toodangu ostmiseks, tööpakkumisi spetsialistidelt. 1935. aasta lõpust hakkas ka Eesti aktiivselt saatkondade ja eraisikute kaudu koguma teavet Euroopa riikide sulfaattselluloositehaste tootmismahitude, toorainega varustatuse, kasutatava tehnoloogia, tselluloosi hinna, turustamisskeemide jm kohta. Nii tundis metsavalitsus oma kirjas Eesti saatkonnale Helsingis 3. veebruarist 1936 huvi Soome era- ja riigikapitalil tegutsevate segaettevõtete põhikirjade vastu. Eriti sooviti infot ettevõtete kohta, mis olid loodud riigi- ja erakapitali kaasamisega, kus aga riigil oli aktsiate kontrollpakk (ERA, f 63, n 26, s 1140, l 246–247).

27. märtsil 1935 Riigivanema allkirjastatud "Riigimajanduse elustamise fondi seadusega" pandi paika ka võimaliku tselluloositehase ehitamise rahastamisskeem, seaduse § 2 p. 1 lubas fondi vahendeid kasutada riigimajanduse erakorraliste vajaduste rahuldamiseks. Fond moodustus 1934./1935. a lisaeelarve ja hiljem riigieelarvest kantavaist summadest, käibemaksust, laenude tagasimaksetest ja intressidest (*Riigi Teataja*, 1935, nr 32, l. IV).

Vabariigi Valitsuse otsusega 23. aprillist 1936 tunnistati vajalikuks rajada Eestis uus tselluloositööstus, mille aastatoodang oleks vähemalt 20–30 tuhat tonni. Selleks tuli moodustada riigi aktsiaselts, kus aktsiad jagunevad Põllutöö- ja Majandusministeeriumi vahel. Vajalik raha (3,2–4,2 miljonit krooni) tuli võtta Rahvamajanduse elustamise fondist. Põllutööministeeriumil tuli välja töötada tehase toorainega kindlustamise kava, peale täiendavaid uurimusi tuli määratleda ka tehase tootmismahut (ERA, f 63, 26, s 1140, l 251). Valitsuse sama aasta 2. juuli otsusega eraldati tehase maa-ala omandamiseks, kommunikatsioonide ehitamiseks, tööliste elamute ning tootmishoonete püstitamiseks Rahvamajanduse elustamise fondist üks miljon krooni. Maa jäi loodava aktsiaseltsi põlisesse kasutusse tingimusel, et aktsiaselts tasub investeeritud kapitalilt intresse ja amortisatsiooni (aastas kokku 4%), hoiab korras ja kasutab sihipäraselt varandusi. Intresside maksmist tuli alustada 1942. aastal. Aktsiaseltsi põhikapitaliks määrati 4 miljonit krooni, millest 95% tuli kasutada emiteeritud aktsiate ostmiseks. Põllutööministeeriumi kohustati tarnima tehasele aastas fikseeritud hinnaga vähemalt 126 000 tm sulfaatpuid. Et metsamaterjal oli peamiseks tegu-

riks lõpptoodangu kujunemisel, siis oli valitsusel ja aktsiaseltsil õigus tselluloosi maailmaturu hindadest olenevalt muuta eraldatava metsamaterjali hinda. Juba 1936./1937. a raiehooyal tuli üles töötada sulfaatpuude aastanorm vastavalt erikokkuleppega kindlaks määratud tehnilistele tingimustele (ERA, f 63, n 26, s 1253, l 4). 31. juulil 1936 sai Majandusministeerium õiguse asutada Eesti Metsa ja Tselluloosi a/ü. Järgmisel päeval toimuski asutajate koosolek, aktsiaühingu esimene peakoosolek toimus 27. augustil, kui valiti nõukogu, juhatus ja revisjonikomisjon.

1936. aastal keskenduti tehasele vajaliku puiduvaru kindlaks tegemisele, millest olenes ka tootmisvõimsuse projekteerimine. Kuigi senised kalkulatsioonid olid tehtud suure varuga, oli tehase sulfaatpuude, eeskätt männipropside vajadus umbes 80% võrra suurem Riigi Metsatööstuse viimase kaheksa aasta vastavast toodangust (25 612 tm). Põhiline osa männipropsidest valmistati erasektoris ja ekspordiks (viimasel kümnel aastal keskmiselt 105 200 tm). Tehase toorainega varustamine oli kavas tagada Riigi Metsatööstuse kaudu, selle organisatsiooni kätte oli kavas koondata riigimetsade raiefondi ülestöötamine. Erafirmad pidanuksid taanduma erametsadesse, kuid nende osakaal riigi puiduturul langes varasemate üleraiete tõttu. Oli ilmne, et propside eksport tuleb lõpetada või siis vähemalt seda oluliselt piirata. Kujuneva küttekriisi tingimustes oli kahtlane ka sulfaatpuude toodangu suurendamine küttepuude arvel. Igatahes nõudis tselluloositehas olulisi ümberkorraldusi Riigi Metsatööstuse töös. Analüüsiiti ka sulfaatpuude ostmise võimalusi Venemaalt. Riskide vähendamiseks peeti vajalikuks 5–10-aastase kindla lepingu sõlmimist, kuigi oli ilmne, et imporditud tooraine kujunenuks kodumaisest kallimaks. Metsavalitsuse hinnangul tulnuks orienteeruda kodumaisele puiduvarule, mis taganuks kindlalt 20 000-tonnilise tehase varustamise. Kui soovida minna 30 tuhande tonnisele toodangule, siis tulnuks igaks juhaks arvestada ebasoovitava metsamaterjali impordiga (ERA, f 63, n 26, s 1253, l 4, 16). Ka Vabariigi Valitsuses 2. septembril 1936 kinnitatud metsamajanduse arengukavas lähemaks viieks aastaks lähtuti 20 000-tonnise toodanguga tselluloositööstuse rajamisest. Kuigi arvestuslikult hinnati Eestis sulfaatpuude aastaseks toogiks umbes 170 tuhat tm, lubati riski-

de vähendamiseks võtta suund 140 000 tm-le (*Metsamajanduse...* 1936: 34–35).

Toorainebaasi oleks oluliselt avardanud sulfaatpuudele esitatavad nõrgemad tehnilised nõuded, kuid siin tuli aktsiaseltsi nõudel teha olulisi mööndusi. Nii loobuti 13. septembril 1936 sõlmitud sulfaatpuude tehniliste tingimuste lepingus vähemalt esialgu haavapuidu kasutamisest hoopiski. Kooritud ja puhaste sulfaatpuude pikkuseks määrati 2,14 m, minimaalseks ladvaotsa läbimõõduks 5 cm. Lühemaid sortimente oli lubatud kasutada kindlaksmääratud juhtudel. Metsakuivade puude osakaalu vähendati 15%-lt 10%-le jne (ERA, f 63, n 26, s 1253, l 1–2, 20).

Vaatamata metsandusringkondade mõningasele eriarvamusele võimaliku toorainebaasi osas võeti ometi suund vähemalt 30 000-tonnise toodanguga tehase rajamisele. Kahtlused haihtusid, kui 1937. aastal käivitunud riikliku kütteeneturu ümberkorraldamise reformiga suudeti oluliselt suurendada tselluloositööstuse toorainebaasi (Keller jt 1970: 9, 13). Vastuväiteid uuele tehasele esitati veel mujaltki. Loomulikult oli selle vastu Põhja Paberija Tselluloosivabriku A/S-iga seotud ringkonnad. Vastuväiteid tuli ka põllumeeste ringkondadest, kus ettevõtmist peeti liialt kapitalimahukaks ja otstarbekamaks peeti nende rahade suunamist põllumajandusse.

Tehase tehnoloogilise sisseseade hankimise konkursi võitis Rootsist kutsutud eksperdi osavõtul Soome firma Karhula O/Y. Otsuse langetamisel oli oluline, et firma oli valmistanud juuba n-ö omal riisikol tehase ehitusliku ja tehnoloogilise projekti. Lepingu allkirjutamine toimus 8. oktoobril 1936 (ERA, f 63, n 26, s 14–15). Elektriijaama generaator osteti Saksa firmalt "AEG". Elektrienergia toodang kavandati tunduvalt suuremaks oma vajadusest, kuna Kehra baasil oli kavas lahendada ka fosforiiditööstuse ja Tapa piirkonna elektrivajadus. Katlaseadmed telliti "Franz Krullilt" tingimusega, et kütteks kasutataks madalakvaliteedilist põlevkivi. Teiste olulisemate kodumaiste metallitööstustena osalesid "Franz Krulli" kõrval veel "Ilmarine" ja "Volta".

1937. aasta algul valminud tselluloositootmise lõppkalkulatsioon jättis eeldatava tasuvusmäära lahtiseks. Tselluloosi ühe tonni arvestuslik 115 kroonine hind (*fob* sadam) mingit kasumit ei näidanud, ent Rootsi madalamat noteeringut aluseks võttes (117,5 krooni tonn) oli tagatud juba väike rentaablus (ERA, f 63, 26, s 1253, l 29–31). Valitsuse otsusega 22. aprillist 1937 tõsteti aktsiaseltsi põhikapital 5 miljoni kroonini, millele lisandus 0,5 miljoni krooni suurune ehituslaen (ERA, f 63, n 26, s 1253, l 28).

1936. aastal algasid Majandusministeeriumi juhtimisel Karhula O/Y projektile toetult ehitustööd. 1937. aasta kevadeni ehitati välja raudteeharu, tehti eeltöid eluhoonete ehitamiseks, toodi kohale suur osa ehitusmaterjalist. 1937. aasta märtsi algusest läksid ehitustööd üle aktsiaühingule. Tehas sai üldjoontes valmis 1938. aasta kevadsuveks, mil valmis ka Baltimaade tolle aja kõrgeim, 90-meetrine korsten. Pärast eelhäälestamisi ja proovitootmist toimus tehase ametlik avamine 25. augustil 1938. Lepingu järgi pidi tehas tootma aastas 30 tuhat tonni sulfaat-tselluloosi, tegelikult saavutati keskmiselt 32–33 tuhande tonnine aastatoodang. Eriti hinnatavaks peeti, et algusest peale väljastati vaid kõrgema kvaliteediga toodangut. Tehase peamiseks puiduga varustajaks oli A/S Eesti Metsatööstus (endine Riigi Metsatööstus). Väiksemaid oste tehti ka eraturult. Suuremas koguses männipropse osteti kindlaksmääratud hinnaga ja sundkorras ekspordifirmadelt, kes said siis samas koguses propside ekspordi õiguse (sõja eel oli propside hind Inglismaal kõrge). Tehasele kuulus mõnekümnehektariline Kaunissaare mets Kehra lähedal, olulisem ja majanduslikult tähtsam oli Pikalaenu Panga vahendusel omandatud 3770 ha suurune nn Reichenau metsandik Järvakandi lähedal. Tehase käivitumine sattus maailmasõjaeelsetesse tselluloosi turustamise kõrgkonjunktuuri aega. Toodangut imporditi Inglismaale, Saksamaale, Prantsusmaale, Šveitsi, Austraaliasse, Lõuna-Ameerikasse, Kreekasse, Bulgaariasse ja USAsse. Sõja puhkemisega langes enamik neist turgudest ära. 1940.–1941. a suunati toodang itta, see jõudis Uurali ja Kaukaasia paberivabrikuteni (Keller jt 1970: 5, 7, 15; Pals 1959: 10).

EPILOOG

Pärast sõjakahjustuste likvideerimist jätkus tselluloositootmine nii Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadis kui Kehra tehases, kusjuures kumbki kasutas erinevat tehnoloogiat. Tallinna vabriku tehnoloogia põhines sulfitmenetlusel, mille puhul kasutati keedudelikuna peamiselt naatriumvesiniksulfiiti (NaHSO_3) lahust, Kehra tehas jätkas juba valmimisel alustatud tselluloosi keetmist sulfaatmenetlusel. Tööd jätkasid ka Räpina ja Kohila paberivabrik (Kohila töötles peamiselt Venemaalt imporditud tselluloosi). 1940. aastal ulatus Eestis tselluloositoodang 102 tuhande tonnini, 1945. aastal 9,2 tuhande tonnini. Edasi hakkas toodangumaht kiiresti tõusma, jäädes aastas üldiselt 80–120 tuhande tonni piiresse. 1990. aastail algas kiire langus, jõudes 1992. aastaks, mil mõlemad tselluloositehased seiskusid, 35 tuhande tonnini (*Eesti...* 1982: 69; *Statistika...* 1992: 113). Nende kahe tehase sulgemise põhjused olid mõneti erinevad. Tallinna kombinaadi viisid seiskumisele eelkõige vananenud tehnoloogia (sulfitmenetlus), nõudmistele mittevastava kvaliteediga lõpptoodang ja keskkonnaprobleemid. Kuigi mõni aasta enne seiskumist püüti tööprotsessi täiustada, ei päästnud see tehasit lõplikust hävingust. Kehra puhul sai saatuslikuks varasema majandusruumi kokkuvarisemine.

Tselluloosi- ja paberitootmine taaselustati 1995. aasta septembri lõpul, kui Kehra tehase ostis Singapuri kompanii Tolaram Group, nimetades selle uue nimega AS Horizon. 1998. aastaks on Kehra tehase tselluloositoodang tõusnud umbes 44 tuhande tonnini. Toodetakse pleegitamata okaspuutselluloosi ja sellest tehtavaid paberkotte. Toodangut müüakse Inglismaale, Itaaliasse, Saksamaale, Norrasse, Portugali ning Kagu-Aasia ja Araabia riikidesse. Arvestatav turg on ka Venemaal ja Ukrainas. Ligi 97% Kehra paberivabriku toodangust eksporditakse (Tooming 1996: 30–33). Samas kasutab tehas ära vaid 5% Eesti võimalikust toormepotentsiaalst (Unn 2000: 22).

Üks viimaste aastate vastuolulisemaid küsimusi selles valdkonnas on uue suure tootlikkusega, kaasaegsel tehnoloogial põhineva tselluloositehase ehitamine Baltimaadesse. Sellele ei ole seniajani lõplikku lahendust leitud. Viimastel andmetel ka-

vandatakse niisugust tehast ehitada Lätisse. Lõpliku otsuse teevad kolm asjaosalist — Rootsi metsafirma Södra, Soome Metsaliitto ja Läti valitsus — lähema kahe aasta jooksul. Nimetatud tehase peaks tarbima aastas 600 tuhat tonni okaspuumassi.

Kuigi Läti on metsarikkam ja kaugel pole ka toorainebaasina arvesse tulevad Loode-Venemaa metsapiirkonnad, jätkuks Eestigi metsades piisaval hulgal puitmaterjali oma tselluloositehase jaoks. Tehas oleks oluline ka kodumaisele saetööstusele. Tänapäevast tehnoloogiat kasutades on tselluloositootmine võrdlemisi keskkonnasõbralik ettevõtmine — seda kinnitavad ka Soome kogemused —, kuid rohkem raskusi võib tekkida toorainevaruga. Tuleb arvestada, et majandusliku tasuvuse jaoks on vajalik mingi minimaalne toodangu maht, mis lubaks naabrite Soome ja võib-olla ka Läti kõrval konkureerida maailmaturul. Kehra tehase kunagise metsaosakonna juhataja Aleksander Pals peabki liiga optimistlikuks meie metsade juurdekasvust tuletatud võimalikku 1,2 miljoni tm suurust sulfaatpuude tootmist, isegi siis kui osa sellest kaetakse lehtpuudega (Pals 1991: 19). Samal ajal on tehtud ka arvutusi, mis tõendavad kohaliku toorme piisavust, kui paberipuu kõrval leiaks kasutamist ka hake. Ka Venemaa puidu kasutamist ei pruugi ilmselt päris välistada. Kuigi otsuse tegija ei asu Eestis, ei tohi me omalt poolt ära rikkuda senist soodsat investeerimiskliimat. Riik peaks tagama vajaliku infrastruktuuri, vabaturu eksisteerimise ja investeringute kaitse (Unn 2000: 22). Igal juhul nõuab uue tselluloositehase ehitamine põhjalikku eeltööd, mille juurde kuuluvad ka keskkonnakaitsealased hinnangud. Nagu kinnitab soomlaste kogemus, on ratsionaalsem ja ka odavam rajada tselluloositehas koos paberivabrikuga, et turustada kõrgkvaliteetset lõpptoodangut.

Kirjandus

- Eesti arvudes 1920–1935*. 1937. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Eesti NSV rahvamajandus 1981. aastal*. 1982. Tallinn: Eesti Raamat
- ENSO GROUP: Annual Report*. 1996. Helsinki
- Karma, Otto 1963. *Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis*. Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut
- Keller, A., H. Visman, A. Radik, A. Pals 1970. Kehra sulfaattselluloosi tehaste rajamine. — *Eesti Metsamees Eksiilis*, 53, lk 2–16
- Metsamajanduse põhijooned*. 1936. Tallinn: Riigi Maade ja Metsade Valitsus
- Pals, Aleksander 1959. 20 aastat Kehra tehast. — *Eesti Metsamees Eksiilis*, 29, lk 9–11
- Pals, A. 1991. Märkmeid ja tähelepanekuid. — *Mets, Puit, Paber*, 4, lk 15–20
- RMV poolt koostatud kava metsamajanduse seisukorra tõstmiseks ja metsatööstuse alal töömahu suurendamiseks. 1934. — *Eesti Mets*, 6, lk 198–208
- Statistika aastaraamat 1992*. 1992. Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Tooming, Urmas 1996. Eesti paberitööstus on teel singapurlaste kätte. — *Luupe*, nr 23, lk 30–33
- Uunn, Erki. 2000. Metsakasutuse areng 1990–2000 metsatöötajate pilguga. — *Teadus ühiskonnale: Metsandus Eestis — hetkeseis ja ülesanded. Eesti Teaduste Akadeemia seminari materjalid*. Tallinn, lk 21–23
- Verberg, Karl 1935a. Paberitööstuse varustamine. — *Eesti Metsanduse Aastaraamat, VII*. Tartu, lk 236–253
- Verberg, K. 1935b. Sulfaattselluloosi-tööstusest ja selle rajamise võimalustest Eestis. — *Eesti Metsanduse Aastaraamat, VII*. Tartu, lk 528–545
- XI Metsateadlaste Päeva resolutsioonid. 1935. — *Eesti Metsanduse Aastaraamat, VII*. Tartu, lk 354

TOIVO MEIKAR (sünd. 1947) lõpetas Tartu ülikooli 1972. aastal ajaloolasena, 1981. aastast kandidaat. Töötanud Eesti Metsainstituudis, alates 1996. aastast töötab Eesti Põllumajandusülikoolis, praegu EPMÜ Metsandusliku Uurimisinstituudi vanemteadur. *Akadeemias* on avaldanud artiklid "Metsametnikud ja -huvilised Eestis 18. sajandi lõ-

pul" (1991, nr 6, lk 1292–1390), "Tartu Ülikooli õppe- ja katsemetskonna loomine" (1991, nr 12, lk 2629–2641), "Abruka saare mets" (1992, nr 12, lk 2600–2612), "Metsateadlane Aadu Valmet ja tema mälestused" (1993, nr 9, lk 1950–1955), "Märkmeid Eesti metsapoliitikast 1920. aastail" (1995, nr 2, lk 295–308), "Märkmeid Eesti metsapoliitikast 1930. aastail" (1996, nr 3, lk 556–578), "Tartu rahu ja Eesti metsakontsessioonid Venemaal" (1997, nr 5, lk 983–1003) ja "Saag" (1999, nr 2, lk 347–361; koos Teet Nurgaga) ning ühe arvustuse (1994, nr 3, lk 625–629).

TEET NURK (sünd. 1954) lõpetas Eesti Põllumajanduse Akadeemia 1985. aastal metsamajandusinsenerina, 1994. aastast metsandusmagister. Töötanud 1986–1988 EPAs ja 1988–1996 Eesti Metsainstituudis vaneminsenerina ja teadurina, alates 1996. aastast Eesti Põllumajandusülikooli metsandusteaduskonna metsatööstuse instituudi lektor. *Akadeemias* avaldanud artikli "Saag" (1999, nr 2, lk 347–361; koos Toivo Meikariga).

ARVUSTUS

Triangulum. Germanistisches Jahrbuch'99 für Estland, Lettland und Litauen. Sonderheft: Goethe. Sechste Folge.
Hrsg. Claus Sommerhage. Tartu, 1999. 217 lk.

Eesti Goethe Seltsi aastaraamat II: Goethe Tartus. Konverentsi "Goethe Tartus" (1999) ettekanded. Tartu: Eesti Goethe Selts, 2000. 233 lk.

1999. aasta augustis möödus 250 aastat Johann Wolfgang von Goethe sünnist. Sellega seoses oli välja kuulutatud Goethe aasta. Tartus tähistati sündmust väljapanekuga Tartu Ülikooli raamatukogus ja Goethele pühendatud konverentsiga. Nüüdseks on konverentsil esitatud ettekanded koondatud kahte peaaegu identsesse kogumikku. Baltikumi germanistide aastaraamat *Triangulum* esitab ettekannete, saksakeelseid versioone, Goethe Seltsi aastaraamat eestikeelseid.

Konverentsi pealkiri — "Goethe Tartus" — on võimaldanud haarata üsna heterogeenseid käsitlusi. Kord on keskendutud Goethe enda isikule ja loomingule, kord jälle pigem Tartule, kusjuures mõnikord on seos Goethega võrdlemisi nõrk, talle viidatakse üksnes kui ühele neist, kes on andnud ajastule nime. Sõna on saanud nii kirjandusteadlased, ajaloolased, kirjanikud kui ka filosoofid. Vaatenurkade paljususele vaatamata on üldmulje kogumikust üsna terviklik, käsitluste laad on enamasti traditsiooniline-konservatiivne. Sellest, et Goethe näol ei ole tegemist meile sugugi mitte liiga tuttava autoriga, annab märku mitme artikli ülevaatevorm. Ent kas Goethe peakski meile, tänapäeva inimestele, veel üldse korda minema?

Nii küsib oma avaettekandes Goethe Seltsi esindaja Saksamaalt, Bernd Leistner. Artiklist ilmneb, et Goethe aasta suurejoonelisusest hoolimata, mille tõi enesega kaasa Goethega seotud kirjutiste ja ürituste laviin, valitseb Saksa avalikkuses teatav nõutus. Paraku on Goethega läinud nagu nii mõnegi klassikuga, kellest teatakse üha rohkem ja kelle nimi kuulub küll tavapäraselt saksa kultuuri standardkäsitluste juurde, keda aga aina vähem loetakse. Leistner leiab, et Goethe võiks kaasajale huvi pakkuda mitmest aspektist — Goethe kui konservatiiv, maailmakodanik, inimsuhete väärtustaja ja mehhanistlikule looduskäsi-

tusele vastanduv loodusuurija. Goethe loomingu ilmselt kõige tuntumas tegelases — Faustis — näeb Leistner kriitikat kaasaegse egotsentrilise avangardistlikult meelestatud inimese aadressil, kes looduses vaid materjali näeb. Mitmes artiklis saavadki need märksõnad laiema tähenduse.

Kaasaegseid Fausti-käsitlusi saksa teatrilavadel vaatleb oma ettekandes Bernd Mahl. Moodne režiiteater on tekstiga üsna vabalt ringi käinud ja seda kohati ka üsna hermeetiliselt kaasaja vajadustele kohandanud. Mahli vaatenurk võimaldab pilguheitu viimase veerandsajandi Saksa tipplavastajate teatrikäsitlustele üldisemalt. Et uurija on lavastuste loomisel osalenud ka ise, võtab vaatlus kohati memuaarilisi jooni. Allakirjutanu arvates on see artikkel üks kogumiku põnevamaid.

Goethet kui loodusuurijast annab ülevaate Ingrid Kästneri ettekanne. Goethe oli universalist, kes sidus oma botaanika-, zoologia-, geoloogia- ja optika-alased tööd kõikehaaravasse käsitlusse, mis integreeris looduse ja loomingu. Peegeldusi sellest, kuidas Goethe loodust ja luulet seostas, pakub Jaan Unduski artikkel maailmast kui mustast maagiast. Müütiliste elementide vastu Goethe loomingu on huvi tundnud Janina Kursite-Pakule.

Goethet kui dialoogilisust väärtustavat maailmakodanikku vaatleb Manfred Peter Hein oma märkustes "Lääne-Ida diivani" juurde. Goethe püüab võõrale maailmale läheneda poeetiliste rollimängude kaudu, ent võõrus jääb siiski alles, sest nagu Hein näitab, jääb Goethe oma universalismis klassitsistlikule normatiivsusele kindlaks (pidades võõrast kultuuri küll iseenesest huvipakkuvaks, ent lähtudes kreeka-rooma ideaalidest kui absoluutsest mõõdupuust). Hein juhib tähelepanu ka sellele, et mängulisus muudab võimatuks Goethe isiku ja loomingu instrumentaliseerimise pragmaatilistest, religioossetest ja poliitilistest kaalutlustest lähtuvalt. Mulle tundub, et kui minna sellest tekstist veidi kaugemale ja vaadata Goethe esitatud rollimänge veidi traditsiooniliste rollikäsitluste vaatepunktist, siis võib öelda, et need ei põhine mitte "stanislavskilikul" sisseelaval samastumisel, vaid pigem "brechtilikul" rollikäsitlusel: ollakse korraga nii näitleja kui pealtvaataja. Sellisena äratatud dialoog saab aga olla vaid kriitilisele mõttevahetusele ergutav, mitte ühemõtteliselt jaatav. Samas, kui ideaalid on eelnevalt kindlaks määratud ja neist ei kavatseta loobuda: kas siis suudab selline mõttevahetus viia tõepoolest vastandlikkust ületavate sünergiaefektideni? Ent see Goethet võib-olla ei huvitagi! Goethe ei ürita ehitada silda kahe kultuuri vahele, vaid püüab teises kultuuris näha lisavõimalusi enese maailma piires. Dialoog ei toimu mitte kahe kultuuri vahel, vaid ühe kultuuri sees. Kultuuridevahelist suhtlust iseloomustab sõbralik faatilisus, mis katab kinni seda laadi kommunikatsiooni pehme egotsentrilise

kolonialismi. Võõrus muutub nähtavaks alles siis, kui avastatakse, et roll on segamini aetud identiteediga. Poliitilis-religioosend instrumentaalseerimiskatsed on aga püüdnud rolli olemasolu just eitada, nagu näitab moslemi kogukonna "fatva" Weimaris, millele Hein viitab. Hein paisatab Goethe väärtusi jagavat, kuid omaette keeruline on küsimus, kuivõrd nõustuvad Heiniga/Goethega tänapäeva Lääne pluralistlikumad mõtlejad. Kas oleks neil aga pakkuda reaalselt alternatiivmudelit (välja arvatud see, et kreeka-rooma väärtused oleksid asendatud pluralistlikega)?

Goethe kasutab samastumist takistavat perspektiveerimist ka oma romaanides. Selles näeb olulist jutustuslaadi uuendust saksa romaanis soome kirjandusteadlane Liisa Saariluoma. Näitena vaatleb ta romaani *Wilhelm Meisteri õpiaastad*, võrreldes seda varasema versiooniga *Wilhelm Meisteri teatraalne missioon*, näidates selget vastutöötamist kaasaegse lugeja ootustele, kes oli harjunud romaanikangelastesse sisse elama. 18. sajandi lugejast üldisemalt räägib Jaanus Vaiksoo, konkreetsemalt Liina Lukas, kes vaatleb seda, kuidas Jakob Michael Reinhold Lenz, Liivimaalt pärit "tormi ja tungi" esindaja, kujundab *Noore Wertheri* najal enda mõjuesteetilise käsitluse kirjandusest, mille kangelased peaksid soodustama lugeja tundekasvatust.

Lenzist on Goethe Seltsi aastaraamatus teinegi artikkel. Läti uurija Ojars Zanders annab ülevaate Lenzi elust, keskendudes suhetele Goethega. *Triangulum*'i toimetaja on selle teksti oma kogumikust välja jätnud. Põhjusi võib vaid oletada. Võiks arvata, et häirivaks osutus artikli toon. Mulle on jäänud mulje, et Lenzi retseptisioon on jagunenud üldiselt kaheks. Ühed on põhiliselt keskendunud Lenzile kui teatriuuen-dajale ja näinud tema tekstide kauaaegse tagaplaanile jäämise põhjusena nende radikaalselt uuenduslikkust, mis võivat äratundmist pakkuda alles hilisemale lugejale/vaatajale (võib rääkida Ameerikast lähtuvast teata-vast Lenzi "buumist" 1990. aastatel). Teised on pigem huvitatud Lenzi isikust, otsinud tema tekstidest vaimuhaigusele viinud konstellatsiooni või asunud süüdlaste otsingule Lenzi ümbritsenud inimeste seast. Li-saks isale on süüpinka sattunud ka Goethe. Zandersi artiklit võib näha viimasesse suundumusse kuuluvana.

Kogumike lõppu on koondunud artiklid, milles rõhk on nihkunud Goethe Tartu- ja Eesti-seestele.

Thomas Taterka kirjutab Tartust pärit Goethe-urijast Victor Heh-nist, kes kuni Esimese maailmasõjani oli võrdlemisi tuntud kultuuri-loolane, kuuludes näiteks autorite sekka, kellele on viidanud Nietzsche. Taterka katse puhul Hehni tehtud reaktualiseerida tekib siiski vaikne muie.

Viimaseid artikleid lugedes jäi mulje, et eesti autorite suhe Goethega on probleemivabam kui Leistneri kirjeldatud saksa lugejate oma. Goethe kanoonilisus ei tekita nõutust, tema koht kultuuriloos on kindel. Seetõttu tuleb tõestada ehedate kontaktide olemasolu selle markantse isikuga. Vaadeldakse mitmete tuntud tartlaste isiklike kontakte temaga ning tõestatakse, et TÜ raamatukogu kunstikogusse kuuluvad Weimari klassikute portreed ei ole jäljendused, vaid originaalid. Ja kahtlemata pakub huvi ka see, kuidas eri aegadel eri isikutel on õnnestunud Goethe loomingut eesti keelde ümber panna. Mõningaid problemaatilisuse noote kostab Ülo Matjuse ettekandest: püütakse leida ühendusi Goethe ja Martin Heideggeri vahel. Matjus rõhutab, et erinevalt Heideggerist, kes seostab Goethet esmajoones märksõnaga "nihilism", assotsieerub Goethe tema jaoks esmajoones mõistetega "humanism" ja "metafüüsilisus". Tundub, et need sõnad, küll mitte heideggerlikus, vaid üsna tavapärasel tähenduses iseloomustavad eesti Goethe-retseptiooni tõepoolest erakordselt tabavalt. Need mõisted toovad endaga teatavat paatost ja tõsimeelsust, mis kokkuvõttes moodustavad koos Lääne uurijate murelikkuse ja iroonilise mängulisuse allakriipsutustega suhteliselt põneva konglomeraadi. Selles jäävad siiski nähtavaks vastuolud.

Kairit Kaur

VEENE KÜLAELUST XX SAJANDI LÕPUS

Natalia Baschmakoff, Nina Loimi, Johanna Takala. Говорит Ивахново. Наблюдения над процессом выживания псковской деревни в 1996–1998 гг. (Learning by Doing 2. Working Papers from the Russian Department University of Joensuu.) 2000. 132 стр.

Soomes uuritakse viimastel aastatel postsovetlikku provintsi ning selle elu. Juba on valminud uurimused Karjala ja Moldaavia külaelust. Joensuu ülikooli professori Natalia Baschmakoffi ning tema õpilaste Nina Loimi ja Johanna Takala raamatus *Говорит Ивахново* vaadeldakse väikese Pihkvamaa küla ellujäämisprotsessi aastail 1996–1998. Soome teadlased käisid kolmel suvel järjest ekspeditsioonil Ivahnovos, jälgides vene külaelu. Sealjuures oli kõige keerulisem oma välismaise päritolu varjamine, et kohalikke elanikke mitte kohutada. Külarahvaga suhtlesid Soome slavistid, professor Baschmakoffi juba täiskasvanud lapsed, kes rääkisid vabalt vene keelt, ja Peterburi etnograafid, kes sa-

muti olid venekeelsed. Vene keelt aktsendiga rääkivad soomlased vaid vaatasid pealt ja lindistasid külaelanikega tehtavaid intervjuusid. See, et ekspeditsiooni osalised elasid omaette tares, aitas neil konspiratsiooni hoida. Aegapidi hakkasid kohalikud elanikud külalisi usaldama, suhtudes neisse kui suvitajatesse. Raamat pole üles ehitatud mitte ainult teaduslikele uuringutele, vaid ka lindistatud vestlustele külaelanike ja suvitajatega, käsikirjadele ja kirjadele. Sellest ka tema nimetus *Siin Ivahnovo* (*Говорит Ивахново*). Uurijate jaoks oli oluline näha te-ravaid probleeme külaelanike endi seisukohast, mis on neil ka korda läinud. Raamatusse on lisatud värvilisi ja mustvalgeid fotosid, millele on jäädvustatud niihästi külakaev, kaelkookudega veepangesid tassiv eideke, auklik maantee, kevadise suurvee poolt poolenisti lõhutud sild, külakalmistu kui ka lumme uppunud maja.

Raamat koosneb kolmest põhiosast. Autorid suunduvad üldiselt üksikule. Alguses on vaatluse all Pihkva oblasti ja Novorževi rajooni lühiajalugu, seejärel jutustatakse juba põhjalikumalt Ivahnovo külast endast. 1990. aastate alguses muutus Pihkva oblasti seisund. Kui riigipiir Läti ja Eestiga oli paika pandud, muutus oblast äkki piirialaks. Tuli leida hooneid piirivalvurite majutamiseks. Pihkva oblastis kahekordistus sõjaväelaste hulk, keda oli toodud sinna Baltikumist ja Ida-Euroopast. Suurenes ka tsiviilelanikkond. Pihkvamaale kolis palju ümberasunuid endistest N. Liidu vabariikidest, sealhulgas ka Eestist.

Raamatu teises osas jälgitakse Novorževi rajooni ajalugu. Selles rajoonis asub kuulus Puškini kaitseala: Mihhailovskoje, Puškinskije Gorõ, Trigorškoje. Soome uurijate imestuseks, kes naiivselt eeldasid, et vene maarahvas tunneb ja armastab Puškinit, polnud mitte kõik kohalikud elanikud käinud kaitsealal ning paljusid ei huvitanudki Puškin, vaid hoopis poedi sünnipäeval Puškinskije Gorõs korraldatavad laadad ja pidustused (kolhoos andis auto laadale sõitmiseks).

Teose kolmas ja kõige suurem osa on pühendatud Ivahnovole. Ivahnovo küla, mida Soome teadlased vaatlevad lausa mikroskoobiga, kuulub Pihkva oblasti perspektiivitute külade hulka. Seal lahkuvad viimased elanikud. Küla ärkab ellu vaid suvel, mil sinna tulevad sugulased linnast ja suvitajad. Külas pole kooli, klubi ega kabelit. Pole isegi kauplust, vaid kaubaauto käib seal ainult kord nädalas. Teed on viletsad, mistõttu on küla välismaailmast ära lõigatud talvel sügava lume pärast, kevadel ja sügisel aga teede lagunemise tõttu. Ivahnovo uinub, virgudes vaid suveks. Eestlased eelistavad ehitada maju üksteisest eemale, ent vene külas on majad alati lähestikku. Paljud neist on maha jäetud. Talvel elab külas vaid 13 inimest (neist üks laps). Suvel suureneb elanikkond linnasugulaste ja suvitajatega 30 inimeseni. Uurijad kirjeldavad üksik-

asjaliselt niihästi maju kui ka nende sisustust. Majad on puust, neid ümbritsevad viljapuu- ning juurviljaaiad ja kartulipõllud. Igas majas on ahi, ent samuti elektri- või gaasipliit. Tingimata seisavad iga tare puhtas nurgas ikoonid, ehkki elanikud pole alati usklikud, ikoone kaunistavad lilled või väljaõmmeldud käterätikud, vahel ripuvad ikoonide all perekonnapildid.

Raamatus kirjeldatakse põhjalikult külaelanike tegevust. Et küla kõrval on mets, siis korjatakse seeni ja marju. Käiakse kalal ning jahil. Iga majapidamise kohta tuleb üks lehm. Peetakse ka lambaid, kanu ja küülikuid. Hobuseid kasutatakse majapidamistöodeks, kuid sõitmiseks mitte, neid hoitakse. Elatanud külaelanikel on juba raske loomapidamisega hakkama saada. Suvitajatele müüakse piimasaadusi ja mett. Soome teadlasi üllatas see, et piima ja kohupiima müüakse sama hinna eest. Arvesse võetakse üksnes taara mahtu. Viimane on külas üldse väga tähtis. Kui suvitaja tuleb ilma klaaspurgi või piimanõuta, siis ei saa ta piima ega koort. Erinevalt noortest ei orienteeru vanad inimesed, kellel eluaeg oli tegemist vaid rubladega, kuigi hästi välisvaluutas ega oska vahet teha rubla ja dollari vahel. Epigraafina "Sissejuhatusel" tuuakse ära vana Katja sõnad, kes jutustab, et tühjaks jäänud tare taheti maha müüa "kuue miljoni eest, aga kas need olid rublad või dollarid, seda ma ei tea."

Talveks koguvad niihästi külaelanikud kui suvitajad tagavarasid: hapendatakse kapsast, soolatakse kurke, keedetakse moosi, marineeritakse ja kuivatakse seeni. Varutakse ka ravimtaimi.

Uurijad kirjeldavad detailselt Ivahnovo rahva suhtlemist välismaailmaga. Telefoni külas pole (mobiiltelefonid pole Pihkvamaal levinud, nii nagu ka arvutid ja internet — see on liiga kallis). Kohalikke uudiseid kuulatakse naabritelt või kaevu juures. Väga populaarsed on televiisorid, mis sageli seisavad puhtas nurgas ikoonide all. Televiisorist vaadatakse põhiliselt uudiseid ning nagu ka Eesti külas, "seebioopereid". Ülipopulaarne on "Santa Barbara".

Pensionärid elavad külas paremini kui keskealised, sest nad saavad pensiooni. Mingit raha saavad nad ka piima ja heinte müügist. Suurem osa toiduaineid tuleb oma majapidamisest. Ostetakse vaid teed (kohvi juuakse Pihkvamaal vähe), suhkrut, soola, küpsiseid, kompvekke ja leiba. Külas on ka töötuid. Nemad saavad väikest abiraha ning ajavad läbi juhuslike töödega: käivad karjas, teevad heina jne.

Ivahnovo elanikud üllatasid Soome saunakultusega harjunud soomlasi sellega, et käivad saunas vaid kord kuus, püüdes sealjuures kulutada võimalikult vähe vett (seda tuleb tassida). Saunad jagunevad "puhas-teks" (esikuga) ja "mustadeks", kus eesruumi pole. Kohalikud elanikud

eelistavad suvel pesta ennast tares sooja veega. Suvitajad pesevad ennast palju sagedamini ja kulutavad seejuures palju vett. Ka pesupesemise juures hoiavad külanaised vett kokku ning suvel pestakse pesu masinaga õues, et vähem vett maha ajada.

Soome uurijaid huvitasid rahvapärased tegevusalad. Nende tähelepanekuul oskavad vanad inimesed veel punuda korve, tikkida ja kedrata. Raamatusse lisatud fotodel võib näha korvi punuvat vanameest ja voki taga istuvat eidekest. Majades võib kohata ilusaid tikitud käterätikuid ja voodikatete ääriseid. Kahjuks ei oska noored enam midagi niisugust teha.

Külas ja küla ümber on väga puhas õhk, toonekured, palju lilli. Ent külaelanikud pööravad ümbritsevale ilule vähe tähelepanu. Naised lilli ei istuta, surnuaiale ostetakse pärgi plastmassist ja mitte elavate lilledega. Kunstlilli peavad kohalikud naised ilusamaks. Soome teadlasi jahmatas vanade asjade kasutamine hoopis teisel eesmärgil. Muidugi võib ka Soomes näha autokummideest tehtud lastekiike, ent aiavärvaks pandud traktoriuks oli neile täiesti ootamatu. Soomlasele poleks lihtsalt pähe tulnud vana raadiokasti pooleks saagida ja sinna lilli istutada.

Raamatu autoreid huvitab kohalike elanike suhtumine religiooni. Sovetiajal kiusati usklikke taga ning kirikuid muudeti klubideks, laududeks ja planetaariumideks, praegu aga ehitatakse Pihkvamaal uusi pühakodasid ning remonditakse vanu kirikuid. Kõik külaelanikud on ristitud, ent kirikus käivad nad harva (kirik asub 3,5 km kaugusel külast). Nüüd ristitakse tihti peale laste ka täiskasvanuid, keda kardeti sovetiajal ristida. Arvatakse, et ristitud inimene pälvib lunastuse. Ikoonid ripuvad paljudes majades, ent palveid ei tea peaaegu mitte keegi. On huvitav, et Ivahnovos ei pühitseta mõningaid kirikupühasid, näiteks kolmekuningapäeva kirikus, sest see jääb kaugele, vaid külakalmistul. Lihavõttepühadeks värvivad ivahnovolased kindlasti mune ja teevad kohupiimast pashat. Kulitšeid naised enam ei küpseta. Kohustuslikest paastudest ei peeta alati kinni, ehkki püütakse.

Soome teadlased puudutavad oma raamatus kaasaegse külaelu kõige teravamaid probleeme. Nii vene kui ka eesti maarahva jaoks on üheks kõige valusamaks probleemiks alkoholism. Ebakaines olekus sooritatakse röövimisi ja mõrvu. Vastavasse peatükki on paigutatud lugu oma tädi paljaksröövinud mehest. Sügisel linna sõitnud suvitajad riskivad kevadel paljaste seinte vahele tagasi tulla. Nende äraoleku ajal varastatakse tasapisi ära koguni katusekiivid. Tihti tuleb Ivahnovos matta inimesi, kes on purjuspäi õnnetut surma saanud.

Oma uuest olukorrast ei taipa talupojad kuigi palju. Paljud külaelanikud, kes aastaid töötasid kolhoosis, ei tea isegi seda, et kolhoos on

muutunud aktsiaseltsiks. Endised kolhoosnikud ei tea, kus asub neile eraldatud maa. Katkenud on linakasvatus, millega kolhoos kunagi palju aastaid tegeles.

Kohalikud elanikud rääkisid teadlastele, et 1990. aastate alguses kavatseti läbi Ivahnovo ehitada tee, ent praegu pole selle jaoks raha. Niihästi Venemaa kui ka Soome ja Eesti jaoks on tüüpiline see, et kohalikud noored kolivad väikestest asulatest linnadesse, kus on tööd ja elatakse paremini. Alles jäävad vanainimesed, kes tahavad oma elu lõpetada kodukülas. Raamatus räägitakse 80-aastasest mutikesest Dunjast, kes elab üksi. Ta elab viletsasti, ent vanadekodusse ta minna ei taha, vaid jääb oma majja elama. Peatüki "Tuleviku võimalused ja perspektiivid" motoks on nukker tšastuška, mis pandi kirja naaberkülas Kurohnovos:

*Sel, kes kolhoosis ilmale tulnud,
meelistegevuseks alati on
hanguga sõnnikus tuhnida
ja puskarit pangega juua.*

Soome uurijad ei vaata kaduvale pisikülale ülevalt alla, vaid vastupidi, püüavad aru saada tema kõige olulisematest probleemidest. Nad katsuvad leida viisi, kuidas sääraseid väikesed külad jääksid elama. Kui tööstust ei saa arendada raudtee- ja hea maanteeühenduse puudumise pärast, siis on ehk võimalik turismi edendamine? Minu arvates pole praegu mõtet ka turismil, seni kui venelased ei saa regulaarselt kätte ka oma tillukest palka ning vaevu ots-otsaga välja tulevad. Välituriste peletab aga eemale elementaarsete olmetingimuste ja teede puudumine.

Võib kerkida küsimus: kui objektiivne on see uurimus? Soomlased käisid Ivahnovos kolm aastat, ent ainult kõige soodsamal suveajal. Nad ei näinud kohalikke elanikke sügisel ja eriti talvel, kui need tööpoolest peavad olulusvõitlust lumme uppunud külas. Sellal pääseks külla vaid tankiga. Kui keegi haigestub, siis tuleb minna jala lähimasse külla, sest telefoni Ivahnovos pole. Muidugi jutustasid külaelanikud teadlastele sellest, kuidas nad elavad karmimatel aastaagadel, ent nähtavasti tuleks seda näha ka uurijatel endal, ise seda kogeda.

Mulle paistab, et Soome teadlaste võib raamatu puhul õnne soovida. Noortele uurijatele Soomest N. Loimile ja J. Takalale andis tutvumine Vene kolkaga väga palju. Varem tutvusid välismaalased Venemaaga kui "Potjomkini külaga". Tegelikult ei näinud soomlased Venemaad, vaid üksnes selle paraadlikku fassaadi — Moskvat ja Leningradi, Kremli ja Ermitaaži, Suurt Teatrit, ansambli "Berjozka" ning vene suveniire kaupluses "Berjozka" (matrjoškaside ja balalaikaside) — ning käbedad gii-

did pajatasid neile õitsvatest kolhoosidest ja õnnelikest kolhoosnikest. Viimastel aastatel ei huvita tõsisemaid välismaalasi enam pealinnad, vaid Venemaa provints: rajoonilinnakesed ja külad või Siber. Näha tahavad nad juba tõelist Venemaad, aga mitte võltsi.

Galina Ponomarjova

Tõlkinud Jaan Isotamm

ENTUSIASTIDE MÄLESTUSEKS

Ruudi Toomsalu. *Möödunud meenutades*. Tallinn: AED, 1999. 262 lk

Raamatu autor Ruudi Toomsalu (sünd. 2. aprillil 1913) on Eesti spordi-ajaloos tuntud ereda isiksusena. 1930. aastatel oli ta populaarne kui "Eesti kõigi aegade parim sprinter", "lendav eestlane" ning "väsimatu otsija". Oma tulemustega (100 m jooks — 10,7 ja kaugushüpe — 7.41,5) oleks Ruudi Toomsalu praegugi Eesti kergejõustiku edetabeli eesotsas. Kui veel arvestada praeguste ja endisaegsete jooksuradade ja võistlusvarustuse kvaliteedi vahet, siis võib Ruudi Toomsalut pidada Eesti Jesse Owensiks, kes teatavasti Berliini olümpiamängudel 1936. aastal neli kuldmedalit võitis (neist 100 meetri jooksu ajaga 10,2 ja kaugushüppe tulemusega 8.13, mis on silmapaistvad saavutused nüüdki). Sydney 2000. aasta olümpiavõitja kümnevõistluses Erki Nool on küll oma 100 m jooksu ja kaugushüppe tulemustega Ruudi Toomsalust parem, teised praegused Eesti kergejõustiku edetabelimehed ei suuda sugugi igal võistlusel Ruudi Toomsalu toleaegsetest tulemustest jagu saada. See lausa hämmastab ja paneb mõtlema, kas praegune Eesti noorsugu on tõesti kehaliselt nii mannetu või oli Ruudi Toomsalu lihtsalt oma ajast seitsekümmend aastat ees. Igatahes püsis tema 1937. aastal Londonis saavutatud Eesti kaugushüpperekord (7.41,5) ületamatuna tervelt 28(!) aastat. Lõpuks sai sellest 1965. aastal jagu tartlane Enno Akkel poole sentimeetriga (7.42). Oma mõju oli ehk sellelgi, et 1937. aastale järgnes mitukümmend aastat poliitiliste vapustuste aega Eestis koos küüditamiste, kodumaalt põgenemistega jne, nii et sportimisele ei saanudki kuigi palju aega ja jõudu pühendada.

90-aastaseks saanud Eesti kergejõustikule pühendatud raamatu *Möödunud meenutades* igal leheküljel on Ruudi Toomsalu tunnetatav nii

teadlase ja uurijana kui ka treeneri ja organisaatorina. (Meenutagem, et ka juba varem — 1993. aastal — on temalt ilmunud autobiograafiline raamat *Üks kevade, üks suvi.*) Asjatundlikkus lubab tal lugejale pakkuda virtuoosset teemakäsitlust. Põhjaliku teabe taustaks on ilmselt autori nõudlikkus nii iseenda kui ka algallikate vastu. Taseme poolest võib Ruudi Toomsalu teost *Möödunud meenutades* võrrelda ehk Georg Kristjansoni raamatuga *Eesti raskejõustiku ajalugu*, mis ilmus 1973. aastal.

Möödunud meenutades tundub lausa ideaalilähedasena. Põhjalikumalt lugedes mõne pisema puuduse siiski leiab.

Raamat hõlmab perioodi kergejõustikuharrastuse tekkimisest Eestis kuni aastani 1918. See oli eesti rahva tõusu aeg, tegude- ja võitlusrohke, tulvil optimismi ja ka edu. Seejuures on autor aga vaba marurahvuslikust nostalgias. Teoses kajastub erapooletult ning õiglaselt tõsiasi, et kergejõustikus ja spordis üldse oli väike eesti rahvas eelmisel sajandivaheajal alles õpipoisi seisuses. Seda muidugi suuremate ja arenenumate rahvastega võrreldes. Ruudi Toomsalu põhjendab värvikalt sakslaste, venelaste, rootslaste ja soomlaste hoopis kõrgemat taset kergejõustikus ning selle innustavat eeskuju eestlastele. Autor märgib ausalt isegi bolševistlike tegelaste (Viktor Kingissepp) ja nõukogude poliitilise politsei (tšekist Alfred Kukke) positiivset panust.

Muidugi ei lämmata Ruudi Toomsalu erapooletuse nimel endas Eesti patriooti. Tema meelet on pühaduserüvetamine 1901. aastal loodud "Kalevi" spordiseltsi toppimine ühe mütsi alla 1944. aastal Moskvas asutatud nõukogude ametiühingute spordiühinguga "Kalev". Toomsalu on õigustatult nõrkinud nende tänaste spordiametnike peale, kes ei suvatse "Kalevi" küsimusse ei ajaloolist tõde ega mitte ka juriidilist selgust tuua (lk 220). Kas ei tekigi siis paratamatu järeldus: eestlaste aateline sportimislust on olulisel määral vähenenud!

Peatükk "Teatrilaval ja spordiareenil" (lk 236–245) on kirjutatud andeka publitsistisulega. Võrrelda endisi Eesti tippkergejõustiklasi suurte Eesti näitlejatega on hea mõte huvitavaks arutluseks. Ruudi Toomsalul — nagu omal ajal ka Voldemar Pansol — on võrdlus õnnestunud ning see ongi teose parim osa.

Raamat on kirjutatud valdavalt teadusliku uurimuse stiilis. Kuid ka ajalugu käsitlevas töös on kasulik lugeja igavuse ennetamiseks teksti liigendada, elustada ja ilmestada. See annab võimaluse rõhutada olulist ja vältida ebaolulist. Leiab ju mõistlikum osa noorsoost spordis ka vaimset kirkastust. Sportlase hingelis-isiksuslike omaduste kirjeldamise kaudu saab ajaloolisi tüüpe kujutada lugejale inimlikult lähedastena.

Nüüd mõned kriitilised märkused, mis on arvustuse puhul paratamatud ja autorile olulised teada:

- Mida lubatakse ja mis on tegelikult lk 13 pealkirjastatud osas “Imeline muinaslugu”? Selles kirjeldatakse eestlaste möödunud aastasadae eluolu, kombeid, tööd ning primitiivseid kehalisi harjutusi, mida noored vabal ajal harrastasid. Tekib küsimus: milles see “imeline muinaslugu” õieti seisneb?
- Lk 127 kirjeldatakse, kuidas Karl Tannebaum jooksis 1912. aasta treeningutel mõnikord Paidest Türi ja tagasi. Oleks olnud otsustav lisada, et visa jooksumees läbis seega iga kord kokku ligi 24 km.
- Aleksander Kolmpere paljastab (lk 193) kolme eestlase süü, kes 1944. aasta sügisel Tallinnas Nõukogude sõjaväe vastuluurele tema peale kaebasid: üks neist olevat tuntud ajakirjanik, teine tuntud treener ja kolmas keegi, kes ihkas Kolmpere korteri sisustust endale, mille ta oleks Aleksander Kolmpere väljasaatmise korral tõenäoliselt saanudki. Vahest oleks konkreetsus siinkohal asjakohasem olnud kui umbmäärasus ja liigne tagasihoitus, sest — ühelt poolt on justkui midagi olulist öeldud ja samas ei ole ka...
- Theodor Ussisoost, kes sündis 1878. aastal ning oli “Kalevi” asutajaliige (lk 213), võinuks kirjutada juba lk 83, kus on juttu “Kalevi” asutamisest. Tekstist ei loe välja, mille poolest Theodor Ussisoo Eesti kergejõustikus veel silma paistis. Kes oli ta aatemehe ja inimesena? Arusaamatuks jääb ka see, miks on kontekstis kõrvuti Ussisoo ja hilisem Euroopa poksimeister Anton Raadik (sünd. 1917). Kas seos on kaugel ja juhuslik või soosis noorsportlasi armastav Ussisoo Raadiku poksikiindumust? 1930. aastate alguses oli poks Eesti ühiskonnas alles uus ja võõristust tekitav spordiala, peamiselt oma karmi löökidevahetuse tõttu. Poksipoiss võis ju päevapealt koolist lennata, kui tema harrastus ilmsiks tuli. Anton Raadik poksis ilmselt just seetõttu Tallinnasse kooli minnes tükk aega varjunime all. Kas koolidirektor Ussisoo võttis õpilase Raadiku salamisi oma kaitse alla?
- Juhan Tõrvandist (lk 214) on kirjutatud 55 rida, kuid neist ainult viis räägib temast seoses “Kalevi” ja spordiga.
Ning veel mõnest sõnast ja väljendist:
- Sõna “tagajärg” kasutatakse sporditerminoloogias küll ohtrasti, kuid see peaks tähendama siiski midagi stiihilist ja juhuslikku. Spordisaavutustest rääkides oleks sobivam sõna “tulemus”.
- Mitmes kohas on kasutatud väljendit “kaasaegsed olümpiamängud”. Sõna “kaasaeg” viitab kellegi kaasajale. Siin olnuks sobivam kasutada määratlusi “tänapäev”, “nüüdisaeg”, “meie aeg” jne. Osa

raamatus esinevaid vigu jääb võib-olla korrektori hingele. Näiteks lk 8 ülalt 7. reas on Eesti Spordimuseumi direktor Enn Mainla nimeks saanud Enn Maidla; lk 51, ülalt 9. rida: "...keiserliku koja-meister Fredericksi..." ei ühildu käändes (pealegi oli nimetatud härra hoopis koja- ehk õukonn*n*i n*i*s*t*e*r*); lk 123, ülalt 14. reas on juttu, et 1912. aasta võistlustel Viljandis sai kõrgushüppes võidu J. Juhanson tulemusega 2.50 — see ületaks praegu kehtiva maailmarekordi 5 sentimeetriga. Küllap võideti tulemusega 1.50. Aga kui tegu oli teivashüppega, siis võib tulemus 2.50 õige olla. Küsitav on ka lk 87 toodud aasta 1873 sini-must-valge värvikombinatsiooni kasutuselevõtu algusena — teatavasti toimus see korporatsiooni "Vironia" asutamiskoosolekul 1881. a.

Ruudi Toomsalu raamatu *Möödunud meenutades* esikaanele sobinuks Konstantin Meri foto asemel ehk paremini "Kossiviskaja kuju" (lk 51) või grupifoto (lk 107), kus on reas Eesti kergejõustiku rajajad. Aga miks ka mitte Ruudi Toomsalu enda reibas naerunägu — tagakaanelt esikaanele! Tänutäheks autorile!

Neist pisipuudustest hoolimata on Ruudi Toomsalu kergejõustikuraamat tõeline pärl meie spordiajaloolises ja üldse kultuuriloolises kirjanduses, mille väärtust on raske üle hinnata.

Agu Tani

EDITORIAL NOTE

Liberty has always been one of the most painful themes of discussion for Russian intellectuals and has remained so until the present. One could even say that the question of the Russian intelligentsia is first and foremost the question of liberty. The aim of the study by Mikhail Lotman is to describe some of the main coordinates in the space of the intelligentsia discourse. This space is viewed from within, almost without exception in its own terms. The author presents these as oppositions between native and alien, sacrifice and work, outcasts and the salt of the earth, intellectuals and Jews, truth and native land, two truths (*pravda* and *istina*). A characteristic feature in the structure of the discourse is its excessive cohesion (everything is connected with everything else). This distinguishes it from the rational discourses of scientific, philosophical or even publicist type and makes it more similar to belletristic (at that poetic rather than prosaic) and mythological discourses. The excessive cohesion, in its turn, systematically leads to ambivalence, amorphousness and rectilinearity. All the problems of the intelligentsia, the whole polemics between intellectuals and adepts of the "Russian idea" are a variant of the tug-of-war between "innovations" and "ancient customs" that has been going on in Russian culture forever. At that the "ancient customs" are, as a rule, newer than the "innovations" and have taken shape as a counterbalance to the latter. The internal antiethicality of Russian culture, its eschatological tendencies and other similar features find their extreme expression in the intelligentsia discourse. The intelligentsia discourse is a function of Russian culture, the intellectuals themselves — the voice of this discourse. It is going to last as long as the need for this kind of self-expression persists in Russian culture and as long as the Russian intellectual elite differs from the intellectual elite of other nations to the extent that Russian culture differs from theirs.

Estonia has given the world a number of well-known Slavists: Academician A. Vostokov, Academician A. Shakhmatov, Professor O. Miller of St. Petersburg University, Prof. E. Lemberg-Yakubinskaya of Leningrad University, Professors L. Masing and P. Arumaa of Tartu University. Savvati Smirnov PhD describes in greater detail the life of Alexander Vostokov (1781–1864). Vostokov's ideas, which were absolutely novel at his time, laid a foundation to comparative historical research of Slavic languages. Establishing the most ancient features of Old Slavic, he determined its place and significance among other Slavic languages. This brought along a number of problems without solving of which it would have been impossible to continue. These included the questions about the original translation of holy books, the oldest monuments of the Slavic script and their textual variants, the factors that influenced Church Slavic in different Slavic countries.

Almost ten years have passed since Estonia regained its independence. This has been a sufficiently long time for noticing some trends of development. For example, in 1990, when Estonia was still in the Soviet Union, the occupation and annexation of Estonia by the Soviet Union 50 years earlier were often mentioned, and collaborators with Moscow were condemned. Ten years later, as Vello Helk, the former head archivist of the Public Record Office of Denmark, states in his article, all this has been almost forgotten. Helk emphasises that no-one wants to speak about the Soviet period, preferring to discuss the mistakes made by the pre-war Republic of Estonia rather. For example, historian Magnus Ilmjärv has published a study on the alleged pro-Moscow orientation of President K. Päts (1874–1956). That the crimes of the Soviet Union, the Communist Party and the KGB have not been publicly condemned is the greatest trump for those who deny the occupation of Estonia. The author considers the policy of Estonia double-faced. For internal purposes and for the West apparent stress is laid on the continuity of the Republic of Estonia. For the East, the Estonian authorities have agreed to Moscow's view of continuity of the Estonian SSR, and the Tartu peace treaty and the occupation of 1940 have been forgotten.

Historians are quite unanimous about the common nature of Communism of the Bolshevik type and National Socialism. Pierre Chaunu has aptly called them heterozygous twins. These two ideologies claim to be philanthropic. The aim of National Socialism was the well-being of the German nation, and it proclaimed that by the execution of Jews it did a service to humankind. Communism in its Leninist form strove for the well-being of the whole humankind. This universality gave Communism a very big advantage over Nazism whose programme could not be exported. Professor Alain Besançon from *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* in Paris attempts to explain why historical memory treats these ideologies differently, letting Communism sink almost into oblivion. This unequal treatment is generally known. As early as in 1989 the Polish opposition headed by the primate of the church recommended forgetting and forgiving. Everywhere except in East Germany and the Czech Republic, Communists are allowed to participate in politics, and at some places they have managed to assume power.

The following block introduces Georgia, which after the October Revolution managed to remain independent from Russia for merely two years (1918–1920). Eighty years ago, on 27 January 1921, after Georgia had gained recognition from its Western allies, the Red Army invaded Georgia. On 25 February, Georgia was proclaimed a Soviet republic. Karl Kautsky, who stayed in Georgia from September 1920 to January 1921, has described this period in his pamphlet *Georgien, eine sozialdemokratische Bauernrepublik*. The translated chapters help us understand the causes of the Georgian tragedy. We have translated the lengthy and perhaps even boring Marxist discussion in the chapter “History” to show the main error that destroyed the Georgians’ independent state. The mistake that Kautsky does not actually consider a mistake was their joining the Socialist International as a section of the Russian party, not as an independent party. Kautsky continues with an account on the “good and noble proletariat” who seems to have played no role in the assault on Georgia. The chapter on the army — on the eligibility of officers and military agriculture — shows why Georgia proved an easy prey for the Red Army.

Mikheil Dzhavakhishvili's (1880–1937) picaresque novel *The Princely Life of Kvachi K.* (1924) is set in the same period. This book, from which we present some selected excerpts, appeared a few years before the Russian satirists I. Ilf and Y. Petrov's famous stories of Ostap Bender and is even more pungent than these.

Grigol Robakidze (1884–1962) is quite an exceptional figure in the history of Georgian literature. Having studied before the revolution at a number of universities in Russia (including the University of Tartu, 1900 and 1910–1914), France and Germany, he managed to emigrate in 1931. Until his death he lived mostly in Germany and Switzerland, and wrote, along with his mother tongue, in German. In his essay he compares the East and the West as two different worlds that complement each other, or even compensate for each other. The East is inspired by the primeval rudiments. The Westerners, however, particularly because of technological development, are threatened by *hybris* day and night, and if they do not surrender to it, it is thanks to the primeval powers of the Orient that protect them.

The printing of Simon Wanradt's (1500–1567) Estonian-language catechism was completed in 1535. Theologian Toomas Põld studies why the theologians of Wittenberg first supported Wanradt but, after the book had been published, did not want to know anything about him and his catechism. After court hearings even the type of the catechism was destroyed. Nothing was known about the catechism until 1935, when Hellmuth Weiss discovered 11 sheets or 22 pages of its proofs. Together with Paul Johansen he brought the work that was meant to become wastepaper to daylight again. The author emphasises the main theological issues that proved fatal to the catechism: (1) the birth of the Son of God or incarnation (*incarnatio*); (2) the end of this world (*consummation mundi*); (3) humans' free will (*liberum arbitrium*); and (4) Christ's presence (*ubiquitas*) at Holy Communion. The article explains that, as much as can be judged by the preserved fragments, Wanradt's catechism was theologically quite well elaborated. It was fairly Lutheran in its principles, although with its difficult theological disputes it was methodologically not well suited for a catechism. The catechism published in 1535 was considered to be the first book in the Estonian language; its

translator was Johann Koell. By now data on the publication of the first book in Estonian have shifted to 1525.

Thereafter Toivo Meikar and Teet Nurk, lecturers at the Estonian Agricultural University, give an overview of cellulose industry in Estonia. Paper has been made in Estonia for centuries. The first handworked paper-mill was built on Lake Ülemiste in 1664. In the 1730s one of the best-known industrial enterprises of its time, Röpina paper-mill was put into operation. In 1839 Ülemiste paper factory was completed on the Härjapea River. In 1843 a modern paper machine imported from Paris was installed there. In 1898 a branch of the German "Waldhof" company was founded in Pärnu. It became the largest cellulose factory in Russia and one of the largest in the world. Before World War I its annual output reached 80,000 tons. At that time the two factories produced more than 70% of Russia's cellulose. In the spring of 1938 Kehra cellulose plant was put into operation; its yearly output was 32,000–33,000 tons. The launching of the plant coincided with the upswing of the cellulose market before World War II. Its production was exported to Britain, Germany, France, Switzerland, Australia, South America, Greece, Bulgaria, and the USA. With the outbreak of the war, most of these markets fell off. The production of cellulose and paper in Estonia was interrupted in 1990. It started again in September 1995 when Tolaram Group from Singapore bought the Kehra plant.

To celebrate the 250th birth anniversary of Johann Wolfgang von Goethe, the year 1999 was proclaimed the year of Goethe. In Tartu the event was marked by an exhibition at Tartu University Library and a conference. By now the conference proceedings have been published in two almost identical collections. The Baltic Germanists' yearbook *Triangulum* presents the German versions of the reports, while the Estonian versions appear in the yearbook of Estonian Goethe Society. These publications are reviewed by Kairit Kaur. To continue the section of book reviews, senior researcher Galina Ponomareva from Tartu University discusses a book by Professor Natalia Baschmakoff from Joensuu University and her students Nina Loimi and Johanna Takala. They describe the survival process of a small village in Pskov region of Russia from 1996–1998. Deputy editor-in-chief of *Akadeemia* Agu Tani

Editorial note

browses a book by the legendary athlete Ruudi Toomsalu about the 90 years of track-and-field athletics in Estonia.

In this issue we start a serial by Märt Läänemets, researcher at the Centre for Oriental Studies at the University of Tartu, about humanist ideas in Old China as reflected in the texts associated with the names of Confucius, Meng Zi and Zhuang Zi.

INIMENE JA INIMLIKKUS
VANA-HIINAS:
Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi

Märt Läänemets

I
KONFUTSIUS. I

SAATEKS

Poliitiline ja ideoloogiline olukord muistses sõdivate riikide ajastu Hiinas meenutab paljuski olukorda tänapäeva maailmas: killustatus, sõjad, suurriikide hegemooniaotlused, kasumijaht ja "kõik müügiks" mentaliteedi vohamine, humanistlikust retoorikast kantud ideede pluralism ja ideoloogiline võitlus, ning lõpuks, kõige selle kohal saavutamatu ideaalina — suur tung ühtsusele ja rahule-kooskõlale.

Komparativistidele pakuks nende kahe maailmasüsteemi võrdlev analüüs hulga tänuväärset materjali poliitika, majanduse, sõjanduse, ideede ajaloo jne seisukohalt, leidmaks viimaks, et teaduse ja tehnika progress on andnud inimesele küll võrreldamatult täiuslikumad vahendid kasu- ja võimuambitsioonide teostamiseks, kui tal olid toona, need ambitsioonid ise ei ole aga kahe ja poole tuhande aasta jooksul sisuliselt muutunud. Nagu pole muutunud ka humanismi-ideaal, mida muistses Hiinas kuulutasid kõige jõulisemalt kolm Õpetajat — Konfutsius, Meng Zi ja Zhuang Zi, aga ka nende arvukad poolehoidjad ja oponendidki.

Nii uusaegses maailmas kui ka muistses Hiinas on humanismist väga palju räägitud; inimene ja inimkesksed eluväärtused on/olid tõstetud pjedestaali tippu, kuid tegelikkuses valitseb/valitse pahatihti ikkagi sõda ja vägivald, mida rakendatakse/rakendati ka humanismi nimel.

Kuid nii muistses Hiinas kui ka uusaegses maailmas on humanistlikud ideed nende välisele jõuetusele vaatamata ometi avaldanud inimühiskonna arengule tohutut mõju, nii et periooditi on mõlemas süsteemis lähenetud "inimliku valitsemise" ideaalidele. Hiinas näiteks varase Hani, Tangi ja Songi ajastul, moodsas maailmas (Euroopas) Esimese maailmasõja eelsetel aastakümnetel, selles Stefan Zweigi "eilses maailmas", ja vaatamata kõigele kindlasti ka viimase poolsajandi jooksul.

Nii või teisiti, muistsetesse hiina tekstidesse talletatud õpetused, mis on vorminud hiina traditsioonilist ühiskonda ja meelegaadi aastatuhandeid, on ülimalt aktuaalsed ka tänapäeva maailmas. Seda näitab nende tohutu tõlgitavus ja

levik, olgu siis tegemist *fengshui*, sõjakunsti, taoismi või konfutsianismiga.

Käesoleva kirjatöö eesmärgiks ei ole aga komparativistlikud analüüsid ega spekulatsioonid, vaid näidata humanistlike ideede varasemat kulgu Vana-Hiinas, nii nagu see kajastub üldmainitud kolme õpetaja nimega seotud tekstides, keda võib pidada hiina humanismi-ideede teerajajateks.

Olgu kohe öeldud, et nende kolme puhul pole ajaliselt ega kujunemislooliselt tegemist sama taseme tekstidega. Konfutsius, kes elas ülejäänud kahest tunduvalt varem (551–479 e.m.a, Meng Zi ja Zhuang Zi vastavalt 372–289 ja 369–286), oli kahtlemata uut tüüpi tekstiloomemehhanismi käivitaja Vana-Hiinas, mistõttu on mütologiseeritud isikuna pälvinud hiina kultuuris esmase tähtsusega kultuuriheerose — “Esimene Õpetaja” (*xian shi*), “Kümne Tuhande Põlvkonna Õpetaja” (*wan shi shi*), “Täiusliku Õndsas” (*zhisheng*) tiitlid. Tema otsestel õpetussõnadel põhinev tekst *Lunyu* (Vesteid ja vestlusi), millest, tõsi küll, üle poole arvatakse olevat tema eluajast hoopis hilisemat päritolu, kuulub Linnart Mälli määratluse järgi kahtlemata humanistlike baastekstide kategooriasse.¹ *Mengzi* ja *Zhuangzi*, vastavate õpetajate samanimelised tekstikogumikud, on aga juba sekundaarteosed, “Esimene Õpetaja” kuulutuse edasiarendused ja laiendused, olles ise samas omakorda vastavalt ortodoksse konfutsianismi ja filosoofilise taoismi baastekstideks. Esimene on kanoniseerinud ka *Lunyu*, kuna teine on aga viimasest distantseerunud ja väärustab esmase baastekstina kõrgemalt hoopiski hilisemat Lao Zi *Daodejing*i.²

Meng Zi möönab ka ise Konfutsiuse ja tema õpetuse ülimuslikkust. Temanimelises raamatus (II, A, 2) leiame Konfutsiust ülistava tsitaadi:

Nagu neljajalgsete seas üksarvik, tiivuliste seas fööniks, küngaste ja sipelgapesade seas Tai mägi, nirede ja lompide seas jõed ja mered, nõnda on inimrahva seas õndsad. Nad paistavad välja omasuguste seast

¹Vt Mäll, L. “*Gītā* kui humanistlik baastekst.” — *Bhagavadgītā*. Tartu: Biblio, 2000, lk 5–17; Mäll, L. “On the Concept of Humanistic Base Texts.” — *Sign System Studies*, 28. Tartu: Tartu University Press, 2000, lk 291–298.

²Eesti keeles ilmunud Linnart Mälli tõlkes: Lao-zi. *Daodejing*. (LR 1979, nr 27.)

ja tõusevad esile hulkadest. Nii kaua, kui elab inimrahvas, ei ole aga olnud teist Konfutsiust.³

Zhuangzi's leidub palju löike, kus õpetajana esineb Konfutsius, kuid enamasti kujutatakse teda kui piiratud õpetajat, kes pole veel jõudnud kõrgema äratundmiseni. "Ülimaks Õpetajaks" (*taizong shi*), millist pealkirja kannab raamatu VI peatükk, peetakse kulgu (*dao*) ennast, s.t asjade loomulikkude käiku, mida inimkujul kehastab Lao Dan *alias* Lao Zi, nagu on näha alljärgnevas lõigus, *Zhuangzi* V peatükist "Väe täiuse kuulutus":

Lus elas lindprijä sant, keda hüüti *Shu* mäe jalutuks. Ta vedas ennast Konfutsiuse juurde. Konfutsius ütles: "Kuna te ei vaadanud ette, tõugati teid kunagi säärase karistusega viletsusse. Miks nüüd minu juurde tulete?"

Jalutu vastas: "Jah, ma ei mõistnud oma kohust ja kasutasin kergeelselt oma keha. Sellepärast olengi nüüd jalust vigane. Täna ma tulin selle pärast, mis on rohkem väärt kui jalad. Pean oma kohuseks hoida seda tervena. Taevas ei jäta midagi katmata, maa ei jäta midagi hoidmata. Mina pidasin Õpetajat taevaks ja maaks. Nüüd ma siis tean, missugune Õpetaja tegelikult on."

Konfutsius ütles: "Qiu toimis halvasti. Kas te ei võiks sisse astuda ja lubada mul pajatada sellest, mida olen kuulnud!"

Jalutu läks ära.

Konfutsius ütles õpilastele: "Nähke rohkem vaeva! Kui isegi lindprijä jalutu sant peab oma kohuseks õppida, et teha heaks kunagised pahateod, mis siis veel teist rääkida, kelle vägi on terve."

Jalutu nägi Lao Dani ja ütles: "Kas Konfutsius ei olegi täiuslik inimene? Miks ta siis ikkagi veel teie juurde õppima tuleb? Miks tal on vaja veel erakordse ja imepärase inimese mainet? Kas pole siis teada, et täiusliku inimese jaoks on see nagu jalapakud ja käeraud?"

³ 'Ükssarvik' (*qilin*) — mütoloogiline olend, kes kehastas heasoovlikkust inimsoo vastu; tema ilmumine pidi tähendama suure targa või pühamehe ilmumist. 'Fööniks' (*fenghuang*) — mütoloogiline lind, lindude valitseja, taassünni kehastaja. 'Tai mägi' (*Taishan*) — iidsetest aegadest hiinlaste püha mägi vanaaja Qi ja Lu riigi piiril, tänapäeva Shandongi provintsis Tai'ani linna naabruses. 'Õndsad' ehk *shengren* — inimolemise kõrgeima taseme saavutanud inimitüüp vanahiina personoloogias; laiemas tähenduses mingil alal (eriti riigivalitsemises) täiuslikkuse saavutanud isikud.

Lao Dan ütles: “Miks siis mitte näidata, et elu ja surm on ühe ja sama oksa kaks otsa, et võimatu ja võimalik on ühe nõõri otsas, ning vabastada ta nõnda jalapakkudest ja käeraudadest? See oleks ju võimalik!”

Jalutu vastas: “Millele taevas on kuju andnud, kuidas seda vabastada!”⁴

Konfutsianismi baastekst *Lunyu* on *Vestete ja vestluste* nime all juba tosin aastat tuntud ja käibel ka eestikeelses kultuuriruumis.⁵ *Mengzi* ja *Zhuangzi* on eesti keeles seni veel suhteliselt tundmatud.⁶ Viimase kahe sisust, ülesehitusest ja kujunemisloost tuleb pikemalt juttu järgmistes osades. Alljärgnevalt vaatleme aga Konfutsiuse õpetuse sõlmpunkte selle põhimõistete süsteemi kaudu, nii nagu see on esindatud *Vestetes ja vestlustes*.

⁴Tegemist on *Zhuangzi* tüüpilise kriitikaga Konfutsiuse ja konfutsianistide aadressil, keda peetakse liiga kitsarinnaliseks ja välisele orienteerituks. Sellepärast ongi konventsioone austavale Konfutsiusele vastandatud jalalabade maharaiumisega häbistavalt karistatud ühiskonnast väljatõugatu Shu mäe jalutu, kes aga evib kõrgemat tarkust, midagi sellist, mis tema enda väljenduse kohaselt “on rohkem väärt kui jalad”. Konfutsius ei tunne seda aga ära ja võtab ta üsna ebasõbralikult vastu, mispeale Shu mäe jalutu, vaatamata Konfutsiuse (kes iseendast rääkides kasutab oma pärisnime Qiu) vabandustele, lahkub. Konfutsius pöördub seejärel manitsusega oma õpilaste poole, toonitades, et kui isegi kunagine kurgategija ja lindprii sant soovib õppida, siis nemad, kelle “vägi on terve”, s.t. kel on terve keha ja terve vaim, peavad seda enam püüdma. Shu mäe jalutu vestluses Lao Dani *alias* Lao Ziga kajastub varajaste taoistide seas levinud legend, nagu oleks Konfutsius olnud Lao Zi õpilane, millest räägib Lao Zi eluloos ka ajaloolane Sima Qian (Vt Läänemets, M. “Lao-zi: Müüt ja inimene.” — *Looming* nr 9, 1997, lk 1227–1240). Väitega “millele taevas on kuju andnud. . .” väljendab Shu mäe jalutu oma arvamust Konfutsiuse kohta: kui too juba selliseks on loodud, kes ei suuda mõista kõrgemat tarkust, siis ei saa teda ka muuta.

⁵Konfutsius. *Vesteid ja vestlusi*, tlk L. Mäll. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.

⁶Meng Zi kohta vt Läänemets, M. “Inimliku valitseja otsinguil.” — *Tuna* nr 3, 2000, lk 89–97. Samas on avaldatud ka *Mengzi* I raamatu A osa “Vestlus Liangi kuninga Huiga” tõlge (lk 97–101). *Zhuangzi* kolm esimest peatükki Jaan Kaplinski tõlkes koos kommentaaridega on ilmunud raamatus *Ex Oriente* (LR 1989, nr 16/17, lk 22–45).

TEKSTIST, SELLE KUJUNEMISLOOST JA AJALOOISEST TAUSTAST

Konfutsius õpetas Hiinas 6.–5. sajandi vahetuse paiku e.m.a, umbes samal ajal kui Indias Buddha. Ise ta oma õpetussõnu kirja ei pannud. Ka tema osalus varasema kirjasõna — *Kirjade raamatu* (Shujing), *Laulude raamatu* (Shijing) ja *Muutuste raamatu* (Yijing) — korrastamisel, mida väidab hiina pärimus, on küsitav. Suurem on tõenäosus, et elu lõpul tegeles ta tõepoolest oma kodumaa Lu riigi kroonika *Kevaded-sügised* (Chunqiu) toimetamisega, mis hiljem, Hani-ajastul, koos ülalnimetatud kolme ja *Kommete ülestähendustega* (Liji) koondati kanoonilisse koguteosesse *Viisraamat* (Wujing).

Konfutsiuse esimese tervikliku eluloo kirjutaja Sima Qiani järgi oli Konfutsiusel üle 3000 õpilase, neist 72 eriti andekad, kes tundsid täiuslikult “kuut kunsti” (*liu yi*) — kombeid, muusikat, kirjatarkust, arvutamist, vankrijuhtimist ja vibulaskmist. *Vestetes ja vestlustes* leiame 22 õpilase nimesid, kes olid Õpetaja kaaslasteks ilmselt paljude aastate vältel.

Õpilasi tuli Konfutsiuse juurde kogu Hiinast, üsna kindlasti kõnelesid nad erinevaid keelemurdeid. Tõenäoliselt tegid juba Konfutsiuse vahetus õpilased kokkukõidetud bambusliis-takutele märkmeid selle kohta, mida Õpetaja rääkis, võrdlesid neid omavahel ning arutlesid nende üle, tehes lisandusi ja parandusi. Seega algas *Lunyu* genees ja kirjalik fikseerimine juba Õpetaja eluajal.

See jätkus mitme põlvkonna vältel pärast Konfutsiuse surma. Tema õpilased ja õpilaste õpilased rändasid mööda maad riigist riiki ning kandsid laiali Õpetaja sõnumit, pannes aluse konfutsianistide koolkonnale (*rujia*).⁷ Et varaseid *ru*'de grupe leidus kõikjal Hiinas, on alust arvata, et sõdivate riikide ajastul oli ringlemas mitu, võib-olla isegi mitukümmend erinevat Konfutsiuse õpetussõnade kogumikku, mida tema järeltulijad üha täiendasid. Kuigi Konfutsiusele omistatud tsi-

⁷Õpetlasi, Konfutsiuse järeltulijaid tähistava kirjamärgi *ru* päritolu on ebaselge. Kuigi see esineb üks kord ka *Lunyu*'s (VI, 13), sai see laiem leviku osaliseks kindlasti alles pärast Konfutsiuse eluaega. Hüpooteesidest sõna *ru* päritolu kohta vt Eno, R. *The Confucian Creation of Heaven*. Albany: State University of New York Press, 1990, lk 190–197.

taate ja lugusid tema kohta leidub paljudes tollest ajast pärit tekstides, ei leidu 4.–3. sajandi allikates ühtegi vihjet *Lunyu*-nimelise valmis raamatu kohta.

Arvatavasti kestis teksti genees ja täiendamine ning eri versioonide konsolideerumine 3. sajandi lõpuni, mil Hiina ühendaja Qin Shi Huangdi igasugusele vabamõtlemisele karmide meetmetega lõpu tegi. Oma valitsemise algaastail suhtunud ta konfutsianistidesse-*ru*'desse hästi, sest muistsete kommete ja rituaalide parimate tundjatena pidid need aitama põlistada keisririiki ja selle alustugesid. Tundub kurioosne, et tegelikult laskis just Esimene Keiser ise Konfutsiuse õpetussõnad esmakordselt kivisse raiuda. Tema visiiti Õpetaja kodupaika olla jäänud tähistama Yishani steel Konfutsiuse õpetuste ja keisri kinnitustega, et ta alati järgib pojalikkuse (*xiao*) põhimõtet. Hiljem türannist keisri meel arvatavasti muutus ning oma valitsemise kaheksandal aastal (213 e.m.a.) oli ta lasknud üle maa kokku koguda kõik filosoofilised ja ajaloolised raamatud ning need pealinnas avalikult põletada. Vähe sellest, ta olevat lasknud elusalt matta üle 400 kõige silmapaistvama konfutsianistliku õpetlase, et vabaneda sel moel oma võimu potentsiaalsetest kriitikutest ja õnnestajatest. Kuid see ei päästnud teda ega tema kümme tuhat põlve kestma pidanud dünastiat. Esimene Keiser suri kolm aastat hiljem. Pärast tema surma puhkesid maal ülestõusud, mille tulemuseks oli uue — Hani dünastia võimuletulek 206. aastal e.m.a. Vana-Hiina kultuuripärandile jõudis Qin Shi Huangdi aga küll ilmselt korvamatut kahju teha.

Kuigi hilisemad konfutsianistlikud ajaloolased on Qin Shi Huangdi hirmutegusid üsna tõenäoliselt kõvasti võimendanud, jätmaks temast kui antikonfutsianistist võimalikult halba muljet, on tõsi see, et peale Qini dünastia valitsemisaega ja dünastiate vahetumise aegset kodusõda 3. sajandi lõpul e.m.a., mille käigus hävis tules ka keiserlik raamatukogu, olid sõdivate riikide ajastu rikkalikust kirjandusest säilinud vaid riismed ja uue, konfutsianismisõbraliku Hani dünastia aegsetel õpetlastel seisis ees suur töö tekstide taastamisel.

Hani ajastu algul olevat alles olnud *Lunyu* kolm versiooni. Kahte nimetati nende päritolumaade järgi vastavalt *Qi Lunyu*'ks ja *Lu Lunyu*'ks. Esimeses oli 22 peatükki, teises 20, nagu tänapäeval tuntud klassikalises variandiski. 20 esimese peatüki osas langesid Hani-aegsed versioonid ilmselt ka

kokku, Qi versioonil oli kaks lisapeatükki, mis Lu variandis puudusid.

Viienda Hani keisri Jing Di (156–141 e.m.a) ajal olevat Konfutsiuse kodumaja seinast leitud sinna müüritud kolmas, 21 peatükist koosnev versioon, mis erines kahest eelmisest nii peatükkide järjestuse kui ka enam kui 400 "lisa"-kirjamärgi poolest tekstis, mis mõlemas eelnimetatud versioonis puudusid. Et viimati leitud versioon oli kirjutatud Qini-eelsete vanade kirjamärkidega, hakati seda nimetama vanas kirjas *Lunyu*'ks (*guwen Lunyu*).

Lääne-Hani ajastu lõpus unifitseeris *Lunyu* teksti kolme olemasoleva versiooni põhjal tuntud õpetlane Zhang Yu. Zhang Yu versioon kanoniseeriti juba Ida-Hani ajal (25–220 m.a.j), ja suure tõenäosusega pole hiljem enam suuremaid muudatusi tekstis tehtud. Meie päevini on jõudnud Tangi ajastul (618–906) kivisteelidele raiutud *Lunyu* versioon.

Juba enne Zhang Yu unifitseeritud versiooni ilmumist arvati *Lunyu* kõige autoriteetsemad klassikuid koondava *Kolmteistraamatu* (Shisanjing)⁸ koosseisu. Songi ajastul, 12. sajandil, sai raamat koos *Mengzi* ning *Kommete ülestähendustest* võetud "Suure õpetuse" (Daxue) ja "Keskmise tavalisega" (Zhongyong) neokonfutsianistide loodud kanoonilise *Nelikraamatu* (Sishu) osaks.

Lunyu kanooniline versioon koosneb 522 dialoogist, mõttesalmist ja jutustusest, mis on jaotatud 20 raamatuks. Hiina traditsioonis tähistatakse raamatuid kahe alguskirjamärgiga; Lääne traditsioonis rooma numbritega I–XX, peatükke-salme aga araabia numbritega.

Et tekst kujunes väga pika aja jooksul mitme põlvkonna õpetlaste, konfutsianistliku traditsiooni hoidjate töö tulemusel, kelle arv võis ulatuda sadadesse, on selge, et sugugi kõik

⁸ *Kolmteistraamatusse* kuulusid järgmised tekstid: *Muutuste raamat* (Yijing), *Kirjade raamat* (Shujing), *Laulude raamat* (Shijing), *Kommete ülestähendused* (Liji), *Kevaded-sügised* (Chunqiu) (need moodustavad kokku kanoonilise *Viisraamatu*), *Pojalikkuse raamat* (Xiaojing), *Vesteid ja vestlusi* (Lunyu), *Mengzi*, *Zhou kumbed* (Zhouli), *Reeglid ja kumbed* (Yili), *Kevadete ja sügiste kommentaarid* "Zuo kommentaar" (Zuo zhuan), "Gongyangi kommentaar" (Gongyang zhuan) ja "Guliangi kommentaar" (Guliang zhuan) ning lõpuks Hiina vanim seletav sõnaraamat *Erya*.

selles sisalduv ei pärine Konfutsiuse suust ega isegi mitte tema kaasaegsete sulest. Kõige rohkem autentseid ütlusi Öpetajalt endalt arvatakse leiduvat III–IX raamatus. X ja XX raamat on kindlasti hilisemad lisandused. XIX peatükk sisaldab ainult Konfutsiuse õpilaste väiteid, olles seega tõenäoliselt koostatud ja kirja pandud nende õpilaste poolt. Palju vaidlusi on tekitanud XIV, XVI, XVII ja XVIII raamatu päritolu; esimese kolme kohta aga arvatakse, et enamik neisse koondatud aforisme võib siiski olla suhteliselt algupärased, s.t ulatuda ajas tagasi Konfutsiuse enda ja tema vahetute õpilasteni.⁹

Lunyu stratifitseerimise küsimused vaevalt kunagi lõpliku lahenduseni jõuavad, isegi kui peaks leitama mõni enne kanoonilise versiooni ilmumist loodud käsikiri. See võib osutuda vägagi võimalikuks, arvestades viimase paarikümne aasta haualeide Hiinas, kust on avastatud näiteks varasest Hani ajastust pärit *Daodejing*'i mittekanooniline versioon *Dedaoting*, lõplikult kadunuks arvatud Sun Bini *Sōja seadused* ja mitmeid teisi unikaalseid tekste.¹⁰ Siiski on need hilisema redaktsiooni läbinud tekstide klassikalistele versioonidele vähe uut lisanud, mis annab tunnistust sellest, et Hani-aegsed kirjatargad-redaktorid on muistsetesse tekstidesse suhtunud vägagi suure pieteeditundega, säilitades kõik olemasoleva ja lisamata enda poolt liigset.

Olulisem on tõdeda seda, et just *Lunyu* kanooniline versioon sellisel kujul, nagu me seda praegu tunneme, on ol-

⁹*Lunyu* stratifitseerimise küsimusi on käsitletud järgmistes uurimustes: Waley, A. *The Analects of Confucius*. New York, 1938, lk 25; Greel, H. *Confucius: The Man and the Myth*. London, 1951, lk 240–241; Семеновко, И. И. *Афоризмы Конфуция*. Москва: Издательство Московского Университета, 1987, lk 8, 34–35, Васильев, Л. С. *Древний Китай*, т. 1. Москва: Восточная литература, 1995, lk 25.

¹⁰*Dedaoting*'i 2. sajandi algusest e.m.a pärit siidile maalitud käsikiri leiti väljakaevamistel Mawangduis, Hunani provintsi pealinna Changsha lähedal 1973. a (vt Chen Guying. *Laozi zhuyi ji pingjie*. Beijing: Zhonghua shuju chuban, 1992, lk 409–410). Kaotsiläinud sõjandustraktaadi *Sun Bini sōja seadused* (Sun Bin bingfa) umbes samast ajajärgust pärit bambusliistakutel käsikiri leiti väljakaevamistel Shandongi provintsis Yinqueshanis 1972. a (vt Lau, D. C. and Ames, R. T. *Sun Pin. The Art of Warfare*. New York: Ballantine Books, 1996, lk 276–291).

nud enam kui 2000 aasta vältel hiina mentaliteedi ja harituse üheks peamiseks kujundajaks ning eetiliste ja inimlike väärtuste aegumatuks allikaks, tõeliseks baastekstiks. Selle nii autentseteks arvatud kui ka hilisemateks interpolatsioonideks peetud osad, moodustavad igal juhul ühtse terviku, mis edastab Esimese Õpetaja sõnumit — olla inimene ja saada veelgi inimlikumaks.

Lunyu õpetuse nurgakiviks on selle kategoriaalne aparaat, põhimõistete süsteem. Konfutsiuse-aegsest kõnekeelest ja literatuursest retoorikast üle võetud sõnad-kirjamärgid said uue tähenduse ja mõtte Õpetaja ja tema järeltulijate arutlustes, kus kesksel kohal oli inimene, tema koht ja siht teiste inimeste seas ja maailmas üldse. Vähe sellest, varakonfutsianistliku leksika põhjal moodustus kogu hilisema hiina filosoofilise mõtte baasmõistete võrgustik.¹¹

KONFUTSIUSE ÕPETUSE PÕHIMÕISTED

Lunyu-taolise iidse mõtteteksti kontseptuaalse aparaadi analüüsil kerkib iga uurija ette esmase küsimusena see, millised sõnad-kirjamärgid arvata põhimõistete hulka, millised mitte. Valiku tegemisel mängivad oma osa paljud tegurid, mille seas ka iga uurija või kommentaatori eelistused ja ootused ei ole viimasel kohal. Sestap ongi varase konfutsianismi alastes uurimustes, mida tekstilise väljundina esindab *Lunyu*, olulisena esile tõstetud erinevaid, kuid siiski rohkem või vähem kokkulangevaid mõistekogumeid.

Lähtudes vanahiina tekstide uurimisel strukturalistlikust metodoloogiast,¹² mis rõhutab mõistete tekstisisesed seoseid, nende võimet luua tähenduslikke alastruktuure, kus iga mõiste võib esineda teiste suhtes kesksena, kusjuures teises ala-

¹¹Vanahiina filosoofia kategoriaalsest aparaadist vt: Кобзев, А. И. "О категориях традиционной китайской философии." — *Народы Азии и Африки*, no 1, 1982, lk 47–58; "К проблеме категорий традиционной китайской культуры. Круглый стол." — *Народы Азии и Африки*, no 3, 1983, lk 61–69.

¹²Nn formaal-strukturalistliku meetodi põhjanevaim käsitlus vanahiina tekstide uurimisel on: Спирин, В. С. *Построение древнекитайских текстов*. Москва: Наука, 1976. Vt ka Mäll, L. "Tõlkekulg" — Mäll, L. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 90–107.

struktuuris võivad nad vahetada kohad, esitan *Lunyu* kandvate mõistete kogumina järgmised mõisted: *dao* 'kulg', *de* 'vägi', *wen* 'kultuur', *li* 'kombed', *ren* 'inimlikkus', *yi* 'kohasus', *zhi* 'tarkus' ning personoloogilise vastandpaari — *junzi* 'õilis' ja *xiaoren* 'lihtnimene'.

Et Konfutsiuse õpetuse keskmes on inimene ja kogu *Lunyu* teksti võib vaadelda kui juhiste kogumit tõeliseks inimeseks — 'õilsaks' saamise teel, võtamegi kõigepealt vaatluse alla personoloogilised kategooriad, kuna kõik teised põhimõisted on tegelikult määratletud ja väärtustatud skaalal 'õilis — lihtnimene' kui inimolemise ja -käitumise mõõdupuud.

Mõisted *JUNZI* 'õilis' ja *XIAOREN* 'lihtnimene' on võetud üle varakonfutsianistliku mõtte süsteemi Zhou ajastu sotsiaalseid gruppe tähistavast terminoloogiast. *Junzi* koosneb kahest hieroglüüfist — *jun* 'isand, valitseja' ja *zi* 'poeg, laps'. *Junzi* on seega 'valitseja poeg' või 'valitseja soost sündinu'. Zhou ajastu sotsiaalses kontekstis tähendas *junzi* sünnipärrast 'aristokraati, aadlimeest'.¹³ *Xiaoren* koosneb samuti kahest hieroglüüfist: *xiao* 'väike' ja *ren* 'inimene'. *Xiaoren* on sõna-sõnalt seega 'väike inimene', mis tähendas lihtrahvast, mittearistokraate. Käesolevas kirjutises kasutatavad vasted 'õilis' ja 'lihtnimene' on nagu suurema osa teistegi põhimõistete vasted toonud eesti keelde Linnart Mäll.

Konfutsius hakkas mõisteid kasutama uues tähenduses, tõstes need kõrgemale konkreetsest sotsiaalsest keskkonnast ning sidudes inimese mõistuse ja kõlbluse taseme ning neist tuleneva käitumisviisiga.

'Õilis' on Konfutsiuse õpetuse kontekstis ideaaltüüp, kellele on omased kõik varakonfutsianistlikus väärtussüsteemis kõrgelt hinnatud kvaliteedid, kel on vägi suunata iseenda, teiste inimeste ja kogu ühiskonna kulgu nende väärtuste teostamise suunas. 'Kulg' ja 'vägi' ongi taustmõisted, mis määravad kindlaks inimese asukoha skaalal 'õilis — lihtnimene'.

'Lihtnimene' tähistab personoloogilise skaala teist otsa 'õilsale' vastanduva tüübi tähenduses, kelle tegevus on suunatud ainult iseenda egoistlike huvide rahuldamisele. Kumbki tüüp ei ole seotud ühegi konkreetse sotsiaalse kihistusega; igal

¹³Vrd näiteks saksa *hochwohlgeborene*, inglise *gentleman* või vene *благородный*.

päritolu alusel moodustunud ühiskondliku hierarhia tasandil võib leida mõlema tüübi esindajaid.¹⁴

¹⁴Illustreerimaks seda väga olulist momenti esitame kummagi tüübi kohta mõned tänapäeva sinoloogide määratlused.

Vitali Rubin: "Konfutsius muutis selle sõna (*junzi* — *M. L.*) mõtte nii, et see ei tähendanud enam päritolu, vaid inimese kvaliteeti. [...] Asetanud oma õpetuse keskpunkti 'õilsa' ideaali, tõi Konfutsius (kes ise ei arvanud, et ta loob midagi uut, vaid et ainult annab edasi seda, mida temani oli toonud traditsioon) täiesti uue elemendi Vana-Hiina elu ideelistesse alustesse. Konfutsius rääkis sellest, et tõeline õilsus ei sõltu päritolust, vaid ainult kõlbelistest omadustest ja kultuurist ning on seetõttu põhimõtteliselt kättesaadav igäuhele. See tähendas, et ühiskonda ei ilmunud mitte ainult uus ideaal, vaid ka uus inimestevaheliste sidemete tüüp sissepühitsetud sugulussidemete traditsiooni kõrval." (Рубин, В. А. *Личность и власть в древнем Китае*. Москва: Восточная литература, 1999, lk 20.)

Yang Hing-shung: "Konfutsius esitab "lehvikukujulise" isiksusemudeli, mille äärteks on *junzi* — 'õilsa' tüüp ja *xiaoren* — 'väikese inimese' tüüp. *Junzi* isiksusetüübi kõlbelist kujundit iseloomustavad järgmised positiivsed kvaliteedid: 'inimlikkus' (*ren*), 'kohasus' (*yi*) ja 'pojalikkus' (*xiao*). Konfutsiuse arvates just need moodustavad 'kommete' ehk *li* süsteemi tähtsamad struktuursed blokid. Inimliku käitumise tõukejõuks peab olema nende kolme alusprintsipi järgimine. Kõik ülejäänud normatiivsed mõisted grupeeruvad nende ümber. See, kes eirab neid käitumispõhimõtteid, eemaldub asjade sisemise loogika tõttu *junzi* positiivsest tüübist ja läheneb *xiaoren*'i negatiivsele tüübile. See teravmeelne kontseptsioon joonistab välja inimtüübi, mis, lähtudes vaid mõnest funktsionaalsest kvaliteedist, läheneb neid kultiveerides eetilisel täiusliku isiksuse kõlbelisele ideaalile." (Ян Хин-шун. "Этические концепции Конфуция и Ян Чжу (к проблеме типологии личности древнекитайского общества)." — 10 научная конференция "Общество и государство в Китае", ч. 1. Москва: Наука, 1979, lk 197.)

Raymond Dawson: "*Junzi* oli algupäraselt aristokraat (*gentleman*) klassi tähenduses, kuigi samal ajal pidi ta loomulikult järgima tema aujärjele kohaseid käitumisjuhiseid. [...] Konfutsiusel on aristokraat (*junzi* — *M. L.*) see, kes ühendab endas ametiposti ja omaenda kõlbelise isiku." (Dawson, R. *Confucius*. Oxford—Toronto—Melbourne: Oxford University Press, 1981, lk 54.)

Benjamin Schwartz: "Terminil (*junzi* — *M. L.*), mida ma tõlgin siin "õilsaks" (*noble man*), oli algupäraselt, nagu meie endagi terminitel *noble man* ja *gentleman*, loomulikult pigem sotsiaalne kui eetiline tähendus. Nagu *gens* ja *nobilis* tähistas see kõrget sündi ja kõrget aujärge. *Lunyu*'s on see aga vaieldamatult omandanud moraalse tähenduse. See aga ei tähenda, nagu oleks Konfutsius pärilikke aujärgi eitanud. Vastupidi, ta hellitas vägagi lootust, et õilis sünd aitab kaasa saamaks tõeliseks õilsaks. Ta ütles ka otse välja, et kui "taeva all on kulg", siis just taevapoeg ja mitte lihtsurelikud, nagu ta isegi, on ühiskonna kõlbelisemaks muutmise ülimallikas." (Schwartz, B. I. *The World of Thought in Ancient China*. Cambridge (Massachusetts) and London: Harvard University Press, 1985, lk 76–77.)

Linnart Mäll: "Õilis on õndsas ja lihtinimese kõrval Konfutsiuse personoloogia olulisemaid inimitüpe. Teda iseloomustab püüd hariduse ja kultuuri poole, mõistmine, et on vaja olla inimlik. Ometi ei tarvitse iga õilis olla antud inimitüübi ideaalne esindaja. Üks on õilsale siiski selge: ta mõistab, et on ühiskondlik olend ja seega peab ta oma kutsumuseks teiste inimeste, s.t ühiskonna teenimist. Et kõige paremaid võimalusi selleks pakub riigiamet, siis on õilsa eesmärgiks saada ametnikuks ja tõusta karjääriredelil. Ometi teeb Konfutsius ka siin klausli: kui riik käib alla, siis paneb tõeline õilis ameti maha.

Õilsale on vastandatud "lihtinimene". [---] Kuid *xiaoren* ei tarvitse kuuluda kindlasse ühiskonnakihti: temasuguseid leidub nii positsioonilt "väikeste" inimeste kui ka kõrgeadli seas. Teda iseloomustab kõik see, mis õilsal puudub: madalus, omakasu, tühisus. Kuid siiski poleks õige *xiaoren*'i tõlkida kitsalt "väiklaseks inimeseks" (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 295–296; (1998), lk 120–121).

Angus Graham: "Ta (Konfutsius — *M. L.*) leiab inimlikke kvaliteete nende täies ulatuses ainult *junzi*'s. Sellel sõnal on suurel määral sama sotsiaalne ja moraalne mõõde mis inglise sõnal *gentleman*. Selle vastand on *xiaoren* — 'väike inimene, labane inimene'" (Graham, A. C. *Disputers of the Dao*. La Salle (Illinois): Open Court, 1989, lk 19).

Ralf Moritz: "Konfutsiusel sai see termin (*junzi* — *M. L.*) uue sisu. See tähistab siin konfutsianistlikku ideaalinimest. [---] Konfutsius tegi panuse *junzi*'le, vähemal määral taevaga seotud *shengren*'ile. *Shengren*'i mõiste oli kasutusel ilmselt juba enne Konfutsiust, kuid viimase distantseerumise tõttu vaimudest, kellest ta üle oli, jääb *shengren* tema õpetuses *junzi*'ga võrreldes tagaplaanile. *Junzi* jõuab eetilisele täiuslikkusele omaenda jõupingutuste, mitte taeva abil. See oli selle eetiliselt võõrandunud väljenduseks, et osa senisest valitsevast klassist oli sunni-

Järgnevasse võrdlevasse tabelisse (lk 413) on koondatud tekstis vastandpaaridena esitatud tähtsamad 'õilsa' tüüpi kirjeldavad kvaliteedid koos 'lihtinimese' vastavate "antikvaliteetidega".

Vaatleme lähemalt mõningaid olulisemaid vastandlike kvaliteetidega määratletud suhteid ja isiksuseomadusi.

Alustama peaks kõige üldisematest suunitlustest: "õilis jõuab üles, lihtnimene jõuab alla".¹⁵ See määratlus paneb paika õpetuse väärtushinnangud kummagi tüübi suhtes. *Shang* 'ülemine, kõrge, ülev' tähendab sotsiaal-eetilises sfääris kõike seda, mis on hinnanguskaala plusspoolel: kõrged eetilised normid, kõrge sotsiaalne positsioon, orienteeritus teiste huvidele jne. *Xia* 'alumine, madal, alatu' tähendab kõike vastandlikku: kõlbeline amorfsus, madal sotsiaalne positsioon, orienteeritus enda huvidele jne. Viimast kinnitab samuti ta-

tud omaenda jõupingutuste abil jõudma selleni, mis neile seni sünnipäraselt osaks oli saanud. Konfutsius lähtus sellest, et moraal ja võim peavad moodustama ühtse terviku. *Lunyu*'s on paljudes kohtades piirid termini *junzi* mõlema tähenduse vahel üsna hajusad. [---] Sama on näha ka *junzi* vastandi — termini *xiaoren* 'väike, tavaline inimene' puhul. Algupäraselt mõisteti seda sotsiaalsest seisukohast. Konfutsius andis terminile uue tähenduse, tegi sellest moraalse väärtuse, teatud mõttes moraalse diskvalifitseerimise vahendi. *Xiaoren* hakkas nüüd tähistama madala moraali, tavalist, täiesti harimatut inimest. Kuid samadel alustel nagu *junzi* puhulgi, hajuvad piirid ka *xiaoren*'i kahe tähenduse vahel. Ühiskonna tegelikus elus pidi *junzi* ja *xiaoren*'i vaheline moraalne polaarsus tühistama nendevahelise sotsiaalse polaarsuse." (Moritz, R. *Die Philosophie im alten China*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1990, lk 64.)

Leonid Perelomov: "*Junzi* 'õilis' on üks keskseid mõisteid Konfutsiuse õpetuses, millele on antud ideaalse inimese, nähtava eeskuju roll, järeletegemiseks kahe teise kategooria (*xiaoren* ja *ren* — M. L.) esindajatele. *Xiaoren* [---] ei ole sugugi ühetähenduslik termin ja kannab endas nii eetilist kui ka sotsiaalset koormust. Väga sageli kasutatakse koos terminiga *junzi* ja reeglina negatiivses tähenduses." (Переломов, Л. С. *Конфуций: Жизнь, учение, судьба*. Москва: Восточная литература, 1993, lk 188; Переломов, Л. С. *Конфуций. Лунь юй*. Москва: Восточная литература, 1998, lk 146.)

¹⁵Siin ja edaspidi tsitaadid autori või L. Mälli tõlkes. Viimasel juhul on see märgitud viitega.

'Õilis' <i>junzi</i>	'Lihtnimene' <i>xiaoren</i>	Ptk ja lõik
'kõikehõlmav' <i>zhou</i>	'erapoolik' <i>bi</i>	II, 14
'hoolib väest' <i>huai de</i>	'hoolib maast' <i>huai tu</i>	IV, 11
'hoolib karistusest'	'hoolib armuandmisest'	IV, 11
<i>huai xing</i>	<i>huai hui</i>	
'kohane' <i>yi</i>	'omakasupüüdlük' <i>li</i>	IV, 16
'vaba' <i>dangdang</i>	'kohmetu' <i>qiqi</i>	VII, 37
'arendab inimestes head'	'arendab inimestes halba'	XII, 16
<i>cheng ren zhi mei</i>	<i>cheng ren zhi e</i>	
'vägi on kui tuul' <i>zhi de feng</i>	'vägi on kui rohi' <i>zhi de zao</i>	XII, 19
'kooskõla' <i>he</i>	'ühtekuuluvus' <i>tong</i>	XIII, 23
'kerge teenida,	'raske teenida,	XIII, 25
raske rõõmustada'	kerge rõõmustada'	
<i>yi shi er nan yue</i>	<i>nan shi er yi yue</i>	
'suursugune' <i>tai</i>	'kõrk' <i>jiao</i>	XIII, 26
'jõuab üles' <i>shang da</i>	'jõuab alla' <i>xia da</i>	XIV, 23
'talub vaesust'	'on vaesuses lodev'	XV, 2
<i>gu qiong</i>	<i>qiong si lan</i>	
'nõuab endalt' <i>qiu zhu ji</i>	'nõuab teistelt' <i>qiu zhu ren</i>	XV, 21
'suure vääriline' <i>da shou</i>	'väikeses tuntav' <i>xiao zhi</i>	XV, 34
'aukartus	'ei tunne taevatahet	XVI, 8
taevatahte ees'	ega ole aukartust'	
<i>wei tianming</i>	<i>bu zhi tianming er bu wei ye</i>	
'aukartus suurte inimeste ees'	'pöeb suurtele inimestele'	XVI, 8
<i>wei da ren</i>	<i>xia da ren</i>	
'aukartus õndsate sõnade ees'	'mõnitab õndsate sõnu'	XVI, 8
<i>wei shengren zhi yan</i>	<i>wu shengren zhi yan</i>	
'õppides kulgema	'õppides kulgema	XVII, 4
hakkab armastama inimesi'	saab kergesti rakendatavaks'	
<i>xue dao ze ai ren</i>	<i>xue dao ze yi shi</i>	
'kohatu mehisus	'kohatu mehisus	XVII, 23
teeb mässajaks'	teeb rõövliks'	
<i>you yong er wu yi wei luan</i>	<i>you yong er wu yi wei dao</i>	

belis esinev määratlus: "õilis nõuab endalt / lihtnimene nõuab teistelt".¹⁶ *Xia* kui 'õilsale' vastunäidustatud kategooria esineb ka lõigus XIX, 20: "õilis hoidub asumast allavoolu, kuhu

¹⁶Mäll, *op. cit.* (1988), lk 125.

kõik pahed taeva alt kokku voolavad". *Xia* all on silmas peetud 'madalate', s.t 'lihtnimeste' seltskonda, kus vohavad konfutsianistlike väärtushinnangute seisukohalt 'pahed' — *e* (vt ka XII, 16).

'Õilsa' ja 'lihtnimese' suundumuste vastandlikkust näitavad mõistepaarid 'kõikehõlmavus — erapoolikus', 'vaba — kohmetu', 'suursugune — kõrk' ning 'kooskõla — ühtekuuluvus'. Neid kvaliteete üldistades võib väita, et 'õilis' on avara silmaringiga, erapooletu, iseseisev, salliv ja vaba suhtlemisega, kõigele ja kõigile avatud; 'lihtnimene' aga, vastupidi, erapoolik, kitsarinnaline, konformistlik ja umbusklik, suletud, kinni iseendas.

Eraldi tähelepanu väärib vastandus 'kooskõla — ühtekuuluvus' ehk *he* — *tong*, mille mõlemat poolust tähistavad mõisted on üliolulised hilisemas Hiina mõtteleos ja mille vastandamine *Lunyu*'s aitab mõista selle teksti suunitlust. Tavakeeles on need sõnad peaaegu sünonüümid.¹⁷ Hilisemas konfutsianismis mõisted *taihe* 'ülim harmoonia' ja *datong* 'suur ühtsus' tähendasid enam-vähem üht ja sama — tendentsi 'Ühele, ühtsusele', ilma vasturääkivusteta kui ülimalle eesmärgile, olgu siis religioonis, poliitikas või filosoofias. Konfutsiusel, nagu näha, on need aga vastandlikud mõisted: *he* — ideaaltüübi, 'õilsa' atribuut; *tong* — ideaaltüübi antipoodi, 'lihtnimese' atribuut.

Otsese vastandusena on need esitatud ka viidatud lõigus XIII, 23: "Õilis on kooskõlaline, ometi mitte ühtekuuluv; lihtnimene on ühtekuuluv, ometi mitte kooskõlaline." 'Ühtekuuluvus', mille suhtes Konfutsius on ilmselgelt eitavalt meelesstatud, ei ole *Lunyu*'s edasiarendamist leidnud. Küll aga *he*, mida käsitletakse ka lõigus I, 12 koos mõistega *li* 'kombed', kus nende kohta on öeldud, et need "muutsid kauniks varasemate kuningate kulu", kooskõla aga kutsutakse üles 'kalliks pidama' (*gui*), 'mõistma' (*zhi*) ja lihtsalt 'olema kooskõlas' ning 'kohendama seda kommetega'. Selles väites sisaldub vihje varasele konfutsianismile tüüpilisele 'muistse' (*gu*) kultuse-

¹⁷Suures hiina-vene sõnaraamatus on neile sõnadele antud järgmised olulisemad vasted: *he* 'rahu, üksmeel, sobivus, vastavus, harmoonia, sarnasus', sidesõna 'ja', 'koos' (Большой китайско-русский словарь, т. 2. Москва: Наука, 1984, lk 417–418.); *tong* 'ühtsus, samasus, ühendus, nõusolek, koos' (Sama, т. 3., lk 258).

le. Muiste arvati olevat valitsenud "kuldaeg", kus valitsejad ja rahvas elasid kooskõlas; selle kooskõla aluseks on kombed, s.t inimeste sisemine kultuur ja üldkehtivatest ühiskondlikest normidest kinnipidamine. Selline ühiskonna seisund, kus valitseja valitseb eeskujuga ja pole vajadust sunniaparaadi järele, oli Konfutsiuse ideaal, mida väljendabki kooskõla.

Ühe silmapaistvaima vene Konfutsiuse-uurija, Leonid Perelomovi arvates olid kooskõla ja ühtekuuluvus Konfutsiuseaegses Hiinas juba väljakujunenud ühiskondlik-poliitilise mõtte olulisteks mõisteteks. Need tähendasid vastandlikke tendentse poliitilises ja ideoloogilises kultuuris ning riigi valitsemise teostamises. *He* oli pluralistlik, multipolaarne, "demokraatlik" printsiip, ühtsus paljususe kaudu, kooskõla erinevate vaadete ja meetodite vahel, ning mis eriti oluline, kooskõla ja üksmeel valitseja ja rahva vahel. *Tong* seevastu oli unitaarne, unipolaarne, "autoritaarne" printsiip, ühtsus ühe arvamuse või seisukoha domineerimise ja teiste mahasurumise kaudu.¹⁸ 'Õilis' on niisiis 'kooskõla'-inimene, iseseisev vabamõtleja, ometi salliv ja teisi arvestav; 'lihtnimene' aga 'ühtsuse'-inimene, konformistlik massi-inimene, ühe, enamasti autoriteetide sisendatud vaatekoha külge klammerduv, salimatult ja vägivaldne kõigi teistsuguste arvamuste suhtes.

Edasi tuleb ära märkida 'õilsa' tüübi juurde kuuluvat 'kohasust' (*yi*), mida lõigus IV, 16 vastandatakse 'lihtnimese' suundumusele 'kasu' ehk *li* poole, mis antud kontekstis on tõlgendatav ka omakasuna. Kohasuse mõistest tuleb allpool veel lähemalt juttu. Märkigem siinkohal, et nii nagu 'kooskõla' ja 'ühtekuuluvus', said ka 'kohasus' (sagedasti korrelatiivses paaris koos mõistega inimlikkus — *ren*) ja 'kasu' Konfutsiusejärgses ideedevahelises võitluses Vana-Hiinas nn veelahkme mõisteteks konfutsianistide ja mittekonfutsianistide vahel.¹⁹

'Lihtnimese' omakasupüüdlikkusega on seotud ka lõigus IV, 11 antav määratlus, kus öeldakse, et 'õilis' hoolib 'väest' ehk *de*'st, väike inimene hoolib 'maast', *tu*'st. Ka väemõistet vaadeldakse lähemalt allpool, selgitamist vajab aga antud kontekstis mõiste *tu*. Selle puhul on siin suure tõenäosusega tegemist otseselt maa kui tollase agraarühiskonna pea-

¹⁸Переломов, *op. cit.* (1993), lk 196–197; (1998), lk 150–152.

¹⁹Ideoloogilisest võitlusest sõdivate riikide aegses Hiinas vt Läänemets. *Inimliku valitseja otsinguid*; Рубин, *op. cit.*, lk 8–76.

mise tuluallikaga. 'Lihtinimesel', kelle elu juhtmõtteks on (oma)kasu, oli maa omamine ja selle harimine või pigem maa harimisest tulu saamine esmase tähtsusega küsimus, kuna 'õilsal', kes pidas silmas kõrgemaid eesmärke, ei pidanud maa ega teiste kasusaamisega seotud objektide ja tegevusaladega mingit pistmist olema. Sellest, et põlluharimine ei kuulu Konfutsiuse õpetuses käsitletavate tegevuste hulka, annab tunnistust ka lõik XIII, 4, kus ta nimetab 'lihtinimeseks' oma õpilast Fan Chid, kes soovis õppida põlluharimist.

Huvitav 'kohasuse' sätestus on lõigus XVII, 23, kus persoonoloogiline tüüp ise määrab ära 'kohasuse' (õieti selle puudumise) negatiivse sotsiaalse väljundi isiksuse teise omaduse — 'mehisuse' ehk *yong*'i domineerimisel. Öeldud on, et kohasuse puudumisel saab mehisest 'õilsast' mässaja ehk *luan*, mehisest 'lihtinimesest' aga röövel — *zang*. Kuigi nii mässaja kui röövel on mõistetavad antisotsiaalsete tüüpidenähtudega, viitab see määratlus ometi kummagi tüübi erinevale suunitlusele. Õilsa tegutsemine ka mässajana on suunatud valitsevate tingimuste muutmisele, teiste (inimeste, rahva) hüvangule, ehkki ebakohaste, vägivaldsete vahenditega, mitte aga omakasule, millest tõenäoliselt lähtub lihtinimene, kui hakkab röövlikuks.

'Õilsa — lihtinimese' vastandus avaldub kõige otsesemalt varajase konfutsianismi põhimõistete, inimlikkuse struktuuris. Lõigus XIV, 6 sätestatakse 'inimlikkus' kõrgeima eesmärgina, milleni kõik 'õilsadki' pole veel jõudnud ning millest 'lihtinimesed' täiesti eemale jäävad: "on küll õilsaid, kes pole veel inimlikud; ei ole aga lihtinimesi, kes oleksid inimlikud".

Mitmel pool tekstis on juttu õilsa ja lihtinimese sotsiaalsetest väljunditest. Krestomaatilises tekstilõigus (XII, 19) võrreldakse õilsa ja lihtinimese 'väge', millest esimene on nagu 'tuul' (*feng*) ja teine nagu 'rohi' (*zao*), millest järeldub, et need on täiesti erineva olemusega ja esimene mõjutab teist, kuna teine saab esimesele ainult passiivselt reageerida. Sisuliselt haakub võrdpilt tuulest ja rohust 'kooskõla — ühtekuuluvuse' vastandamisega: aktiivne ja iseseisva mõtlemisega 'õilis' suunab ja mõjutab tuulena inimühiskonda, konformistlik 'lihtinimene' suudab ainult rohuna alluda üheteede või teiste ideede või inimeste mõjule.

Lõigus XVII, 4 käsitletakse sama skeemi järgi 'kulgemise' ehk *dao*, universaalse korrastava printsiibi avaldumist erinevates isiksusetüüpides: kui 'õilis' õpib kulgema (*xue dao*), siis

hakkab ta 'armastama inimest' (*ai ren*), mis ongi inimlikkuse kõige üldisemaks määratluseks (vt ka XII, 22), s.t lähenema 'inimlikkuse' ideaalile; 'lihtnimene' aga hoopiski muutub 'kergesti rakendatavaks' (*yi shi*).

Vaesuses (*qiong*) muutub 'õilis' 'kannatlikuks' (*gu*), 'lihtnimene' aga 'lodevaks' (*lan*) (XV, 2). Seega, keskkond ja elutingimused mõjutavad eri inimtüüpe erimoodi, erinevas suunas: 'õilis' ei lase ennast neist mõjutada, 'lihtnimene' aga laostub nii moraalselt kui ka materiaalselt ja temast võib saada kurjategija.

Ametis olles on kummagi tüübi suhtumine inimestesse ja inimeste suhtumine neisse erinev: õilsat on 'kerge teenida' (*yi shi*), 'lihtnimest' on 'raske teenida' (*nan shi*); samas on õilsat 'raske rõõmustada' (*nan yue*), lihtnimest aga, vastupidi, on 'kerge rõõmustada' (*yi yue*) (XIII, 25). 'Õilsat' sotsiaalses kontekstis kirjeldab ilmekalt lõik XX, 2: "õilis / on helde / ometi ei raiska / nõuab tööd / ometi ei nuriseta / soovib / ometi ei ahnitse / on ülev / ometi mitte kõrk / on suursugune / ometi mitte karm."²⁰

Viimased tsitaadid on ühtlasi selle kinnituseks, et *junzi* ja *xiaoren* ei esinda iseenesest ühtegi konkreetset sotsiaalset gruppi ega seisust, sest neis viidatakse võimalusele, et nii üks kui ka teine võib tõusta kõrgesse ametisse ja mõlemal võib olla alluvaid. Seega on mõlema personoloogilise termini puhul ikkagi tegemist inimtüübi tähistusega talle omaste kvaliteetide, mitte sotsiaalse päritolu alusel. Siinkohal sobiks veel viidata paarile määratlusele, kus rõhutatakse 'õilsa' tüübi sisemist kindlust ja ükskõiksust välise tunnustuse suhtes. Näiteks öeldakse juba *Lunyu* esimeses mõttesalmis, et 'õilis' ei kibestu, kui inimesed teda ei mõista. Sama mõtet korratakse lõigus XV, 19: "õilis / kurvastab / olen nii mannetu / ei kurvasta / inimesed ei mõista mind."²¹

Lõigus XIII, 20 kirjeldatakse 'haritlase-ametniku' (*shi*) kui vanahiina ühe olulisema kutsegrupi hierarhiaid, mille kõige alamaks astmeks ongi 'lihtnimene', kelle "sõnad on usaldavad, toimingud asjalikud, nii ikka ühtesoodu". Vastastes küsimusele praegustest valitsejatest, nimetab Konfutsius neid 'tähisteks inimesteks', lisades retoorilise küsimuse: "Mis neist

²⁰Mäll, *op. cit.* (1988), lk 163.

²¹Samas, lk 124.

üldse rääkidagi!”, millega ilmselt tahab vihjata asjaolule, et praegused, s.t temaaegsed valitsejad ja ametnikud ei küüni isegi kirjeldatud hierarhia madalaima — ‘lihtinimese’ tasemeni, kuigi võivad asuda mõjukatel ametikohtadel.

Samasse rubriiki kuulub ka lõik VI, 13, kus Konfutsius manitseb: “ole õilis õpetlane, ära ole lihtinimesest õpetlane”. See on ainuke koht tekstis, kus esineb sõna *ru* ‘õpetlane’ või ‘meister’, mis üsna pea pärast Konfutsiust sai konfutsianistide koolkonna (*rujia*) nimimõisteks.²² Küllap vihjab antud lõik sellele, et juba Õpetaja eluajal oli tema järgijate seas väga erineva taseme ja motivatsiooniga inimesi, mis andiski põhjust viidatud repliigiks.

Skaalale ‘õilis — lihtinimene’ on võimalik paigutada ka teisi inimtüüpe, keda tekstis nimetatakse ja mõistelistel tasemel rohkem või vähem üksikasjalikult määratletakse. Peamiseks tüübiks on juba ülalpool mainitud *shi* ‘haritlane-ametnik’, kes rohkem kui ‘õilis’ tähendab konkreetset sotsiaalset kihistust või professionaalset gruppi — teenistusaadlikke, kelle seast pärines Konfutsius ise ja suurem osa tema õpilasi. *Lunyu*’s esineb *shi* aga siiski juba pigem üldise, sotsiaalse päritolu mõttes üsna amorfse inimtüübina, eeskätt teenistuses oleva haritlasena, kelle eesmärgiks peaks olema saada ‘õilsaks’.

Lõigus IV, 9 räägitakse haritlasest tüübist, kes küll “pürgib kulgema, kuid kes häbeneb kehva rõivast ja toitu”. Konfutsiuse suhtumine sellistesse välise külje tähtsustajatesse on üheselt eitav, tema arvates ei tasu sellistega tegemist teha. Teisal (VIII, 7) kirjeldatakse aga juba teistsugust, täie pühen-dumusega oma ränkrasket missiooni täitma asunud haritlast: “haritlasel olgu otsustusvõimetus / tema koorem on raske / tema kulg viib kaugemale / inimlikkus on tema koorem / eks ole see raske / surm on tema lõpp / eks ole see kaugel.”²³ ‘Õilsa

²²Benjamin Schwartz määratleb mõistet *ru* kui ametnike-haritlaste (*shi*) alagruppi “kultuuripärandi tsiviilaspektide tundjad ja õpetajad” ja võrdleb neid Vana-Kreeka sofistidega ning Konfutsiuse suhet *ru*’desse Sokratese suhtega viimastesse. Viidatud *Lunyu* lõigus esineva määratluse *xiaoren ru* kohta oletab ta, et “nende all mõeldakse kultuuripärandi pedantseid asjatundjaid, kes ei ole aga üldse võimelised selle sügavamaks mõistmiseks.” (Schwartz, *op. cit.*, lk 86.) Mõiste *ru* päritolust ja evolutsioonist vt. Eno, *op. cit.*

²³Mäll, *op. cit.* (1988), lk 59.

haritlase' eesmärgile pühendumisest ja eneseohverdusest kõneleb ka lõik XIX, 1: "haritlane / näeb ohtu / suutku loobuda elust / näeb edu / mõelgu kohasusest / toob ohvrit / mõelgu aupaklikkusest / matab surnut / mõelgu leinamisest."²⁴

Haritlase kohta öeldakse veel, et olgu ta oma maal pigem mõjus kui kuulus (XII, 20). Iseenda ettevõtmistes lähtugu ta häbitundest, võõrsile läkitatuna ärgu jätku täitmata isanda käsku (XIII, 20). Haritlaseks võib pidada seda, kes on sõprade seas tõsine ja nõudlik, vendade seas aga lõbus (XIII, 28).

Hinnanguliste personoloogiliste terminitega tuleb *Lunyu*'s ette veel kaks mõistet: *xian* 'väärikas' ja *chengren* 'täiuslik inimene', mida aga kumbagi omaette tüübi tähistuseni välja arendatud ei ole.

Kindlasti ei saa aga mööda minna vanahiina tekstides üliolulisest personoloogilisest mõistest — *shengren* 'õnnis' ehk 'pühak', millel on oma, kuid mitte keskne osa ka *Lunyu* õpetuse struktuuris. Konfutsius ise leiab lõigus VI, 30, et see, kes "teeb rahvale head ja suudab aidata kõiki", on pigem 'õnnis' kui ainult 'inimlik', tõstes sellega õndsuse mõiste kahest lahutamatu kokkukäivast, 'inimlikkusest' ja 'õilsast', kõrgemale ning väites, et muistsed müütilised valitsejad Yao ja Shun olid just sellised. Lõigus VII, 26 kurdab Konfutsius, et "ta ei leia ega näe õndsast" ning õhkab, et "saaks vaid näha õilsatki", tõstes seega taas *shengren*'i *junzi*'st ülemaks. Enda kohta ütleb ta, et on küll nende poole teel, kuid ei söanda ennast nimetada ei 'õndsaks' ega 'inimlikuks' (VII, 34) ega ole jõudnud isegi selleni, et tegutseda 'õilsana' (VII, 33).

Tema õpilased aga ei kahtle selles: "Taevas on teinud ta õndsaks. Sellepärast ongi tal palju võimeid." (IX, 6.)

Huvitava personoloogilise määratluse leiab lõigust XIX, 12, kus öeldakse, et 'õilsad', kes kulgevad, ei ole kõik ühesugused, vaid jagunevad 'liikideks' (*pi*), nagu rohi ja puud ning ainult 'õndsad' on muutumatud oma 'alguse ja lõpuga', mis näitab seda, et sotsiaalselt aktiivsed 'õilsad' võivad tegutseda mitmesugustel aladel, täita oma missiooni ükskõik kus, kuna täiuslikkuseni jõudnud 'õndsad' on tavainimese ja isegi 'õilsa' tasemelt vaadatuna tegelikult hoomamatud.

Nõnda näeme *Lunyu* põhjal, et varajases konfutsianismis 'õnsa' tüüpi küll aktsepteeritakse ja tunnistatakse sel-

²⁴Samas, lk 52.

le üliluslikkust kõigi teiste tüüpide suhtes personoloogilisel skaalal või isegi igasuguste skaalade ülesust, kuid rõhuasetus on ikkagi sotsiaalselt aktiivsel 'õilsa' tüübil. Võib oletada, et see tulenes konfutsianistide ratsionalistlikust ja inimkesksest suunitlusest, mis keskendus elu ja käegakatsutavate probleemide lahendamisele, konkreetsetele igapäevasest tegevusest tulenevatele sammudele enesekasvatuseks ning selle kaudu inimesiksuse ja ühiskonna arendamiseks ja täiustamiseks, kooskõla saavutamiseks. See eesmärk ja tee selleni on kokkuvõtvalt sõnastatud *Suures õpetuses* (Daxue): "jälgid musttuhandeid / peagi mõistad palju / mõistad palju / peagi meel on siiras / meel on siiras / peagi süda on sirge / süda on sirge / peagi oled terve / oled terve / peagi pere joonde seatud / pere joones / peagi riik on korda pandud / riik on korras / peagi rahu taeva all".²⁵

Konfutsiuse mõistuspäraselt ja isegi pragmaatilist üldhumanistlikku suunitlust, mis vältis nii äärmusi ja vägivalda kui ka üleloomulikku, demonstreerivad ilmekalt järgmised repliigid: "õpetaja hoidis eemale / paastumisest / sõdadest / taudidest" (VII, 13);²⁶ "õpetaja ei rääkinud / imedest / vägitegudest / segadustest / vaimudest" (VII, 21);²⁷ "õpetaja õpetas nelja / kultuuri / tegutsemist / ustavust / usaldust" (VII, 25).

Et Konfutsiuse õpetuse eesmärgina võimegi näha 'õilsaks' nimetatud inimtüübi kujundamist oma õpilastes, samuti seda, et riikide valitsejad ja ametnikud vastaksid sellele tüübile esitatavatele nõudmistele, võime kõiki teisi põhimõisteid vaadelda tegelikult sellesama personoloogilise struktuuri raames. Alustame n-õ katusterminitest *dao* 'kulg' ja *de* 'vägi'.

DAO 'kulg' on iidne hiinakeelne sõna, millele vastav kirjamärk koosneb kahest osast: ülemisest, mis tähendab 'pead, tippu', ja alumisest, mis tähendab 'liikuma'. Kirjamärgi etimoloogiast tulenev algupärane tähendus oleks seega 'juhitud liikumine, suunatud liikumine, liikumine sihi või eesmärgi poole'. *Dao* tähendabki tavakeeles 'teed' või 'teed mööda käimist' ehk 'kulgemist'.

²⁵Samas, lk 208.

²⁶Samas, lk 50.

²⁷Samas, lk 52.

Konfutsiuse-eelsetes tekstides (*Kirjade raamat, Laulude raamat*) kohtab sõna *dao* suhteliselt harva nii tavatähenduses kui sellest tuletatud tähenduses 'viis, meetod, toimimisviis'.²⁸

Lunyu on ilmselt varaseim tekst, kus *dao* esineb terminoloogilises tähenduses, kui üks põhimõisteid, mis kirjeldab inimese suhteid iseenda, teiste inimeste, ühiskonna ja maailmakõiksusega. Seda sõna tuleb tekstis ette kokku 83 korda ja vaid üksikutes kohtades ei esine ta terminina, vaid tavatähenduses.

Kõige sagedamini tuleb mõiste *dao* tekstis ette kahes positsioonis: 1. indiviidi tasemel kui 'õilsa kulg' ehk *junzi zhi dao*; 2. ühiskonna tasemel kui 'riigi kulg' või 'taevaaluse kulg' — *bang zhi dao, tianxia zhi dao*.

'Õilsa' kui konfutsianistliku ideaaltüübi kohta on öeldud, et just 'kulg' on see, mille üle ta peaks mõtlema ja muret tundma, mitte igapäevaelu tavaväärtused ja probleemid, mida väljendatakse sõnadega *shi* 'toit' ja *pin* '(materiaalne) puudus' (XV, 32). Sellele väitele sekundeerib teine (I, 14), kus öeldakse, et "õilis / ei nõua täit kõhtu / ei nõua õdusat kodu"²⁹

Kulg on midagi, mille saavutamine, mõistmine ja järgimine tähendab elueesmärgi täitumist, maksimaalset, milleni inimolemises üldse võib jõuda: "hommikul kuulda kulgemisest / õhtul surra / seda võiks" (IV, 8).³⁰ 'Õilsa' jaoks on 'kulg' seega eksistentsiaalse tähtsusega elusuunitlus, mis varjutab kõik muu ja on isegi tähtsam kui tema individuaalne elu.

Mõistet 'kulg' ei ole otsesõnu kusagil täpselt määratletud, küll aga loetakse mitmel pool üles 'õilsa kulgemise' väliseid kirjeldatavaid tunnuseid. Lõigus V, 16 tõstetakse esile 'õilsa neli kulgu': "Enese suhtes lugupidav, ülemaid teenides aupaklik, rahva eest hoolt kandes armulik, rahvast rakendades kohane."

Lõigus VIII, 4 lisatakse veel kolm: "Ülalpidamises hoiab eemale julmusest ja lohakusest; sirgemeelse näoilmega tõm-

²⁸Põhjalikku võrdlevat analüüsi *dao* ja teiste põhimõistete kohta *Lunyu*'s ja varasemates tekstides vt: Nikkilä, P. *Early Confucianism and Inherited Thought in the Light of Some Key Terms of the Confucian Analects*. Vol. 1. *The Terms in Shu Ching and Shi Ching*. Helsinki, 1982. Vol. 2. *The Terms in Analects*. Helsinki, 1992.

²⁹Mäll, *op. cit.* (1988), lk 9.

³⁰Samas, lk 27.

bab ligi usaldust; juttu rääkides hoiab eemale labasusest ja pealetükkivusest.”

Seega võib 'kulu' ühe avaldumiskujuna määratleda inimese käitumisviisi ja tema ühiskondliku funktsiooni täitmise viisi. 'Õilsa' puhul, kes on õppinud kulgema, tähendab see seda, et ta on omaks võtnud kindla eetilise väärtussüsteemi ja järgib seda igapäevases tegevuses kõrvalekaldumatult, vältides kõike, mida ta ei pea kohaseks.

Järelikult ei ole 'kulg' *Lunyu*'s midagi antut, nagu näiteks *Daodejing*'is,³¹ vaid täielikult sõltuvusse seatud inimesest, tema võimetest ja sihikindlusest. Eks sellepärast olegi öeldud, et "inimene võib edendada kulgu, kulg ei edenda inimest" (XV, 29). 'Kulg' ei tule ise kellegi juurde, 'õilsad' lähenevad sellele 'õppides' *xue* (XIX, 7), kusjuures kulgema õppimise tulemuseks areneb välja teatav uus inimlik kvaliteet — *ai ren* 'armastada inimest' (XVII, 4).

'Kulg' ei ole ühetaoline, vaid tal on sõltuvalt teostajast gradatsioonid. Sellele vihjatakse lõigus XIX, 4, kus esineb mõiste *xiao dao* 'väike kulg', millel on teatud tasemel oma roll täita, aga millega 'õilsal' ei tasu tegemist teha. Kuigi tekstis räägitakse peamiselt 'õilsa kulust', mainitakse siiski, et on olemas ka 'lihtinimese kulg', mida vastava tüübi esindaja samuti peab õppima. Kui 'õilsa kulg' tähendab esmajoones inimarmastust, siis 'lihtinimese kulgu' tähistab ülalpool juba viidatud märksõna 'hõlpsasti rakendatav', s.t 'õilis' lähtub oma tegevuses sisemisest veendumusest, mida juhib empaatiavõime ja vajadus teha head; 'lihtinimene' pole selleks aga võimeline; ülim, milleni ta võib jõuda, on järgida 'õilsate' eeskujut, lasta ennast 'rakendada' üleüldise kasu ja heaolu nimel.

Ülalpool oli juba juttu Konfutsiuse kahtlevast enesehinnangust 'õilsa' ja 'õndsas' ideaalide teostamise suhtes, mida ta kordab ka lõigus XIV, 28, kus defineerib seda kolme vastandmõiste paariga: "olla inimlik / muredeta / olla tark / kahtlusteta / olla mehine / hirmuta."³² Tema õpilane Zigong aga

³¹Vt nt XXV: on miski / segane kuid täiuslik / celnev taevasmaale / rahulik ja tühi / üksik seisab muutumata / kõikjal liigub väsimata / külalaps taevasmaa ema / ma ei tea ta nime / sellepärast ütlen kulg (Lao-zi. *Daodejing*, tlk L. Mäll (LR 1979, nr 27, lk 26–27)).

³²Mäll, *op. cit.* (1988), lk 114.

samastab 'Õpetaja kulu' ehk *fuzi zhi dao* 'õilsa kuluga', väites: "õpetaja ju kulgebki nii."

'Õpetaja kulgu' läbivaks jooneks (*gua*) on öeldud 'ustavus' (*zhong*) ja 'kaastunne' (*shu*) (IV, 15). Mõlemad on konfutsianistliku sotsiaaleetika olulised mõisted, mis vääriavad lähemat vaatlust. *Lunyu*'s esineb 'ustavus' mitmes kohas paaris mõistega 'usaldus' (*xin*), kusjuures neid esitatakse kui juhtpõhimõtet (*zhu*), mida igal juhul tuleb järgida (I, 18; IX, 25; XII, 10). Lõigus VII, 12 seisavad 'ustavus' ja 'usaldus' Konfutsiuse õpetatavate ainete nimekirjas koos 'kultuuriga' (*wen*) ja 'tegutsemisega' (*xing*). Arvatavasti tulekski neid mõista kui ühe ja sama eetilise tõekspidamise kahte lahutamatu poolust: ühelt poolt ustavus oma põhimõtetele ja eesmärgile, teenistuses olles ka ustavus vandele ja ülemusele (lojaalsus), teiselt poolt usaldatavus ja usaldusväärsus, mille alla käib ka aususe ja sirgjoonelisuse mõiste.

'Kaastunnet' on defineeritud kui universaalset eetilist imperatiivi: "mida ei taha endale / seda ära tee teistele" (XV, 24), kusjuures seda on iseloomustatud kui "sõna, mille järgi saab kogu elu käia".

Mõlemat mõistet tuleb vaadelda kui kõrgema inimlikkuse väljendusi — eneseohverdust ja enese samastamist teistega, millest Konfutsiuse arvates pidi juhinduma igasugune inimes-tevaheline suhtlemine, mistõttu neid ongi esitatud kui 'õilsa kulu' kesket elementi, selle 'läbivat joont'.³³

Teises positsioonis tähistab mõiste *dao* 'riigi' (*bang*) või terve tsiviliseeritud maailma (muistsete hiinlaste 'taevaalune', *tianxia*)³⁴ teatud seisundit, mida *Lunyu* väärtushinnangute

³³Mõisteid *zhong* ja *shu* on põhjalikult analüüsinud Herbert Fingarette: "Following the 'One Thread' of the Analects." — *Journal of the American Academy of Religion*, XLVII/3. Thematic Issue S (September, 1980), lk 373–405. Fingarette leiab neile paralleelid Uue Testamendi kahes peamises käsus: "Armasta Issandat, oma Jumalat, kogu oma südamega ja kogu oma hingega ja kogu oma aruga. [---] Armasta oma ligimest nagu iseennast." (Matt. 22, 35–40; vt ka Mark. 12, 28–31 ja Luuka 10, 25–27.)

³⁴Mõisteid 'riik' (*bang*) ja 'taevaalune' (*tianxia*) ei ole kindlasti õige samastada. *Bang* tähendas Konfutsiuse ajal eeskätt osastisriiki, feodaalvaldust, kus valitsesid üksteisest küllalt erinevad tavad, kõneldi erinevaid murdeid ja rakendati erinevaid valitsemisviise. *Bang* muutus

skaalal hinnatakse positiivseks. Riik (maailm) võib üleüldse eksisteerida ja toimida kahes vastandlikus seisundis: positiivses, kui riigis ('taeva all') 'on kulgu' — *you dao*, ja negatiivses, kui riigis ('taeva all') 'ei ole kulgu' — *wu dao*.³⁵

Konfutsiuse-aegset 'taevaaluse' seisundit hinnatakse *Lunyu*'s kui sellist, kus "juba kaua aega ei ole kulgu" (III, 24). Vaid oma kodumaa — Lu vürstiriigi, Zhou riigi ühe rajaja, Zhou Vürsti kunagise domeeni kohta, kus ehedamal kujul kui mujal Hiinas olid säilinud muistsed kombes ja rituaalid, ütleb Konfutsius: "Lu üheainsa muutusega jõuaks kulgemiseni" (VI, 24).

Kulg indiviidi tasandil ning kulgu riigi ja kogu inimühiskonna tasandil ei ole kaks eri asja või nähtust, vaid põhimõtteliselt üks ja seesama, mida võib iseloomustada sõnaga "korrastatus". Kulgev, s.t haritud, ennast korrastanud individ, korrastab oma suhete ja mõju kaudu kogu ühiskonda. Kulgevas, s.t korrastatud ja kooskõlalises riigis (ühiskonnas) on inimestel suurem võimalus ühineda 'õilsate kuluga'.

Kui riigi ja ühiskonna tasemel 'on kulgu', siis satub 'õilsa kulgu' sellega n-ö positiivsesse resonantsi, mis tähendab, et ta astub teenistusse (*shi*), suunamaks 'riigi kulgu'. Kui riigi ja ühiskonna tasemel 'ei ole kulgu', siis 'õilsa kulgu' tõukub sellest, mis tähendab, et ta tõmbub riigiasjadest ja avalikust teenistusest eemale. Mitte mingil juhul ei lase tõeline 'õilis' ennast aga mõjutada sellest, kui riigis 'ei ole kulgu', ei lähe kaasa valitseva korralageduse ega kõlblusetusega.³⁶ Sellise kindla-

hiljem enam-vähem sünonüümseks sõnaga *guo*, mis algselt tähendas kindlustatud, müüri või valliga ümbritsetud linna või asulat, hiljem riiki. Mõiste *tianxia* tuli kasutusele Lääne-Zhou ajastul ja tähendas kogu tollast Hiina tsivilisatsiooni areaali, Zhou kuninga ehk 'taevapoja' (*tianzi*) valdusi, mis tollaste hiinlaste arusaamise järgi võrdus kogu tsiviliseeritud maailmaga üldse.

³⁵'Kulu' kui poliitilise mõiste osas langevad *Vestete ja vestluste* ning *Daodejing*'i seisukohad kokku. Ka viimases (XLVI) iseloomustatakse normaalselt funktsioneerivat rahuaegset ühiskonda sellisena, kus 'on kulgu' ja tasakaalust väljas sõjaohus ühiskonda sellisena, kus 'ei ole kulgu': kulgu on taeva all / hobud põlde väetavad / kulgu ei ole taeva all / sõjaratsud piiridel (Mäll, *op. cit.* (1979), lk 40).

³⁶Vitali Rubini analüüsib 'õilsa' tüübi vahetõrke poliitilise võimuga Vana-Hiinas artiklis "Благородный муж и власть в классическом

meelsuse näiteks tuuakse Konfutsiuse-aegse Wei riigi kroonikakirjutaja Yu, kes jäi oma vaadetes ja tegudes alati sirgeks nagu nool, oli siis riigis kulg või mitte (XV, 7). Lõigus XIV, 3 öeldakse, et 'õilsa' teod jäävad ikka otsekohesteks, olgu riigis kulg või mitte. Häbiväärseks peetakse, kui keegi on ühtviisi riigi palgal nii siis, kui riigis on kulg, kui ka siis, kui seda ei ole (XIV, 1).

'Taevaalune' kui kogu tsiviliseeritud maailm pidi ideaalis olema ka poliitiliselt ühtne, ühtse valitsuse all, nagu see oli olnud muistsel "kuldajastul" (*gu*), mil taeva all valitsesid müütilised kuningad Yao, Shun ja Yu, samuti Zhou riigi algusaegadel. Konfutsiuse arvates oli selline 'kulg' kui taevaaluse ideaalseisund kaduma läinud, mille ilminguks olid killustatus, sõjad, taevapoja, s.t Zhou kuninga nõrkus ja vürstide või muambitsioonid.

'Taevaaluse kulust' sotsiaal-poliitilistes terminites räägitakse kõige kontsentreeritumalt XVI peatüki algul. Riigis peab valitsema võrdsus, kooskõla ja rahu. Kui need kolm tingimust on loodud, siis pole vaesust, rahvast on palju ja rahva seas pole nurinat. Riigi ja ühiskonna kolm määravat institutsiooni — 'kombed' (*li*), 'muusika' (*yue*) ja 'sõjakäigud' (*zhengfa*), mida võib üldistatult tõlgendada kui regulatiivset, harivat ja karistavat funktsiooni, peaksid lähtuma 'taevapojast' (*tianzi*). Kui need lähtuvad aga vürstidest-maaisandatest (*zhuhou*), siis tähendab see seda, et 'taevaalune' on minetanud kulu ja tsivilisatsioon on allakäigu teel, sest ei ole kedagi, kes neid ühtlustaks ja kooskõlla paneks. Kui aga pole kooskõla, siis ei ole rahu. Kui pole rahu, tõuseb rahva seas nurin.

'Kulgu' kui üldist korrastatust on Lunyu's kirjeldatud ka spetsiifilisemates kontekstides, mis aga ei välju ülalkäsitletud kahe põhipositsiooni raamest, vaid on pigem vaadeldavad nende täpsustustena.

1) *Dao* kui traditsiooni ja perekondliku järjepidevusega edasiantav mentaliteet ja käitumisviis, mille iseloomulikumaks tunnuseks on eeskätt 'pojalikkus' ehk *xiao*: "kolm aastat ei muuda isa kulgu, seda võib nimetada pojalikuks" (I, 11).

2) *Dao* kui muistne (ideaalne) elu- ja riigikorraldus, mida tuleb eeskujuks võtta, väljendatuna järgmistes terminites:

конфуцианстве" ("Õilis ja võim klassikalises konfutsianismis"): Рубин, *op. cit.*, lk 93–109.

'muistne kulg' (III, 16); 'endiste kuningate kulg' (I, 12); 'kuningas Weni ja kuningas Wu kulg' (XIX, 22).

3) *Dao* kui riigi või väiksema administratiivüksuse otse-
ne juhtimine või valitsemine, kus vastandatakse kaht valitse-
misviisi: 'väe' (*de*) ehk kõlbelise eeskuju abil ja 'valitsemise'
(*zheng*) abil kitsamas mõttes, mis tähendab eelkõige büro-
kraatlikku haldamist ja administreerimist. Esimesel juhul
rakendatakse valitsemisel 'kombeid' (*li*), teisel juhul 'karistusi'
(*xing*) (II, 3). Konfutsiuse poolehoid kuulub kahtlemata esime-
sele. 'Kuluga' kooskõlas olevat valitsemist 'tuhatvankririigis',
s.t muistse Hiina keskmise suurusega riigis, mis suudab sõjas
välja panna tuhat sõjavankrit, tuleb Konfutsiuse sõnul teosta-
da hoole, usaldusvääruse, kokkuhoiu ja inimarmastusega, ra-
kendades rahvast õigeaegselt (I, 5). Kui see nii ei ole, kui üle-
mad on hälbinud kulgemisest, on rahvas segaduses (XIX, 19).

4) *Dao* kui ideaal ja kõrgem eesmärk, mille poole 'õilis'
või 'ametnik-haritlane' *shi* peaks jäägitult püüdlema, ületades
igapäevaseid takistusi, samas selle eesmärgi suunas viiv tee
(IV, 9; XV, 32).

Sama positsiooni laiendades, saame esile tõsta *dao* kui
eksistentsiaalse piiri, inimolemise ülima eesmärgi ja sama-
aegselt sellele jõudmise tee tähenduses, mida sai vaadeldud
ülalpool 'õilsa kulust' rääkides: "hommikul kuulda kulgemi-
sest / õhtul surra / seda võiks" (IV, 8); "püüdle kulgu / pea
väge / vasta inimlikkusele / liigu kunstides" (VII, 6).³⁷

Dao mõiste eksistentsiaalset mõõdet antakse edasi ka lõi-
gus VIII, 7, kus kõneldakse haritlase raskest koormast, mil-
leks on 'inimlikkus' (*ren*), ning 'kaugeleviivast kulust', mille
lõpus on 'surm' (*si*).

Lunyu's leidub aga vihjeid ka sellele, et 'kulgu' saab mõista
mitte ainult kui ülimat, vaid kui mingi arenguprotsessi etap-
pi. Lõigus IX, 27 hindab Konfutsius oma õpilast Zilud küll
'kulgevaks', aga mainib, et tal jääb veel puudu sellest, et olla
'täiuslik' (*zang*).

Lõigus IX, 30 esitatakse neljaastmelise arenguprotsess,
kus 'kulgu' nimetatakse ühe etapina, millele järgneb veel kaks:
'õppimine' (*xue*), 'kulgemine' (*dao*), 'püsimine' (*li*), 'kaalukus'
(*quan*). Tundub siiski, et seda protsessi ei ole õige vaadel-
da diakroonilisena, vaid sünkroonilisena, kuivõrd nimetatud

³⁷Mäll, *op. cit.* (1988), lk 49.

etapid väljendavad ühe ja sama protsessi erinevaid külgi ja pälvivad Konfutsiuselt erineva väärtusastmega hinnanguid.

5) *Dao* kõrgema, loodusliku, inimesest sõltumatu protsessi tähenduses, mis enamasti on seotud 'taeva' (*tian*) mõistega: 'taeva kulg' (*tiandao*). *Lunyu*'s esineb see liitsõna vaid ühel korral (V, 13) kõrvuti mõistega *xing* 'loomus', kuid mõlemad on positsioonis, kus ühemõtteliselt rõhutatakse nende mittekuuluvust *Lunyu* põhiõpetuse struktuuri. Antud tekstisituatsioon esindab viimast mõiste 'kultuurilugu' (*wenzhang*), mille all tuleb mõista kõike inimese loodud, eriti kirjakultuuriga seotut, mis vastandub looduslikule, üleinimeselikule: "kõik on kuulnud õpetaja kultuurilugu, keegi ei ole kuulnud õpetajat rääkimas loomusest ja taevakulust".

Vaid ühes kohas seostatakse 'kulgu' ka ettemääratuse, 'taevatahtega' (*ming*): "kulgu viib edasi / see on taevatahe / kulgu paiskab kõrvale / see on taevatahe" (XV, 36),³⁸ mis väljendab varakonfutsianistide seisukohta, et kuigi inimene ('õilis') on suveräänne olend, kes tegutseb loodusest emantsipeerunud kultuuri ja tsivilisatsiooni sfääris, ei ole ta siiski täielikult vaba kõrgemast ettemääratusest, seda nii looduse kui ka ühiskonna arengu seaduspärade osas, vaid peab tegutsedes arvestama nende seatud raamide ja piiridega.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et *dao* on *Lunyu*'s mõiste, mida kasutatakse kõige selle tähisena, mida teksti autorid näivad väärtustavat inimeses ja inimühiskonnas. Eeskätt on selleks korrastatus,³⁹ vastukaal kaosele ja segadusele, kuid samas mitte mehaaniline korrastatus (kuigi *dao* avaldub ka selles), vaid sügavalt humaanne, inimlikul eetikal ja mõistusel põhinev korrastatus. Paistab, et *Lunyu* autorid ei ole püüdnud teadlikult seda mõistet kuidagi määratleda, vaid on piirdunud eri aspektide ja avaldumiskujude nimetamise ja kirjeldamisega. *Dao* ei ole seega mitte niivõrd määratlev kui väärtustav, hinnanguline termin. Kõik, mis on hinnatav positiivseks, heaks, see on *dao*; kõik, mis on hinnatav negatiivseks, halvaks, see ei ole *dao*. Mõõdupuuks on ja jääb inimene, mõiste,

³⁸Mäll, *op. cit.* (1988), lk 116.

³⁹Selles mõttes on *dao* mõiste võrreldav kreeklaste *logose*'ga. Nende kahe võrdlevale analüüsile on pühendatud Tatjana Grigorjeva monograafia: *Дао и логос*. Москва: Наука, 1992. Vt eriti 2. ptk, lk 40–132.

mida taas ei defineerita, kuid mille avamisele ja kirjeldamisele kogu tekst on suunatud.

Dao tähendus sellisena avanebki ainult vastastikku määratlevates seostes teiste baasmõistetega. Võib öelda, et varjatud kujul sisaldab juba *Lunyu dao* endas võimalust tähendusvälja muutmiseks ja avardumiseks kogu universumi dünaamilist üliprintsiipi tähistavaks mõisteks, nagu see saab olema eeskätt hilisemas filosoofilises ja religiooses taoismis.⁴⁰

⁴⁰Samas avaldus hiina mõtte hilisemas arengus periooditi tendents "naasta" *dao* "esialgse" tähenduse juurde, nii nagu seda esindasid varase konfutsianismi klassikud, eelkõige muidugi *Lunyu*. Üheks iseloomulikumaks selle suuna esindajaks oli Tangi ajastu konfutsianistlik õpetlane Han Yu (768–824), kes oma traktaadis *Kulgemisest* kirjutas nõnda: "Armastus kõigi vastu — see on inimese inimlikkus. Olla inimlik ja seejuures nii, nagu vaja — see on inimese kohusetunne. Niisugust teed käia — see on inimkulg. Evida kõike iseendas ja mitte midagi väljast oodata — see on inimese sisevägi. Inimlikkus ja kohusetunne — need on midagi kindlat. Kulg ja vägi ei tähenda iseeneses mitte midagi. See-pärast kuuluvad inimkulgu nii väärikas inimene kui ka tühine inimene; inimese vägi tähendab nii õnnetust kui ka õnne." (Tsiteeritud väljaande järgi: Konrad, N. *Ajaloo mõttest*. Tallinn: Valgus, 1987, lk 72.)

Järgmised näited on toodud illustreerimaks *dao* kui *Lunyu* ühe baasmõiste tõlgendusi tänapäeva sinoloogide poolt.

Herrlee Creel: "Minu arust on oluline, kui me tahame mõista Konfutsiuse filosoofiat, aru saada, et tema jaoks ei tähendanud *dao* midagi müstilist. See oli Tee (*Way*) suure algustähega, s.t ülim Tee, mida mööda inimene peaks käima. Selle siht on õnn, selles elus, siin ja praegu, kogu inimkonnale. Nii nagu *li* hõlmab endas nii viisakuse kui ka kõlbluse, sisaldab Tee endas, tihelt poolt, indiviidi eetilist koodeksit ja, teiselt poolt, valitsemise mudelit, mis peaks andma igale inimesele võimalikult täieliku heaolu ja eneseteostuse määra." (Creel, H. *Chinese Thought from Confucius to Mao Tse-Tung*. New York: Mentor Books, 1960, lk 35.)

Herbert Fingarette peab *dao*'d eelkõige metafooriks: "Dao on Tee (*Way*), rada (*path*), tee (*road*), mille tähenduse metafoorse laiendamise kaudu saab see Vana-Hiinas õigeaks elu Teeks, valitsemise Teeks, inimeseks olemise ideaalseks Teeks, kosmose Teeks, olemise kui sellise loovaks, normaliseerivaks Teeks (näidiseks, teerajaks, suunaks)." (Fingarette, *op. cit.* Tsiteeritud väljaandest: Семенов И. И. *Конфуций. Я верю В древность*. Москва: Издательство восточной литературы, 1995, lk 321).

Raymond Dawson: "See (*dao* – *M. L.*) on poliitilise korra mudel, mida mõistetakse kõige paremini muistsete Teed õppides, mudel, mida tuleb õppida ja järgida, samuti kõlbeline kasvatus, mis seisneb täiuslikelt indiviididelt õppimises ja nende järgimises. See tähendab ühiskonda, kus järgitakse kõrgemat moraali ja poliitilisi ideaale. Pühendada ennast Tee õppimisele ja püüda viia seda ellu oma põlvkonna jaoks oli õilsa ülilm missioon." (Dawson, *op. cit.*, lk 78.)

Artemi Karapetjants: "Sellel terminil ei ole mingisugust spetsiifiliselt konfutsianistlikku tähendust ning ta tähistab olemise kõige üldisemaid protsesse, lähenedes nõnda tänapäeva matemaatilise funktsiooni mõistele, mida võib esitada ka sirge (kõvera) kujul." (Карпетянц, А. М. "Первоначальный смысл основных конфуцианских категорий." — *Конфуцианство в Китае. Проблемы теории и практики*. Москва: Наука, 1982, lk 13.) Mõiste *dao* sellise matemaatilise tõlgenduse idee pärineb teiselt vene sinoloogilt V. Spirinilt, kes isegi, tuginedes peamiselt küll *Daodejing*'ile, tõlgib *dao* sõnaga 'graafik', ning väidab, et *dao* "väljendab tekstides funktsionaalset sõltuvust" (Спирин *op. cit.*, lk 218) ja kujutab endast "[...] õige ja väära mõõdupuud" (samas, lk 219).

Benjamin I. Schwartz: "*Lunyu* paistab olevat üks varasemaid meie käsutuses olevaid tekste, milles termin *dao* ehk tee (*way*) ehk teekond (*road*) esineb laiendatud abstraktses ja kõikehõlmavas tähenduses. [...] *Lunyu*'s tähistab see kõige laiemas tähenduses ei midagi vähemat, kui üleüldist normatiivset sotsiopolitiilist korda vastavate perekondlike ja sotsiopolitiiliste rollide, staatuste ja astmete võrgustikuga ning samuti vastava käitumise "objektiivseid" rituaalseid, tseremoniaalseid ja eetilisi ettekirjutusi, mis reguleerivad suhteid nende rollide vahel. Teisest küljest hõlmab see ilmselgelt ja rõhutatult ka elava indiviidi "sisemist" kõlblust. Võib tõepoolest öelda, et *Lunyu* keskseks probleemiks ongi mõlema aspekti vahelised suhted." (Schwartz, *op. cit.*, lk 62.)

Ivan Semenenko peab *dao* mõistet üheks *Lunyu* universaalsetest ideedest ja kujunditest: "Selliseks on eelkõige mõiste-kujund tee kui eesmärgi ja selle poole liikumise, ideaali ja selleni jõudmise vahendite ühtsus." Семеновко, И. И. *Афоризмы Конфуция*. Москва: Издательство Московского Университета, 1987, lk 72.) Hilisemas töös ta täpsustab seda määratlust: "Konfutsius samastab tee mõiste tõega, mis sel moel kujutab endast mitte ainult eesmärki, vaid ka kõike seda, mis selleni viib, ja mida kätkevad endas mõistlikkus ja kord, mille on pärandanud muistsed pühak-valitsejad." (Семеновко, *op. cit.* (1995), lk 16.)

Linnart Mäll: "Konfutsiuse tekstides [---] ei tähista see enamjaolt mitte looduse üldist protsessi, vaid üksiknähtuste, eriti inimese loomulikku liikumist [---]. Mitmel juhul on kulg üldnimeks erisugustele liikumistele." (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 291; (1998), lk 116–117.)

Angus Graham: "Selles tekstis (*Lunyu's — M. L.*) esineb *dao* ainult kohase inimekäitumise ja valitsuse organisatsiooni tähenduses, mis on muistne, varasemate kuningate, õilsa (*gentleman*), hea inimese (*good man*) ning Weni ja Wu, Zhou dünastia rajajate Tee, või teisel miski, mida keegi õpetab Teena ('minu Tee' ja 'meie õpetaja Tee')." (Graham, *op. cit.*, lk 13.)

Pertti Nikkilä: "*Dao* on kõikide asjade üldnimetus. See on nähtamatu ja abstraktne, kuid selle toime on vägev ja imepärase. Keegi ei saa sellest silmapilgukski eralduda. Head inimesed arvavad, et *dao* on headus. Targad inimesed arvavad, et *dao* on tarkus. Kui kellegi võimed on suured, on tema *dao* ka suur. Sellepärast ongi öeldud, et inimene saab edendada *dao*'d. Tavalised inimesed kasutavad *dao*'d iga päev, kuid nad ei mõista seda. Sellepärast, kui kellegi võimed on väikesed, on tema *dao* ka väike." (Nikkilä, *op. cit.* (1992), lk 71.)

Joseph M. Kitagawa: "Mitte ükski hiina mõtleja ei ole kunagi püüdnud tõestada *dao* olemasolu induktsiooni või üldistamise teel, mis rajaneks fenomenaaalse maailma empiirilisele analüüsile. Nad kõik tunnistavad *dao*'d maailma ja elu mõistmise ülima kategooria ning samuti alusprintsibiina, mis realiseerib ennast inimese korrapärasel elusel ning inimese ja universumi harmoonilistes suhetes." (Kitagawa, J. M. *Religions of the East*. Philadelphia: The Westminster Press, 1994, lk 51.)

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5 –12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAEEX) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1999	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1998	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1997	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1996	1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1995	1				5	6	7	8	9	10	11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.
Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.
E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Russian intellectuals and liberty: Analysis of the intelligentsia discourse	<i>Mikhail Lotman</i>	211
A great Slavist from Saaremaa: About the life of Alexander Vostokov	<i>Savvati Smirnov</i>	260
Is the Republic of Estonia 83 years old?	<i>Vello Helk</i>	273
Communism remembered and forgotten	<i>Alain Besançon</i>	300
Georgia: Social democratic peasants' republic	<i>Karl Kautsky</i>	312
The princely life of Kvachi K.	<i>Mikheil Dzhavakhishvili</i>	328
Outlook upon life in the West and in the East	<i>Grigol Robakidze</i>	340
Simon Wanradt's catechism through the eyes of a theologian	<i>Toomas Põld</i>	352
On cellulose industry in Estonia	<i>Toivo Meikar, Teet Nurk</i>	363
<i>Review: Triangulum. Germanistisches Jahrbuch'99 für Estland, Lettland und Litauen. Sonderheft: Goethe. Sechste Folge. Hrsg. Claus Sommerhage. Tartu, 1999. 217 lk. Eesti Goethe Seltsi aastaraamat II: Goethe Tartus. Konverentsi "Goethe Tartus" (1999) ettekanded. Tartu: Eesti Goethe Selts, 2000. 233 lk.</i>	<i>Kairit Kaur</i>	384
<i>Review: On Russian village life at the end of the 20th century. Natalia Baschmakoff, Nina Loimi, Johanna Takala. Говорит Ивахново. Наблюдения над процессом выживания псковской деревни в 1996–1998 гг. (Learning by Doing 2. Working Papers from the Russian Department University of Joensuu.) 2000. 132 стр.</i>	<i>Galina Ponomarjova</i>	389
<i>Review: In memory of enthusiasts. Ruudi Toomsalu. Mõõdunut meenutades. Tallinn: AED, 1999. 262 lk.</i>	<i>Agu Tani</i>	393
Editorial note. Summaries		399
Humans and humanity in Old China: Confucius, Meng Zi, Zhuang Zi. I	<i>Märt Läänemets</i>	399

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719